

Gescheiden werelden?

Een verkenning van sociaal-culturele
tegenstellingen in Nederland

Mark Bovens, Paul Dekker & Will Tiemeijer (red.)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Gescheiden werelden?

Gescheiden werelden?

Een verkenning van sociaal-culturele
tegenstellingen in Nederland

Redactie:

Mark Bovens

Paul Dekker

Will Tiemeijer

Sociaal en Cultureel Planbureau
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Den Haag, oktober 2014

© SCP en WRR, Den Haag 2014

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Ontwerp omslag, binnenwerk en figuren: bureau StijlZorg, Utrecht

Omslagillustratie: © Georg Grosz, Street Scene, 1919 c/o Pictoright
Amsterdam 2014

ISBN 978 90 377 0734 2

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl).

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnlaan 50
2515 XP Den Haag
(070) 340 70 00
www.scp.nl

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Buitenhof 34
2513 AH Den Haag
(070) 356 46 00
www.wrr.nl

Inhoud

Voorwoord	7
1 Sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland: de stand van zaken <i>Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer</i>	9
Deel I Sociaal-culturele tegenstellingen in andere landen	31
2 De Verenigde Staten: <i>culture wars</i> <i>Will Tiemeijer</i>	33
3 West-Europa: het toenemende belang van de culturele dimensie <i>Hanspeter Kriesi</i>	59
4 Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn <i>Bram Spruyt</i>	79
Deel II Gescheiden wereldbeelden	101
5 Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen <i>Paul Dekker en Josje den Ridder</i>	103
6 Een globaliserings-scheidslijn? <i>Josje den Ridder, Iris Glas en Paul Dekker</i>	131
7 Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren? <i>Willem de Koster en Jeroen van der Waal</i>	165
Deel III Gescheiden leefwerelden	191
8 De cultuurkloof? Cultuurverschillen en sociale afstand in Nederland <i>Giselinde Kuipers en Marcel van den Haak</i>	193
9 Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden <i>Beate Volker, Iris Andriessen en Hanneke Posthumus</i>	217
10 Gescheiden media? Sociaal-culturele verschillen in mediaconsumptie <i>Linda Bos, Sanne Kruikemeier en Claes de Vreese</i>	235
Auteurs	255
Publicaties van het SCP en de WRR op behandelde terreinen	259

Voorwoord

Deze gezamenlijke publicatie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) brengt een aantal sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland in kaart. Het eerste deel bestaat uit een internationale vergelijking, het tweede behandelt politieke tegenstellingen en wereldbeelden in Nederland en het derde verkennt in welke mate hoger- en lageropgeleiden in ons land in gescheiden werelden leven. Aan deze verkenning hebben universitaire wetenschappers en onderzoekers van SCP en WRR bijgedragen.

De verkenning laat zien dat er in Nederland niet alleen een sociaaleconomische, maar ook een sociaal-culturele tegenstelling bestaat, die in belangrijke mate samenvalt met opleidingsniveaus. Uit de hoofdstukken blijken duidelijke verschillen in meningen en gevoelens tussen lager- en hogeropgeleiden over kwesties als migratie, de Europese Unie en de politiek op zich. Anders dan bijvoorbeeld in de Verenigde Staten zijn er in Nederland echter niet twee scherp afgebakende politieke en maatschappelijke blokken. Er is eerder sprake van twee tegengestelde sociaal-culturele ‘families’, waartussen zich grote middengroepen bevinden. Toch is alertheid geboden, want er zijn wel aanwijzingen voor een mogelijke verwijdering tussen lager- en hogeropgeleiden.

Deze publicatie is onderdeel van een samenwerkingsverband van SCP en WRR rond het thema ‘maatschappelijke scheidslijnen’, dat door het kabinet hoog op de adviesagenda is gezet. Eerder dit jaar publiceerde de WRR een verkenning naar economische ongelijkheid in Nederland. Binnenkort brengt het SCP ook het Sociaal en Cultureel Rapport 2014 uit, dat een reeks maatschappelijke verschillen en tegenstellingen analyseert.

Prof. dr. André Knottnerus
Voorzitter van de Wetenschappelijke
Raad voor het Regeringsbeleid

Prof. dr. Kim Putters
Directeur van het Sociaal en
Cultureel Planbureau

1

Sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland: de stand van zaken

MARK BOVENS, PAUL DEKKER EN WILL TIEMEIJER

1.1 Is er een nieuwe sociaal-culturele scheidslijn in Nederland?

‘Amerikaanse toestanden’?

In de Verenigde Staten (vs) is de laatste decennia een sterke maatschappelijke en politieke polarisatie zichtbaar rond een reeks morele issues, zoals abortus, het homohuwelijk, wapenbezit en de doodstraf. Soms lijkt het alsof de vs langzaam maar zeker uiteenvallen in twee gescheiden werelden, getuige boektitels als *The two America's* (Greenberg 2004) en *Red and blue nation?* (Nivola en Brady 2006). Aan de ene kant staan ‘rode’ Amerikanen die kijken naar Fox News, luisteren naar *talk radio* en op de republikeinen stemmen. Aan de andere kant staan ‘blauwe’ Amerikanen, die MSNBC kijken, de New York Times lezen en op de democraten stemmen. De polarisatie is zo sterk dat er gesproken wordt van *culture wars* (Hunter 1991). De tegenstelling is het grootst onder de politieke elite. Volgens Hare en Poole (2013) is de polarisatie tussen Republikeinse en Democratische congresleden sinds de Amerikaanse Burgeroorlog nog nooit zo groot geweest.

Ook in West-Europa zien we polarisatie rond sociaal-culturele thema's. Hier gaat de strijd tegenwoordig echter minder over moreel-religieuze kwesties als abortus, euthanasie of het homohuwelijk, maar vooral over *globaliseringskwesties*, zoals open grenzen, immigratie en de Europese eenwording. Aan de afwijzing daarvan is veel politiek ongenoegen gekoppeld. Sinds 2002 halen in Nederland partijen die zich profileren als vertolkers daarvan forse zetelaantallen.

Wat de vs en West-Europa met elkaar delen, is dat het gaat om tegenstellingen die zich niet goed laten vangen in klassieke politieke en sociale scheidslijnen, zoals die tussen arbeid en kapitaal of tussen confessioneel en seculier. Wat zij bovendien met elkaar gemeen hebben, is dat het venijnige tegenstellingen betreft, die verder gaan dan een tegenstelling in belangen, maar zich ook uiten in sterk uiteenlopende overtuigingen over de nationale identiteit en in verschillen

in verbondenheid met het politieke systeem. Zo is aan beide zijden van de Atlantische Oceaan ‘het vertrouwen in de politiek’ een belangrijk thema.

Vraagstelling en opbouw verkenning

In deze publicatie exploreren we de contouren van een mogelijke nieuwe sociaal-culturele scheidslijn in Nederland en onderzoeken we wat de maatschappelijke betekenis ervan is. De verkenning bestaat uit bijdragen van universitaire wetenschappers en onderzoekers van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR). Ze is onderdeel van een samenwerkingsverband tussen beide instellingen rond het thema ‘maatschappelijke scheidslijnen’, dat door het kabinet hoog op de adviesagenda is gezet. Eerder dit jaar publiceerde de WRR een verkenning naar economische ongelijkheid in Nederland (Kremer et al. 2014) en binnenkort verschijnt het Sociaal en Cultureel Rapport 2014 dat de empirische stand van zaken rond een reeks maatschappelijke verschillen en tegenstellingen analyseert. Dit eerste hoofdstuk is zowel inleidend als concluderend en is als volgt opgebouwd:

- In paragraaf 1.2 melden we wat we verstaan onder sociaal-culturele verschillen. Hieronder vallen verschillen in opvattingen en maatschappelijke en politieke strijdpunten die niet primair te maken hebben met economische vraagstukken van herverdeling en marktwerking, maar met kwesties van levensbeschouwing en van nationale en collectieve identiteit.
- In paragraaf 1.3 vatten we de belangrijkste bevindingen uit deze verkenning samen. De meeste hoofdstukken laten zich in feite lezen als verschillende perspectieven op c.q. beschrijvingen van steeds weer dezelfde sociaaldemografische groepen, namelijk lageropgeleiden en hogeropgeleiden. Sommige hoofdstukken vertrekken vanuit politieke en maatschappelijke attitudes, andere vanuit cultureel kapitaal of smaak, maar vrijwel steeds blijken sociaal-culturele verschillen samen te hangen met opleidingsniveau.
- In paragraaf 1.4 wegen we de uitkomsten. We constateren in Nederland weliswaar sociaal-culturele verschillen, maar niet twee scherp afgebakende maatschappelijke blokken. Eerder zien we twee tegengestelde sociaal-culturele ‘families’, waartussen zich echter ook grote middengroepen bevinden.
- Tot slot bespreken we in paragraaf 1.5 of we die geconstateerde oppositie mogen karakteriseren als een scheidslijn. We concluderen dat er op sommige terreinen behoorlijke tegenstellingen bestaan tussen beide ‘families’, maar dat het voornamelijk te ver gaat om de beladen term ‘maatschappelijke scheidslijn’ te hanteren. We zien (nog) geen expliciete verbondenheid en identificatie met de eigen ‘familie’, zoals dat met religie en klasse in het verleden wel het geval was. Toch is alertheid geboden, want meerdere signalen wijzen op een mogelijke toenemende verwijdering tussen beide groepen.

1.2 Wat verstaan we onder sociaal-cultureel?

Wie in de loop van de vorige eeuw het politieke en sociale landschap in ons land wilde schetsen kwam een heel eind met slechts twee scheidslijnen: een sociaal-economische en een religieuze. De issues op de sociaaleconomische scheidslijn waren de inrichting van de economie, (her)verdeling van inkomen, de rol van markt en overheid, economische vrijheid tegenover sociale rechtvaardigheid, en particuliere rijkdom versus collectieve voorzieningen. Die sociaaleconomische scheidslijn verdeelde ons land tussen arbeid en kapitaal, tussen werknemers en ondernemers, tussen vakbonden en werkgevers, en tussen socialistische en liberale partijen. Hoewel nog steeds in ons politieke landschap aanwezig, is deze scheidslijn minder diep dan voorheen. De religieuze scheidslijn ging over vraagstukken van levensbeschouwelijke aard: zondagsrust, onderwijs in eigen kring, huwelijk en gezin, seksualiteit, abortus en euthanasie. Zij liep tussen confessionelen en seculieren, maar vaak minstens zo virulent tussen katholieken en protestanten en soms ook tussen de verschillende protestantse denominaties. Beide scheidslijnen trokken diepe voren in het sociale en politieke landschap. Samen gaven ze invulling aan de betekenis van links (voor economische gelijkheid/seculier) en rechts (voor economische vrijheid/religieus) in de politiek en, opvallender, aan de deels zeer verplichtende sociaal-culturele ordening van de verzuiling. Door secularisering, welvaartsgroei en ontzuiling zijn deze ‘klassieke’ scheidslijnen in ons land sterk vervaagd.

Verbonden met vooral de religieuze scheidslijn, maar meer op de achtergrond, speelde de laatste decennia nog een derde tegenstelling, namelijk tussen meer gezagsgetrouwe en meer vrijzinnige burgers en opvattingen. Naarmate vanaf de jaren zestig religie minder bepalend werd, won deze tegenstelling aan kracht. Hierbij gaat het om vraagstukken van *law and order*, nationale eer, en oorlog en vrede. Aan de ene kant stonden burgers en partijen die zich zorgen maakten om toenemende criminaliteit, maatschappelijke verloedering en verzwakking van de nationale staat en defensie. Aan de andere kant stonden de voorstanders van een permissieve overheid, van het vrijgeven van drugs, en met een meer pacifistische oriëntatie. We zullen in deze verkenning zien dat deze tegenstelling zich heeft verbreed en verdiept als gevolg van de immigratie, de globalisering en de ontwikkeling van de Europese Unie (Aarts en Thomassen 2008).

Zowel de scheidslijn tussen confessioneel en seculier als die tussen gezagsgetrouw en vrijzinnig wordt meestal tot de *culturele* scheidslijnen gerekend. Beide gaan immers niet over economische vraagstukken van herverdeling en marktwerking, maar over culturele kwesties die te maken hebben met levensbeschouwing en identiteit. Datzelfde geldt voor de tegenstelling tussen meer ‘kosmopolitisch’ en meer ‘nationalistisch’ georiënteerde burgers en partijen die Kriesi in hoofdstuk 3 onderscheidt. Ook die tegenstelling gaat in eerste instantie over de vraag wat voor soort identiteit ons land heeft of zou moeten hebben: monocultureel of multicultureel, nationaal of Europees, joods-christelijk of multireligieus.

We spreken in deze bundel echter niet van culturele maar van *sociaal-culturele* tegenstellingen, om enige afstand te behouden tot andere betekenissen van het begrip ‘cultureel’. Dat begrip wordt vaak gereserveerd voor uitingen van kunst en amusement. In dat verband wordt nogal eens een onderscheid gemaakt tussen hoge en lage cultuur, tussen het Concertgebouworkest en de Toppers. Dergelijke verschillen in cultuuruitingen vormen niet de kern van deze verkenning (al staan ze wel centraal in hoofdstuk 8 van Kuipers en Van den Haak). Het gaat ons vooral om het sociale in de zin van maatschappelijk en politiek, om collectieve voorstellingen en idealen van samenleven en van identiteit. Daarnaast geeft de toevoeging ‘sociaal’ ook aan dat we geïnteresseerd zijn in hoe die voorstellingen geworteld zijn in de maatschappij, in verhoudingen tussen sociale categorieën en groepen.

Concluderend, onder ‘sociaal-cultureel’ verstaan we hier thema’s, opvattingen en maatschappelijke en politieke strijdpunten die in eerste instantie te maken hebben met kwesties van levensbeschouwing en van nationale en collectieve identiteit.¹

Voor we verder gaan is één opmerking nog van belang: deze verkenning gaat *niet* over tegenstellingen tussen allochtonen en autochtonen, tussen moslims en christenen, tussen gelovige christenen en onkerkelijken, of tussen radicale salafisten en vrijzinnige moslims. Op zich zijn dat in veel opzichten ook sociaal-culturele tegenstellingen, omdat ze gaan over kwesties van levensbeschouwing en identiteit. Zij zullen aan de orde komen in latere publicaties van het SCP en de WRR. In deze verkenning zetten we de schijnwerper op sociaal-culturele tegenstellingen die zich vooral voordoen onder autochtone Nederlanders.

1.3 De hoofdstukken in vogelvlucht

Aan alle auteurs is gevraagd vanuit hun expertise licht te werpen op de (veronderstelde) sociaal-culturele verschillen en tegenstellingen tussen burgers in de landen van hun aandacht. De negen hoofdstukken zijn ondergebracht in drie delen.

- In het eerste deel kijken we naar het buitenland. Eerst worden de Amerikaanse ‘*culture wars*’ in kaart gebracht. Vervolgens komen sociaal-culturele conflictlijnen in Europa aan bod en wordt Nederland vergeleken met andere West-Europese landen. Aparte aandacht is er in dat deel voor Vlaanderen.

1 We realiseren ons dat het onderscheid tussen cultureel en economisch in de praktijk niet waterdicht is. Een deel van het debat over immigratie en over de Europese Unie gaat ook over verdelingsvraagstukken, zoals het thema welvaartstaatchauvinisme (‘hebben migranten ook toegang tot sociale voorzieningen?’) of over een sociaal Europa (‘is de EU alleen een neoliberaal marktproject of ook een sociaal project?’). Omgekeerd geldt dat sommige economische kwesties ook een culturele component hebben. Denk aan het debat over de hoge bonussen en de toenemende inkomensverschillen. Sommige mensen vinden die moreel verwerpelijk (meer dan iets wat herverdeeld zou moeten worden) en ‘on-Nederlands’.

- In deel twee gaat het om sociaal-culturele oriëntaties in Nederland. We kijken vooral naar verschillen in politieke opvattingen, houdingen en wereldbeelden.
- Deel drie gaat eveneens over Nederland en verkent mogelijke gescheiden werelden in het dagelijkse leven, met name in sociale netwerken, humor en cultuur- en mediaconsumptie.

Opleiding als ‘proxy’

Een complicatie bij de opzet van deze verkenning is dat we vooraf niet goed konden benoemen wie er exact tegenover elkaar staan c.q. op grond van welke kenmerken we mensen zouden willen onderscheiden. Dat was ten dele nu net de onderzoeksvraag. Het ontbreekt vooralsnog ook aan werkbare en richtinggevende groepslabels die de verschillende aspecten van de veronderstelde sociaal-culturele scheidslijn goed aanduiden en tot identificatie kunnen leiden, zoals dat wel het geval was met ‘links’ tegenover ‘rechts’ of ‘progressief’ tegenover ‘conservatief’. In academische kringen wordt het onderscheid rond globaliseringskwesties wel geduid in termen van ‘kosmopolieten’ tegenover ‘nationalisten’, maar het is de vraag of die labels alle relevante aspecten van de sociaal-culturele tegenstelling afdekken. In het publieke debat kiest men bij gebrek aan beter soms voor pejoratieve termen als ‘grachtengordel’ versus ‘gewone man’, ‘elite’ versus ‘volk’, of ‘eurofielen’ versus ‘eurosceptici’, maar deze groepslabels zijn wetenschappelijk niet hanteerbaar.

Uit eerder onderzoek blijkt echter dat we opleidingsniveau als ‘proxy’ kunnen gebruiken om de sociaal-culturele verschillen in kaart te brengen (Kriesi et al. 2008, 2012; Dekker en Van der Meer 2009; Stubager 2010; Bovens en Wille 2011; Bovens 2012; Elchardus 2012a en b). De vraag in hoeverre er sprake is van verschillen tussen burgers op sociaal-culturele onderwerpen, is dus tot op grote hoogte synoniem met de vraag in hoeverre er verschillen bestaan tussen burgers naar opleidingsniveau. We hebben daarom de auteurs gevraagd aandacht te besteden aan die opleidingsverschillen.² Dat geldt in het bijzonder voor de auteurs van het derde deel, dat gaat over gescheiden leefwerelden.

Gescheiden wereldbeelden?

Als eerste komen de vs aan bod. Dat land lijkt tegenwoordig verdeeld in twee maatschappelijke blokken die elkaar nauwelijks begrijpen en politiek naar het leven staan. Tiemeijer gaat in hoofdstuk 2 na of dit beeld overeenstemt met de realiteit. Woedt er in Amerika een *culture war*? Met een grote hoeveelheid

2 Er is geen gemeenschappelijke indeling opgelegd, maar bij lager- en hogeropgeleiden gaat het meestal om lo tot en met vmbo respectievelijk hbo/wo, met weglating van het tussenniveau (mbo, havo, vwo).

onderzoeksdata laat hij zien dat er verschillende culturele oriëntaties zijn tussen conservatieven en *liberals*. Bovendien is er een sterke polarisatie tussen conservatieven en *liberals*, zij het dat deze zich beperkt tot politici en het politiek meer betrokken deel van de bevolking. Politiek niet-betrokken Amerikanen zijn weliswaar beter ‘gesorteerd’ over beide partijen dan vroeger, maar niet of nauwelijks extremer in hun mening geworden. Overigens toont hoofdstuk 2 een belangrijke uitzondering op de regel die in alle andere hoofdstukken terugkeert: er blijkt nauwelijks een correlatie tussen de sociaal-culturele oriëntatie van Amerikanen en hun opleidingsniveau. In de vs hangen verschillen in sociaal-culturele oriëntatie veeleer samen met verschillen in ras, religie of mate van stedelijkheid.

Kriesi laat in zijn bijdrage (hoofdstuk 3) zien dat in Nederland, net als in de rest van West-Europa, de culturele as in de politiek veel prominenter en gepolariseerder is geworden. Bovendien is die van karakter veranderd. Hij gaat niet meer alleen om gezagsgetrouw versus vrijzinnig, maar vooral om kosmopolitisme en universalisme tegenover nationalisme en particularisme. Anders dan in de vs spelen in ons land op de culturele as niet zozeer religieus-morele kwesties, zoals homorechten, abortus of euthanasie, maar vooral globaliseringskwesties, zoals immigratie, integratie en de Europese Unie. Aan de aanbodzijde, bij de politieke partijen, zijn er volgens Kriesi in de afgelopen decennia twee structurele veranderingen zichtbaar in het landschap. Op de culturele as kwamen aan de ene kant vanaf de late jaren zestig sociaal-liberale en groene partijen op, zoals in ons land D66 en GroenLinks, die voorstander zijn van een open, multiculturele samenleving en van een verdergaande Europese integratie. Aan de andere kant kwamen vervolgens meer nationalistische, monoculturele en eurosceptische partijen op, zoals in ons land de LPF, TON, de PVV en tot op zekere hoogte ook de SP, die voorstander zijn van ‘demarcatie’, van gesloten grenzen en van het beperken of terugdraaien van de Europese eenwording. Aan de vraagzijde, onder de kiezers, zijn er op de culturele as, veel meer dan op de economische as, verschillen naar opleidingsniveau. Volgens Kriesi is de culturele dimensie tegenwoordig dominant over de economische dimensie, omdat een deel van de klassieke herverdelingskwesties als culturele kwesties zijn geherdefinieerd. Een voorbeeld daarvan is het debat over ‘verzorgingsstaatchauvinisme’, over de vraag of immigranten ook aanspraak kunnen maken op sociale voorzieningen. De kosmopolitische partijen trekken vooral stemmen onder hoog opgeleide professionals en managers, terwijl de nationalistische partijen hun aanhang in belangrijke mate vinden onder lageropgeleiden en de voormalige arbeidersklasse.

Spruyt kijkt in hoofdstuk 4 niet naar tegengestelde visies en voorkeuren rond bepaalde maatschappelijke, morele en politieke kwesties, maar naar verschillen in de mate waarin mensen in de maatschappij tegenstellingen zien en ervaren. Hij signaleert in Vlaanderen een ‘duidelijk conflictdenken, dat wil zeggen, het interpreteren van de wereld door een fundamenteel onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’, ongeacht de precieze invulling van beide kampen’. Die kunnen populistisch worden georganiseerd als ‘wij gewone mensen versus de (politieke) elite’ of als ‘wij eigen volk tegen mensen van buiten’, maar ook anders. Wie qua

opleiding en economische positie onderin de maatschappelijke ordening zit, ziet vaker conflictueuze relaties dan wie bovenin zit. De oude partijen van de arbeidersklasse bieden het conflictdenken echter geen politiek onderdak meer. Hier ontstaat ruimte voor nieuwe partijen, die het conflictdenken verbinden met andere kwesties. Spruyt gaat ook in op de wederzijdse beeldvorming van hoger- en lageropgeleiden. Lageropgeleiden zien veel conflict tussen opleidingsgroepen en vinden hogeropgeleiden 'kouder'; hogeropgeleiden zien weinig conflict tussen opleidingsgroepen en vinden zichzelf vooral 'competenter'.

De eerste bijdrage over Nederland, hoofdstuk 5 van Dekker en Den Ridder, gaat na of de afgelopen decennia toenemende politiek-culturele polarisatie is ontstaan. Dat blijkt zeker niet over de hele linie het geval te zijn geweest. Tegenover kwesties die meer omstreden zijn geraakt (Europa sinds midden jaren negentig) staan gedepolariseerde kwesties (euthanasie, inkomensnivellering). Terwijl bij inkomensnivellering de tegenstelling tussen jong en oud is toegenomen (ouderen zijn steeds meer vóór) is die bij lager- en hogeropgeleiden juist afgenomen (hogeropgeleiden zijn minder tegen). Verschillen in politiek zelfvertrouwen zijn niet groter geworden, maar ze zijn wel sterker gerelateerd aan nieuwe globaliseringskwesties dan aan oude politieke kwesties. Dat, en de bevinding dat hoger- en lageropgeleiden meer van elkaar zijn gaan verschillen in houding tegenover het EU-lidmaatschap, brengt risico's met zich mee. Afhankelijk van het partijpolitieke aanbod kan een zich versterkende polarisatie rond globaliseringskwesties, politiek (zelf)vertrouwen en opleidingsmilieus optreden die in een scheidslijn resulteert.

Den Ridder, Glas en Dekker gaan in hoofdstuk 6 verder in op de relaties tussen globaliseringskwesties, vertrouwen en opleidingsniveaus. Met antwoorden op open vragen laten ze zien hoe Europa en migratie worden beleefd en in verband worden gebracht met het opereren van politiek en politici. Opvattingen over globaliseringskwesties blijken sterk samen te hangen met opleiding – sterker nog dan met inkomen. Ook is er een sterke samenhang met politiek en sociaal vertrouwen. Mensen met een open houding tegenover immigratie, integratie en de Europese Unie hebben meer vertrouwen in politieke instellingen en in hun medeburgers dan mensen met een gesloten houding. De auteurs laten ook zien dat ons land, anders dan de VS, niet is verdeeld in twee duidelijke blokken. Tussen de groep met een zeer open en vertrouwende houding (zo'n 22% van de bevolking) en de groep met een gesloten en zeer wantrouwende houding (ongeveer 17%) bevinden zich nog andere groepen die meer neutrale opvattingen en gematigde houdingen hebben. Zij vormen in zekere zin de 'zwijgende' meerderheid.

De Koster en Van der Waal gaan in hoofdstuk 7 nader in op de vraag waarom in ons land lageropgeleiden een minder open houding hebben tegenover immigratie en culturele diversiteit dan hogeropgeleiden. Vaak wordt dit verklaard vanuit etnische competitie. Immigranten en etnische minderheden zouden door lageropgeleiden als een economische bedreiging worden ervaren. De Koster en Van der Waal laten zien dat deze verklaring empirisch niet houdbaar is. Veel meer empirisch bewijs is er voor een verklaring vanuit cultureel kapitaal.

Hogeropgeleiden hebben meer cultureel kapitaal dan lageropgeleiden en hebben daarom minder weerstand tegen bevolkingsgroepen die anders denken, voelen en handelen dan zijzelf. Lageropgeleiden zijn vanwege hun geringere hoeveelheid cultureel kapitaal veel minder geneigd om andere patronen van denken, voelen en handelen te beschouwen als uiteindelijk arbitraire alternatieven voor hun eigen gewoonten en gebruiken. Deze worden eerder beschouwd als afkeurenswaardige afwijkingen van een ‘natuurlijke’ orde. Bovendien brengt de confrontatie met culturele verschillen met name onder mensen met weinig cultureel kapitaal anomie teweeg: zij ervaren de samenleving als grillig, onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos.

Gescheiden werelden?

Leven mensen die in de politiek tegenover elkaar staan rond sociaal-culturele kwesties in gescheiden sociale werelden? Is er bijvoorbeeld verschil in hun sociale netwerken, smaak of mediaconsumptie?

Kuipers en Van den Haak laten in hoofdstuk 8 zien dat hoger- en lageropgeleiden verschillen in gevoel voor humor en culturele smaak en dat dit een serieuze belemmering is voor soepel sociaal contact. Vooral door hogeropgeleiden wordt dit verschil subtiel maar scherp ervaren en gebruikt om sociale grenzen te trekken. Hogeropgeleiden kijken vaak neer, al is het wat besmuikt, op de cultuur van lageropgeleiden. Lageropgeleiden zijn zich minder bewust van de verschillen en verbinden er minder consequenties aan. De brede verspreiding van een egalitair ethos sinds de jaren zestig in ons land maakt dat hogeropgeleiden zich ongemakkelijk voelen bij hun gevoelens van culturele superioriteit. Volgens Kuipers en Van den Haak leidt dat ongemak tot subtiele sociale vermijding; hogeropgeleiden mijden lageropgeleiden en trekken zich terug in hun eigen homogene netwerken.

Volker, Andriessen en Posthumus laten in hoofdstuk 9 zien dat er inderdaad gescheiden sociale netwerken zijn. Vooral aan de bovenkant van het opleidingsgebouw vindt sociale sluiting plaats. Hogeropgeleiden kennen de hoogste niveaus van homogamie – ongeveer een kwart van de academici woont zelfs samen met een partner die dezelfde studierichting heeft gedaan. Ook is er toenemende segregatie in wonen en onderwijs. Hogeropgeleiden wonen steeds meer in de steden en dan in het bijzonder in de historische binnensteden en de negentiende-eeuwse wijken daaromheen. Ook op het werk gaan lager- en hogeropgeleiden weinig met elkaar om. Wat in de studie van Volker en collega's ook opvalt is dat de sociale netwerken van de hogeropgeleiden ruimer en rijker aan functionele hulpbronnen zijn dan die van lageropgeleiden. Zoals zij het chargerend uitdrukken: juristen kennen altijd wel een bouwvakker, maar bouwvakkers kennen geen jurist.

De verschillen in culturele smaak en politieke voorkeur uiteten zich ook in mediaconsumptie, zo blijkt uit hoofdstuk 10 van Bos, Kruikemeijer en De Vreese. Lageropgeleiden lezen vooral De Telegraaf en kijken naar de commerciële omroepen, terwijl hogeropgeleiden vaker De Volkskrant en NRC lezen en naar de publieke omroepen kijken. Ook halen met name jongere hogeropgeleiden hun

politieke nieuws veel vaker van online media. Die verschillen lopen parallel met de verschillen tussen meer sociaal-liberaal en meer nationaal georiënteerde kiezers. Aanhangers van D66 en GroenLinks lezen de NRC en kijken naar De Wereld Draait Door, terwijl PVV-aanhangers De Telegraaf lezen en kijken naar Pownews, Hart van Nederland en RTL Late Night. Dat betekent dat zich ook in Nederland selectieve politieke blootstelling voordoet, net als in de vs, zij het in veel mindere mate. Een belangrijk verschil met de vs is dat vrijwel iedere groep de nieuwsvoorziening via de publieke omroep gebruikt. Het nos Journaal fungeert in zekere zin als een neutrale nieuwsbron waar hoger- en lageropgeleiden, PVV-stemmers en aanhangers van GroenLinks regelmatig naar kijken.

1.4 De stand van zaken in Nederland

Twee sociaal-culturele families

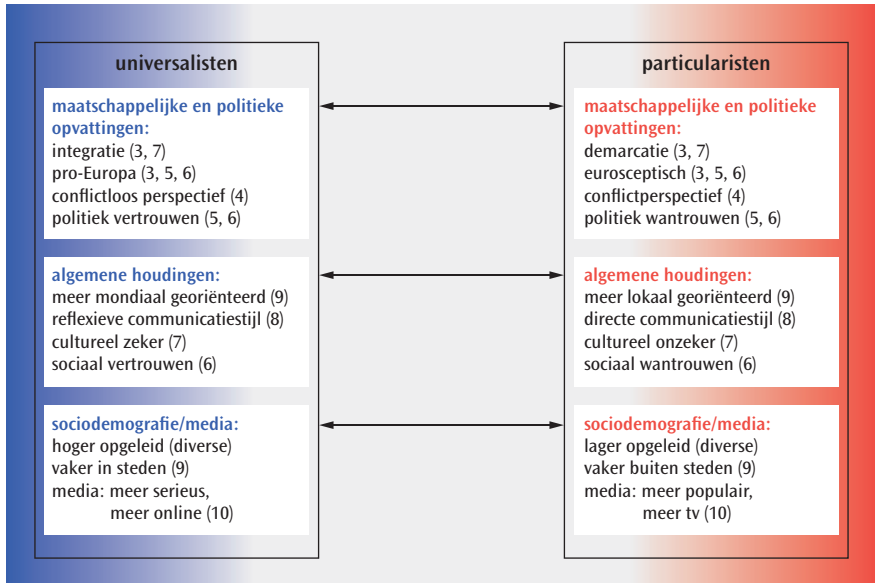
Staan er in Nederland, zoals in de vs, duidelijke sociaal-culturele blokken tegenover elkaar? En zijn het inderdaad *twee* groepen, of mogelijk meer? Vaak is het verleidelijk de werkelijkheid te reduceren tot een tweedeling, maar het is niet gezegd dat dat een juiste representatie is. Uit hoofdstuk 2 van Tiemeijer blijkt dat welbeschouwd de Amerikaanse tweedeling in gescheiden en tegengestelde blokken zich beperkt tot het meer politiek betrokken deel der natie. Politiek niet-betrokken Amerikanen bevinden zich vaker in het midden. Den Ridder, Glas en Dekker signaleren in hoofdstuk 6 in Nederland eerder een continuüm waarin wel twee uiterste groepen zijn te herkennen, maar dat daartussen nog andere groepen – samen zelfs een meerderheid – met meer neutrale opvattingen en gematigde houdingen staan.

Zelfs als men zich beperkt tot de extremen en eventuele tussengroepen buiten beschouwing laat, kan het toch zo zijn dat meer dan twee groepen onderscheiden moeten worden, namelijk als er *meerdere* relevante sociaal-culturele dimensies zijn die niet tot elkaar reduceerbaar zijn. De cruciale vraag is dan in welke mate de betreffende sociaal-culturele dimensies parallel lopen. Als de parallelie groot is, zal er een grote overlap zijn tussen de groepen die zich aan de uiteinden van elke dimensie bevinden, en kan men de facto nog wel spreken van sociaal-culturele *tweedeling*. Dat lijkt in Nederland inderdaad de situatie te zijn. De studies in deze verkenning wijzen op *meerdere* sociaal-culturele dimensies die niet tot elkaar reduceerbaar zijn, en dus ook niet één bepaalde kern of essentie gemeen hebben, maar wel behoorlijk parallel lopen, waardoor toch het beeld oprijst van een spectrum met *twee* uitersten.

We concluderen dat er in Nederland wellicht het beste onderscheid kan worden gemaakt tussen twee sociaal-culturele *families*. We gebruiken hier de term ‘familiegelijkenis’ in de betekenis van Wittgenstein, dat wil zeggen, als aanduiding voor een groep waarvan de leden veel kenmerken gemeen hebben, maar er geen enkel kenmerk is dat men bij *elk* groepslid aantreft. Voor wie alle hoofdstukken naast elkaar legt en er vanaf enige afstand naar kijkt, rijst het patroon

op dat in figuur 1.2 schematisch is weergegeven. Hierin is met opzet een grijs middengebiet toegevoegd, om te onderstrepen dat beide families de uiteinden van een continuüm bezetten, en er ook grote middengroepen zijn.

Figuur 1.1
Twee families

Toelichting: het schema geeft de twee uitersten weer op de relevante dimensies in de Nederlandse sociaal-culturele ruimte, geordend in twee families. Tussen haakjes staan de nummers van de hoofdstukken waarin de betreffende tegenstelling wordt behandeld. Het brede grijze middendeel duidt op het bestaan van middengroepen.

Dat in dit schema de kleuren terugkeren uit het Amerikaanse debat, is geen toeval. Hoewel de associatie zeker niet perfect is, lijkt de eerste familie toch meer verwantschap te hebben met blauwe Amerikanen dan met rode, en de tweede familie meer met rode Amerikanen dan met blauwe.

Als we beide families ideaaltypisch beschrijven, ontstaan ongeveer de volgende portretten:

- De ene familie bestaat overwegend uit mensen die redelijk positief staan tegenover open grenzen, andere culturen en het toelaten van immigranten. Je zou ze in dat opzicht *universalisten* kunnen noemen, omdat ze een meer universele opvatting hebben van rechtvaardigheid en staatsburgerschap. Vaak zijn ze ook voorstander van de Europese eenwording, al is niet iedereen overtuigd van de euro. De leden van deze familie stemmen relatief vaak op D66 en GroenLinks, maar anderen stemmen op de PvdA of de VVD. Ze zijn in overwegende mate hoger opgeleid – ze zijn ook ‘universitaristen’ – en hebben vaak internationale ervaring en ruime sociale netwerken. Niet alle leden hebben hoge inkomens,

maar ze beschikken wel over veel sociaal en cultureel kapitaal en politiek zelfvertrouwen. Ze werken vaak in creatieve beroepen, in de sociale of onderwijssector, of bij internationale bedrijven. Ze wonen in de universiteitssteden, in ‘jaren dertig’-wijken, in tuindorpen en in de negentiende-eeuwse wijken van de grote steden. In deze familie houdt men van ‘hogere’ cultuurvormen en heeft men een tamelijk ingetogen – ‘cerebraal’ – gevoel voor humor.

- De leden van de andere familie vragen vooral aandacht voor de nadelen van open grenzen en immigratie. Je zou ze *particularisten* kunnen noemen, omdat ze een meer lokale, particularistische invulling hebben van rechtvaardigheid en staatsburgerschap. Voor hen zijn niet alle (wereld)burgers gelijk, en is het lidmaatschap van lokale gemeenschappen relevant voor de toedeling van rechten en sociale voorzieningen. Zij zijn vaker ‘welvaartsstaatchauvinist’, en vinden dat de sociale voorzieningen alleen toegankelijk moeten zijn voor leden van de nationale gemeenschap. Ook staan ze sceptisch tegenover de Europese eenwording en de euro. Ze waarderen nationale en lokale gewoonten, cultuur en tradities en zijn bang dat deze verloren zullen gaan door de komst van migranten en de opmars van de Europese Unie. Ze stemmen relatief vaak op de SP of de PVV, maar velen blijven ook thuis bij verkiezingen. Ze zijn in overwegende mate lager en middelbaar opgeleid en beschikken niet over hele grote netwerken of over veel sociaal en cultureel kapitaal. Ze voelen zich veelal onzeker over de grote veranderingen in ons land en in de steek gelaten door de politiek. Ze wonen in krimpgebieden, in de voormalige groeikernen, in Vinex-wijken en in de naoorlogse arbeiderswijken. In deze familie wordt veel en hard gelachen en houdt men van Nederlandse cultuur en muziek en van gezelligheid.

Al met al kunnen we concluderen dat er in Nederland *geen* sprake is van een duidelijk gepolariseerd landschap met twee gescheiden sociaal-culturele blokken zonder overlap of tussenposities. Er is eerder een continuüm, met aan de uitersten twee herkenbare ‘families’, die men de *universalisten* en *particularisten* zou kunnen noemen. Tussen beide bevindt zich de meerderheid van de bevolking, die gematigde standpunten inneemt en soms trekjes vertoont van de ene familie en soms van de andere.

Samenhang met opleidingsverschillen

Als we kijken naar sociaal-culturele verschillen, blijkt de ene familie relatief veel lageropgeleiden te tellen en de andere familie relatief veel hogeropgeleiden. Deze samenhang veronderstelden we weliswaar al bij de opzet van deze bundel, maar de hoofdstukken bevestigen eens te meer de realiteit ervan. Overigens gaat het om statistische relaties: om verschillen in kansen van individuen op opvattingen, houdingen en gedragingen. Die relaties zijn verre van perfect en er zijn ook lageropgeleiden met een sociaal-cultureel profiel van hogeropgeleiden en omgekeerd.

Een cruciale vraag is of opleiding ook de *oorzaak* is van de verschillen in attitude.³ Dat is niet alleen wetenschappelijk interessant, maar ook beleidsmatig relevant. Als onderwijs inderdaad de oorzaak is van sociaal-culturele verschillen én de politieke communis opinio is dat er iets gedaan moet worden aan die verschillen, lijkt hier allereerst een taak te liggen voor de minister van Onderwijs.

Het is echter de vraag of het zo simpel ligt. Over de exacte relatie tussen sociaal-culturele verschillen en onderwijs is weinig bekend. Het is zelfs denkbaar dat er tussen beide in het geheel geen causaal verband bestaat, en opleidingsniveau alleen maar een verwijzing is naar achterliggende oorzakelijke factoren, zoals genetische aanleg, het ouderlijke milieu en de woonomgeving in de jeugd. Daar kan een minister van Onderwijs weinig aan veranderen; daar is meer voor nodig. Als er wél sprake is van een causaal verband, is vervolgens de vraag *hoe* precies die causale invloed verloopt. Een eerste mogelijkheid is dat onderwijs een *directe* oorzaak is doordat men tijdens de opleiding bepaalde kennis en vaardigheden leert die rechtstreeks van invloed zijn op sociaal-culturele houdingen, en dat hogeropgeleiden, ook omdat zij nu eenmaal langer onderwijs volgen, daarin meer worden geschoold dan lageropgeleiden. Een tweede mogelijkheid is dat het onderwijsstelsel een directe oorzaak is, doordat het jongeren uit elkaar haalt en plaatst in aparte onderwijsstromen, een beroepstraject of een hoger onderwijs-traject, met gescheiden onderwijslocaties. Daar kunnen aparte culturen ontstaan en voortbestaan, waarin de jaarlijkse nieuwe aanwas wordt gesocialiseerd. Een derde mogelijkheid is dat het onderwijs *indirect* de verschillen in sociaal-culturele oriëntatie veroorzaakt, doordat het iemands maatschappelijke kansen sterk beïnvloedt. Mensen met een hoge opleiding maken bijvoorbeeld meer kans op een vaste baan waarin ze meer kunnen verdienen dan mensen met een lage opleiding. Zij kunnen zich dan eerder permitteren te gaan wonen in rustige en veilige wijken die nauwelijks problemen kennen op het gebied van multiculturaliteit of criminaliteit. Daardoor zullen zij ook minder snel de sociaal-culturele opvattingen ontwikkelen die men relatief vaak aantreft bij lageropgeleiden.

Het is dus een lastige kwestie om uit te maken hoe de relaties zijn tussen opleidingsniveau en sociaal-culturele tegenstellingen en wat de rol van onderwijs daarbij is. Het werk van de auteurs in deze verkenning wijst in tegengestelde richtingen. Kriesi suggereert dat de verschillende houdingen tegenover globalisering en europeanisering eerder voortvloeien uit verschillende economische belangen dan uit de specifieke aard van het gevolgde onderwijs. Lager en middelbaar geschoolde burgers ondervinden in hun dagelijks leven, in ieder geval op korte termijn, doorgaans meer nadelen en bedreigingen van de Europese eenwording en globalisering dan hogeropgeleiden, aldus Kriesi. Zij worden verdrongen van de arbeidsmarkt door automatisering en outsourcing naar lagelonenlanden, door

3 Onder andere Van de Werfhorst en Kraaykamp (2001); Campbell (2006); Kam en Palmer (2007); Persson (nog te verschijnen a en b).

concurrentie met arbeidsmigranten en door diploma-inflatie. Daarentegen moeten volgens De Koster en Van der Waal de verschillen in etnocentrisme en autoritarisme tussen lager- en hogeropgeleiden niet worden verklaard uit competitie met etnische minderheden om schaarse banen, maar veeleer uit verschillen in anomie en cultureel kapitaal. Hogeropgeleiden hebben meer cultureel kapitaal dan lageropgeleiden en hebben daarom minder weerstand tegen bevolkingsgroepen met andere denk-, voel- en handelingsrepertoires dan zichzelf. Opleidingsniveau is dan wel van belang, maar vooral vanwege zijn samenhang met verschillen in cultureel kapitaal. Onderzoek van het SCP (Dekker en Van der Meer 2009; Dekker en Den Ridder 2011: 72-73) laat ook zien dat hogeropgeleiden beschikken over meer sociale vaardigheden, maatschappelijke kennis en politiek zelfvertrouwen, waardoor ze veel meer het gevoel hebben grip te hebben op hun omgeving en ze positiever staan tegenover immigratie en de Europese Unie. Dat suggereert dat de verschillen mede voortkomen uit gevoelens van sociale kwetsbaarheid, culturele onzekerheid en politieke machteloosheid.

Wat is er nieuw aan deze tegenstellingen?

Zien we eigenlijk *nieuwe* tegenstellingen? Op zichzelf zijn verschillen in opvattingen tussen opleidingsgroepen rond sociaal-culturele vraagstukken niet nieuw. In de jaren zestig constateerden onderzoekers al dat lageropgeleiden eerder geneigd waren tot autoritarisme (Lipset 1960) en dat *'educational attainment appears to have the most important demographic effect on political attitudes'* (Almond en Verba 1989 [1963]: 315). Lageropgeleiden zijn ook altijd al meer dan hogeropgeleiden geneigd geweest om te denken in termen van 'zij' tegenover 'wij', zoals Spruyt in deze bundel voor Vlaanderen laat zien. Overigens gaan Spruyt en zijn collega Elchardus nog een stap verder. Volgens hen zijn de lageropgeleiden niet veranderd, maar hebben in Nederland en andere West-Europese landen 'de hooggeschoolden een culturele transformatie [...] doorgemaakt waardoor hun houding tegenover de samenleving en haar instellingen en hun houdingen in verband met maatschappelijke kwesties als migratie en criminaliteitsbestrijding vrij grondig van die van de laaggeschoolden verschillen' (Elchardus 2012b: 348). Het zijn volgens hen de hogeropgeleiden die zich in de afgelopen decennia van de lageropgeleiden hebben verwijderd en die van particularisten universalisten zijn geworden. Een vergelijkbare observatie komt van De Koster en Van der Waal in deze verkenning: 'Voor veel lageropgeleiden is, in lijn met hun specifieke kijk op cultuur, niet etnocentrisme of autoritarisme, maar juist een multiculturalistisch discours een maatschappelijk probleem.'

Wat in ieder geval wel nieuw is, is de enorme groei van het aantal hogeropgeleiden onder de bevolking – van 1% begin jaren zestig tot bijna 30% in 2011 (Bovens 2012: 13-14) – en de sterkere samenloop tussen sociaal-culturele oriëntatie en opleidingsniveau (Elchardus 2012a en b). Die laatste is niet vanzelfsprekend, en is in de vs ook veel minder groot dan in West-Europa. In de hoogtijdagen van de Nederlandse verzuiling werd iemands sociaal-culturele oriëntatie vooral bepaald

door groepsfactoren, namelijk het milieu waarin men werd geboren. Bovendien was er meer gezagsgetrouwheid en sociale controle, waardoor de voorlieden van de zuilen relatief grote invloed hadden op de meningen die iemand verkondigde. Door processen van secularisering, individualisering en emancipatie hebben oude instituties van sociale controle aan belang ingeboet en zijn onderwijs en massamedia en andere instellingen van de ‘symbolische samenleving’ (Elchardus 2005) belangrijker geworden voor de oriëntaties van het individu. Opleidingsniveaus worden zo de harde kern van sociaal-culturele verschillen.

Wat daarnaast nieuw is, is de opkomst in ons land en elders in Europa, van nationalistische partijen die de seculiere lager opgeleide kiezers die zich niet meer thuis voelen bij de ‘oude’ sociaaldemocratische en christendemocratische partijen een ‘stal’ bieden, zoals Spruyt het uitdrukt. De universalistische en particularistische ‘families’ hebben hun eigen partijen gekregen die een vaste plaats in het politieke landschap hebben verworven. In West-Europa heeft de opkomst van die nieuwe sociaal-culturele tegenstelling zich daadwerkelijk vertaald in een nieuwe partijconstellatie (Pellikaan et al. 2003; Kriesi et al. 2008, 2012; Aarts en Thomassen 2008; Keman en Pennings 2011). Vanaf de jaren zeventig hebben sociaal-liberale en groene partijen, zoals de Lib-Dems, Die Grüne, of in ons land D66, een vaste plek verworven in de meeste West-Europese partijstelsels, en de decennia daarna zien we, deels als reactie hierop, de opkomst van meer nationaal georiënteerde partijen, zoals UKIP, Front National, Vlaams Belang en in ons land TON en de PVV.

1.5 Een nieuwe scheidslijn?

Wanneer spreken van een scheidslijn?

Tot slot bespreken we of we in sociaal-culturele kwesties en langs opleidingslijnen een nieuwe scheidslijn in ons land zien. Zoals gezegd heeft het kabinet het thema ‘maatschappelijke scheidslijnen’ hoog op de agenda van de planbureaus en adviesraden gezet. Het is dus logisch het hoofdstuk af te sluiten met de kwestie of de gevonden verschillen het predicaat ‘scheidslijn’ verdienen.

Hier past voorzichtigheid. De hamvraag is wanneer zich een *zodanige* cumulatie van groepsverschillen voordoet dat men mag spreken van een scheidslijn. Uiteindelijk bestaat daarvoor geen hard criterium. Waar men de drempel legt, is subjectief.⁴ Echter, op het moment dat men besluit dat op een bepaalde maatschappelijke conditie het predicaat ‘scheidslijn’ van toepassing is, kan dat wel maatschappelijke en politieke consequenties hebben. In het dagelijkse spraakgebruik heeft het begrip voor velen negatieve connotaties. Als iemand een

4 In de politicologie kent men wel een min of meer formele definitie van een ‘scheidslijn’ (*cleavage*), en is dit een neutraal-descriptieve term (zie Deegan-Krause 2007).

bepaalde verzameling van verschillen tussen groepen kwalificeert als scheidslijn, is meestal de impliciete of expliciete boodschap dat er een maatschappelijk probleem is waaraan iets moet worden gedaan. Bovendien kan het benoemen van een scheidslijn effect hebben op de realiteit. Het kan werken als een bril die bepaalde verschillen tussen groepen zichtbaar maakt of benadrukt, daarmee invloed uitoefent op concepties van ‘wij’ en ‘zij’, en tegelijkertijd andere verschillen aan het zicht onttrekt. Het benoemen van groepen op basis van sociaal-culturele verschillen kan uitwerken als een *selffulfilling prophecy* omdat burgers of politici zich naar het vocabulaire gaan voegen. Om deze redenen hebben wij enige huiver om het begrip al te makkelijk te gebruiken.⁵

Eén ding is echter zeker. Om te kunnen spreken over een scheidslijn, moeten er in ieder geval herkenbare sociale groepen zijn die empirisch waarneembaar van elkaar verschillen. Voortbouwend op eerder werk van Deegan-Krause (2007), Bovens (2012) en Elchardus (2012b) kan men daarbij verschillende aspecten onderscheiden:

- materiële en fysieke verschillen (o.a. in kansen, welvaart, welzijn, gezondheid);
- verschillen in attitudes (houdingen, normen en waarden);
- verschillen in organisaties (eigen belangenverenigingen, netwerken, partijen);
- sociale afstand (mate van contact, menging of segregatie).

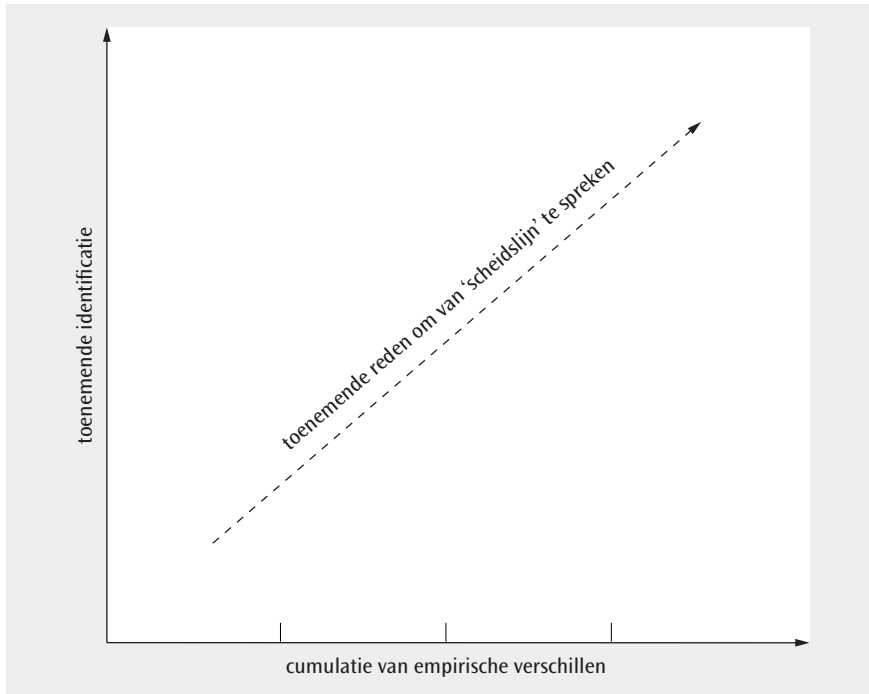
Naarmate groepen sterker verschillen op deze punten, is er meer reden om te spreken van een scheidslijn. De WRR wijst echter in zijn nog te verschijnen reflectie erop dat voor het ontstaan van expliciete maatschappelijke scheidslijnen ook relevant is in hoeverre mensen zich *identificeren* met een der partijen in een maatschappelijke tegenstelling. Voelen zij zich partij of kijken ze slechts langs de zijlijn toe? In de hoogtijdagen van de verzuiling kenden veel Nederlanders een diep doorleefde identificatie met de eigen zuil, die vaak vergezeld ging van gevoelens van afstand of zelf animositeit tegenover andere zuilen. Bij emotionele identificatie met de eigen groep is de kans veel groter dat feitelijke verschillen tussen groepen zullen leiden tot maatschappelijke organisatie, actie of conflict langs groeps grenzen, wat vervolgens weer de groepsverschillen kan versterken. Hoe meer groepsbewustzijn en emotionele identificatie, hoe meer reden om te spreken van een scheidslijn.

Men zou de gedachtegang kunnen samenvatten als een tweedimensionale ruimte (zie figuur 1.2), met op de horizontale as de reële verschillen tussen groepen en op de verticale as de beleving van die verschillen.⁶ Hoe verder men van het nulpunt is verwijderd, hoe sterker de grond om een scheidslijn te signaleren.

5 Binnenkort zal de WRR in een aparte reflectie nader ingaan op de conceptualisering van ‘scheidslijnen’.

6 Onderzoeksdata over de beleving van die verschillen zijn strikt genomen natuurlijk ook reële verschillen. In deze conceptualisering horen ze echter thuis op de verticale as.

Figuur 1.2
Redenen om van een scheidslijn te spreken

Duidelijke politieke en sociale verschillen

Wat is nu de stand van zaken in Nederland? We hanteren, zoals eerder aangegeven, opleidingsniveau weer even als proxy voor de twee 'families' die we hebben onderscheiden. SCP-onderzoek naar de sociale staat van Nederland (Bijl et al. 2011) heeft al uitgebreid belangrijke materiële en fysieke verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden in Nederland laten zien. Hogeropgeleiden zijn minder vaak werkloos, verdienen beduidend meer, leven langer en vooral ook veel langer in goede gezondheid dan lageropgeleiden. De huidige verkenning wijst op belangrijke verschillen in opvattingen en politieke voorkeuren rond globaliseringskwesties. Voorts lijkt Nederland een relatief 'gemengd' land, maar er zijn wel gescheiden sociale netwerken en de segregatie in wonen en onderwijs neemt toe. Hoger- en lageropgeleiden verschillen in mediaconsumptie, maar er zijn ook media die door brede groepen van burgers worden bekeken, zoals het *nos* Journaal. De *nos* is in ons land vooralsnog een belangrijke bron van neutraal nieuws.

Wat in deze verkenning niet is onderzocht is in hoeverre die homogene netwerken ook in toenemende mate een formeel karakter hebben. Vindt er in

de samenleving zelforganisatie plaats rond deze globaliseringsscheidslijn of rond opleidingsniveaus, net zoals destijds katholieken, protestanten en arbeiders eigen verenigingen, verzekeringen en scholen oprichten? Vooralsnog lijkt het erop dat er, met enkele uitzonderingen in de sfeer van verzekeringen, hypotheek en relatiebemiddeling⁷, nog weinig organisaties zijn die zich expliciet op (hogere) opleidingsniveaus richten in hun naamgeving of reclamecampagnes. Ook zien we nog maar in beperkte mate expliciete referentie aan globaliseringskwesaties in de naamgeving van politieke groeperingen – de politieke partij Trots op Nederland was daar in ons land nog het meest duidelijke voorbeeld van. De situatie is nog onvergelijkbaar met de verzuiling, toen het maatschappelijk middenveld en politieke partijen zich in hun naamgeving expliciet richtten op arbeiders, katholieken en protestanten.

Beperkte identificatie op basis van opleiding en globalisering

De volgende vraag is in welke mate deze politieke en sociale verschillen ook gepaard gaan met identificatie met de eigen opleidingscategorieën of sociaal-culturele groep? Is er een potentieel voor mobilisatie of conflict? SCP-onderzoek naar burgerperspectieven (Den Ridder et al. 2012; zie ook hoofdstuk 5) liet in 2012 zien dat ondervraagden de tegenstelling naar opleidingsniveaus de belangrijkste maatschappelijke tegenstelling vonden. Anders dan bij andere tegenstellingen, zoals autochtoon-allochtoon of arm-rijk, ervaren de meesten die echter niet als een conflict. Dat geldt overigens vooral voor hogeropgeleiden. Dekker en Den Ridder laten in deze verkenning (hoofdstuk 5) zien dat de conflictperceptie sterker is bij lager- dan bij hogeropgeleiden. Dat is in overeenstemming met de bevindingen van Spruyt (hoofdstuk 4), dat conflictdenken vooral voorkomt bij mensen in een kwetsbare positie.

Opleidingsniveaus zijn ook nog geen expliciete bron van verbondenheid en identificatie, zoals religie en klasse dat in het verleden wel waren. Identificatie langs opleidingslijnen is in ons land nog niet heel sterk, al is deze groter onder hoger- dan onder lageropgeleiden. Hogeropgeleiden voelen zich vaker verbonden met mensen van hun eigen opleidingsniveau dan lageropgeleiden (tabel 5.11). Spruyt (2012: 207-209) constateerde eerder al dat ‘laaggeschoold’ een bezoedelde categorie is waar mensen het liefst van wegblijven. Ze vinden er geen positieve

7 National Academic biedt sinds 2005 schadeverzekeringen specifiek voor hoger opgeleide particulieren. Verzekeringsvoorwaarde is dat minimaal een van de partners een hogere opleiding heeft. De verzekeringsmaatschappij meldt inmiddels meer dan 200.000 klanten te hebben (www.nationalacademic.nl). Ook Promovendum is een verzekering voor hogeropgeleiden. Acadium Bastion/Hypotheekcentrum bemiddelt hypotheek voor academici. De relatiebemiddelingsbureaus E-matching en Parship melden expliciet in hun reclames dat ze alleen voor hogeropgeleiden zijn. Er is op internet een groot aanbod aan datingsites voor hogeropgeleiden. Voor lageropgeleiden zijn er geen specifieke datingsites of bemiddelingsbureaus.

identiteit in, en deze gevoeligheid weerhoudt mensen ervan om zich in de opleidingsindeling te plaatsen. In een meritocratische samenleving is een laag opleidingsniveau eerder een ‘bewijs van onvermogen’ dan een positieve bron van identificatie (vgl. Elchardus 2012b: 337). Hogeropgeleiden, op hun beurt, voelen tot nu toe een zekere gêne om zich op hun opleidingsniveau en goede smaak te laten voorstaan, al zijn ze zich zeer bewust van de verschillen, zoals Kuipers en Van den Haak laten zien (hoofdstuk 8).

(Nog) geen scheidslijn

Al met al zijn we van oordeel dat, hoewel er zeker behoorlijke verschillen zijn tussen de onderscheiden sociaal-culturele groepen c.q. lager- en hogeropgeleiden, we (nog) niet van een scheidslijn kunnen spreken. Er is nog geen sterk groepsbewustzijn en er is, anders dan tijdens de verzuiling, nog geen expliciete politieke en maatschappelijke zelforganisatie op basis van sociaal-culturele of opleidingslijnen, laat staan van *culture wars* zoals in de vs. Er is ook geen grote emotionele identificatie met de eigen opleidingsgroepen. Men is niet ‘trots’ om tot de lager- of hogeropgeleiden te behoren, zoals men in Engeland ‘*proud to be working class*’ kan zijn. Ook is er geen sterke identificatie met het universalistische c.q. kosmopolitische of met het particularistische c.q. nationalistische volksdeel. Hoogstens zijn sommigen ‘trots op Nederland’. Er zijn wel verschillen in mediaconsumptie, maar er is ook nog de nodige overlap via de publieke omroep. Extreem partijdig en *outrage*-nieuws beperkt zich in Nederland vooralsnog tot geselecteerde regio's van het internet.

Toch zou het onjuist zijn te concluderen dat er geen vuiltje aan de lucht is. Ook al zijn de maatschappelijke verschillen (vooralsnog) minder scherp dan in de hoogtijdagen van de verzuiling of thans in de vs, en ook al zien we (vooralsnog) slechts in beperkte mate fysiek gescheiden leefwerelden, deze verkenning laat zien dat er gescheiden sociale netwerken zijn tussen lager- en hogeropgeleiden en – mede daardoor – gescheiden *belevingswerelden*. De tegenstelling geeft ook niet zelden aanleiding tot gevoelens van ongemak. Tussen hoog en laag bestaat nu eenmaal een hiërarchisch onderscheid dat schuurt met het egalitaire ethos dat zeker sinds de jaren zestig gemeengoed is. Die spanning laat zich niet makkelijk oplossen. Een verschil in inkomen en vermogen kan men temperen door financiële overdracht, maar een verschil in opleidingsniveau is vrijwel onvermijdelijk, omdat aanleg en talent zich niet laten herverdelen. Sociale vermijding is dan een logische *coping*-strategie. Zoals in meerdere hoofdstukken is gesignaleerd, nemen de gelegenheden voor sociale vermijding toe, terwijl tegelijkertijd de krachten die menging bevorderen in sterkte lijken af te nemen. Om te voorkomen dat een dergelijke maatschappelijke vorm van *living apart together* schadelijk uitpakt voor de kwaliteit van het bestuur, is het noodzakelijk te voorkomen dat de voorkeuren en beleving van één ‘familie’ disproportioneel het publieke en politieke debat gaan beheersen.

Daarmee komen we tot slot op de rol van ‘de elite’, de smaak- en opinie-makers die grote invloed hebben op de wijze waarop de samenleving zichzelf waarneemt en representeert. De Amerikaanse casus maakt duidelijk dat de politiek niet enkel een vertaling geeft aan maatschappelijke verschillen en tegenstellingen, maar deze ten dele ook *creëert*. Gedurende een groot deel van de twintigste eeuw werd de Amerikaanse politiek gekenmerkt door gematigdheid en pragmatisme. Midden vorige eeuw waren de Democratische en Republikeinse Partij relatief heterogeen van samenstelling, was hun ideologische coherentie maar matig, bestond er de nodige inhoudelijke overlap, met als gevolg dat er voor kiezers geen echte keuze tussen duidelijke alternatieven was. Dat de actuele situatie daarvan zo drastisch verschilt, is niet zozeer het gevolg van autonome, prepolitieke veranderingen in het electoraat, maar veeleer van institutionele veranderingen en de woorden en daden van de elite. De vs zijn ten dele gepolariseerd *omdat* politici, activisten, journalisten, columnisten, *talkshow-hosts*, sociologen en politicologen meer zijn gaan denken en spreken in termen van rood versus blauw, conservatieven versus *liberals*, Democraten versus Republikeinen – volgens nogal wat waarnemers veel meer dan empirisch gerechtvaardigd is. Een en ander heeft voeding gegeven aan een zichzelf versterkend proces van uitsortering (Levendusky 2009) en meningenconversie (Layman et al. 2010), waardoor onder het politiek betrokken deel der natie daadwerkelijk twee homogene en antagonistische blokken zijn ontstaan. Een voordeel hiervan is dat kiezers een veel duidelijker keuze hebben, maar de polarisatie is inmiddels zo heftig dat het land bij tijd en wijlen haast onbestuurbaar is, zoals bleek bij de zeer moeizame verhoging van het schuldenplafond van de federale overheid in 2013.

Zoals zo vaak gaat het om het juiste evenwicht vinden. Elke samenleving kent een variëteit in meningen, en verdeeldheid en conflict (Lefort 1986). Een kerntaak van de politiek is deze niet te verhullen maar te articuleren, zodat politieke bewerking mogelijk wordt. Op een gegeven moment kan articulatie van verschil echter overgaan in *constructie* van verschil. Zij die beroepshalve actief zijn in de wereld van de representatie – niet alleen politici, maar ook belangenbehartigers, journalisten en opinieonderzoekers – zijn niet alleen passieve ontvangers en doorgeefluik maar in potentie ook belangrijke actoren. Wat nu nog geen scheidslijn is, kunnen zij – bedoeld of onbedoeld – wel tot scheidslijn maken.

Literatuur

- Aarts, K. en J. Thomassen (2008). Dutch Voters and the Changing Party Space 1989–2006. In: *Acta Politica*, nr. 43, p. 203-234.
- Almond, G. en S. Verba (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (red.) (2011). *De sociale staat van Nederland 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bovens, M. (2012). *Opleiding als scheidslijn: Van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken* (oratie). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Bovens, M. en A.C. Wille (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Prometheus.
- Campbell, D. (2006). *Education's Impact on Civic and Social Engagement* (paper). Indiana: University of Notre Dame.
- Deegan-Krause, K. (2007). New Dimensions of Political Cleavage. In: R.J. Dalton en H.-D. Klingemann (red.), *Oxford Handbook of Political Behaviour* (p. 538-556). Oxford: Oxford University Press.
- Dekker, P. en T. van der Meer (2009). Opleidingsverschillen verder onderzocht. In: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden (red.), *Crisis in aantocht: Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 135-152). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011). De publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011* (p. 55-76). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Elchardus, M. (2005). Tegenstellingen en conflicten in de symbolische samenleving. In: P. Dekker (red.), *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society* (p. 33-55). Driebergen: Synthesis.
- Elchardus, M. (2012a). Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn. In: *De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidingslijnen in de samenleving* (p. 35-84). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Elchardus, M. (2012b). Van de losgezongen elite naar de gefrustreerde achterban en terug. In: M. Elchardus en I. Glorieux (red.), *Voorspelbaar uniek* (p. 325-352). Tiel: Lannoo.
- Greenberg, S.B. (2004). *The two Americas: Our current political deadlock and how to break it*. New York: Macmillan.
- Hare, C. en K.T. Poole (2013). *The Polarization of Contemporary American Politics* (paper). Gedownload via <http://voteview.com/index.asp>.
- Hunter, J.D. (1991). *Culture wars: The struggle to define America*. New York: Basic Books.
- Kam, C.D. en C. Palmer (2007). Reconsidering the Effects of Education on Political Participation. In: *The Journal of Politics*, jg. 70, nr. 3, p. 612-631.
- Keman, H. en P. Pennings (2011). Oude en nieuwe conflictdimensies: een vergelijkende analyse. In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht: Het functioneren van de Nederlandse democratie* (p. 247-266). Leiden: Leiden University Press.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, WRR Verkenning-28. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2008). *West European Politics in the Age of Globalisation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, M. Hebling, D. Höglinger, S. Hutter en B. Wüest (2012). *Political Conflict in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Layman, G.C., T.M. Carsey, J.C. Green, R. Herrera en R. Cooperman (2010). Activists and conflict extension in American party politics. In: *American Political Science Review*, jg. 104, nr. 2, p. 324-346.
- Lefort, C. (1986). *The political forms of modern society: Bureaucracy, democracy, totalitarianism*. Cambridge: Polity Press.
- Levendusky, M. (2009). *The partisan sort: How liberals became Democrats and conservatives became Republicans*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lipset, S.M. (1960). *Political Man. The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.
- Nivola, P.S. en D.W. Brady (2006). *Red and Blue Nation?* Washington DC: Brookings Institution Press.
- Pellikaan, H., T. van der Meer, S. de Lange (2003). The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy. In: *Acta Politica*, jg. 38, nr. 1, p. 23-49.
- Persson, M. (nog te verschijnen a). Review Article: Education and Political Participation. In: *British Journal of Political Science*.
- Persson, M. (nog te verschijnen b). Testing the Relationship Between Education and Political Participation using the 1970 British Cohort Study. In: *Political Behavior*.
- Ridder, J. den, P. Dekker en M. van Ditmars (2012). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2012/4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Spruyt, B. (2012). *Living apart together? Over de gevolgen van onderwijsverschillen in de symbolische samenleving* (proefschrift). Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Stubager, R. (2010). The Development of the Educational Cleavage: Denmark as a Critical Case. In: *West European Politics*, jg. 33, nr. 3, p. 505-533.
- Werfhorst, H.G. van de, en G. Kraaykamp (2001). Four field-related educational resources and their impact on labor, consumption, and sociopolitical orientation. In: *Sociology of Education*, jg. 74, nr. 4, p. 296-317.

Deel

Sociaal-culturele
tegenstellingen
in andere landen

2

De Verenigde Staten: *culture wars*

WILL TIEMEIJER

“There is a religious war going on in this country, a cultural war as critical to the kind of nation we shall be as the Cold War itself, for this war is for the soul of America.”

(Pat Buchanan, Republican National Convention 1992)

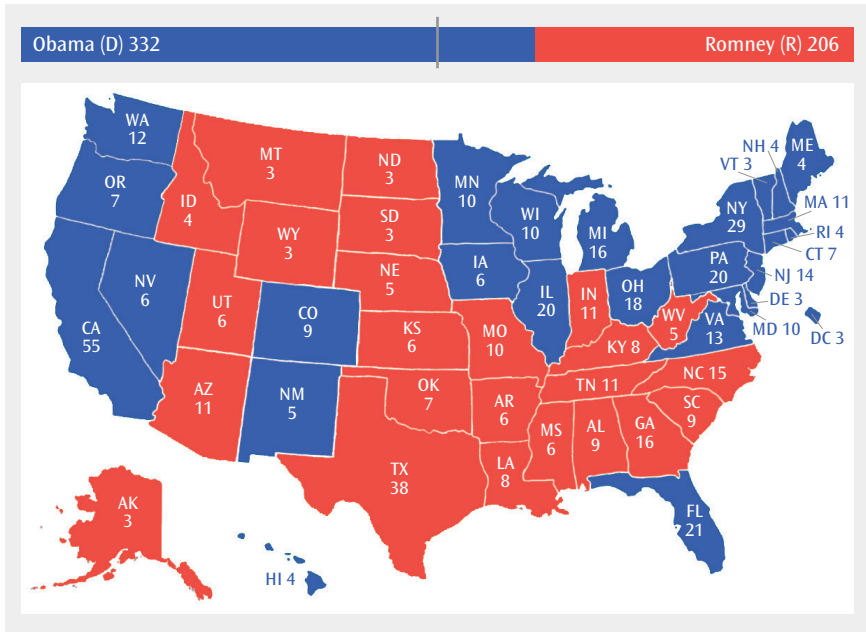
Als Tocqueville twee eeuwen na zijn beroemde reizen zou terugkeren naar Amerika, zou hij het land mogelijk niet herkennen. In de ogen van deze sociale wetenschapper avant la lettre bestond het Amerika van begin negentiende eeuw uit één grote middenklasse. Echter, vandaag de dag is reeds oppervlakkige waarneming voldoende om te zien dat de Verenigde Staten een door-en-door verdeelde natie zijn geworden. Daarbij gaat het om meer dan alleen de gebruikelijke politieke belangenstrijd. De ziel van het land staat op het spel!

De partijen die tegenover elkaar lijken te staan, worden vaak aangeduid als ‘*red America*’ en ‘*blue America*’. De reden is dat nieuwsshow's bij verkiezingen de staten die zijn gewonnen door de Republikeinen rood inkleuren, en de staten die zijn gewonnen door de Democraten blauw (zie figuur 2.1). De ‘rode Amerikanen’ zijn conservatieve, vaak diep religieuze mensen die zich verzetten tegen de morele neergang die zij menen waar te nemen. Zij wonen vaak op het uitgestrekte platteland. De ‘blauwe Amerikanen’ wonen vaker in grote steden, met name aan de oostkust. Deze Amerikanen zijn seculier of hangen een meer eigentijds geloof aan en zijn meer relativistisch en pluralistisch ingesteld.

Hoewel de tegenstelling al in de jaren negentig werd beschreven, brak zij pas met de verkiezingen van 2000 in volle omvang door tot het publieke discours. Daarmee kwamen ook de karikaturen. Aan de ene kant staan de gewone gelovige, hardwerkende, ‘*blue collar Americans*’ van het platteland, ruggengraat der natie, eenvoudig en oprecht, vol *common sense*, gehecht aan hun familie, geweer, terreinwagen en jaarlijkse bezoek aan de autorace, hartelijke mensen die graag luisteren naar countrymuziek, nog zelf hun dak kunnen repareren en – voor alles – leven naar Gods woord. Aan de andere kant staan de ‘*liberals*’, de postmoderne intellectuelen van de oostkust die schijnen te geloven dat ideologische en morele

Figuur 2.1

‘Blauw’ (Democraten) en ‘rood’ (Republikeinen), Amerika anno 2012

Bron: 270twin.com

verwarring getuigen van hogere kennis en inzicht, die overall een antwoord op hebben (*“They think they are so damn smart”*), zelfontplooiing belangrijker vinden dan hun kinderen fatsoenlijk opvoeden, die zelfbenoemde kampioenen van tolerantie en goede smaak, met hun *New York Times*, cappuccino’s, sushi’s, Volvo’s en Franse kazen.¹ Hoe venijnig de tegenstelling inmiddels is, blijkt ook uit titels van boeken die aan beide zijden van de kloof worden gepubliceerd, zoals *Lies and the Lying Liars Who Tell Them: A Fair and Balanced Look at the Right* van de linkse komiek en politicus Al Franken (2003), of *Demonic: How the Liberal Mob Is Endangering America* van de rechtse publicist Ann Coulter (2011). De laatste jaren is de Tea Party-beweging een belangrijke factor in de strijd. Deze beweging, die ontstond kort nadat Obama president werd, is geen centraal geleide organisatie maar een verzameling lokaal georiënteerde groepen. Inmiddels heeft zij met behoorlijk succes de lange mars door de Republikeinse instituties gemaakt en deze partij gedwongen tot een zodanig rechtse en compromisloze koers dat het

1 De stereotypen in deze alinea zijn gebaseerd op een journalistieke analyse van *red versus blue*-literatuur in Frank 2004, hoofdstuk 1.

land bij tijd en wijlen onbestuurbaar lijkt. Een voorheen routineus besluit als het verhogen van het schuldenplafond voor de overheid kan uitmonden in een politieke strijd op leven en dood.

Dit hoofdstuk gaat over de vraag of in de vs daadwerkelijk een *culture war* gaande is en wat de kern is van het (veronderstelde) conflict. Daarover is de afgelopen jaren bijzonder veel gezegd en geschreven. Vanwege de breedte van het thema zal ik – noodgedwongen – enigszins heen en weer springen tussen disciplines en invalshoeken. Nader bepaald:

- Paragraaf 2.1 gaat over de vraag of er werkelijk een groeiende tegenstelling tussen Amerikanen is. Ook al spreekt tegenwoordig iedereen over rood en blauw Amerika, onder wetenschappers blijken de meningen verdeeld of de tegenstelling echt zo groot is. Wel is er brede consensus over de realiteit van de polarisatie van de politieke elite. De tegenstelling tussen Republikeinse en Democratische Congresleden lijkt groter dan ooit. Dat heeft op zijn beurt invloed op de stemvoorkeur van Amerikanen.
- Paragraaf 2.2 gaat over een ogenschijnlijk heel ander onderwerp, namelijk psychologisch onderzoek naar morele oriëntaties. Dat onderzoek is echter zeer relevant, want daaruit blijkt een opvallend verband tussen politiek-ideologische overtuiging en morele oriëntatie. Het lijkt soms alsof conservatieven en *liberals* in verschillende morele universums leven, met totaal wederzijds onbegrip als gevolg.
- Paragraaf 2.3 behandelt de vraag of beide zijden in de *culture war* ook letterlijk in gescheiden werelden leven, dat wil zeggen in verschillende buurten wonen en zich voor hun beeld van de wereld baseren op verschillende nieuwsbronnen.

In de conclusie vat ik de bevindingen samen. Het zal blijken dat het hedendaagse Amerika niet wordt gekenmerkt door één maar door twee centrale tegenstellingen.

2.1 Gescheiden wereldbeelden: een groeiende tegenstelling?

De socioloog Hunter is de eerste wetenschapper die de nieuwe tweedeling in de Verenigde Staten uitgebreid beschreef (en daarmee tevens de term *culture wars* muntte). In 1991 publiceerde hij de studie *Culture wars; the struggle to define America*. Dit boek wordt sindsdien in vrijwel elke serieuze behandeling van het onderwerp aangehaald. Volgens Hunter is er sprake van twee verschillende culturele systemen. De kern van het verschil ligt in twee conflicterende concepties over de bron van morele autoriteit.

- Het ene systeem duidt Hunter aan als ‘*orthodox*’. Aan deze zijde van de tegenstelling bevinden zich onder meer de conservatieve protestanten, katholieken en joden. Kenmerkend voor deze orthodoxie is ‘*the commitment on the part of adherents to an external, definable, and transcendent authority*’ (1991: 44). Deze autoriteit vormt een consistente, onveranderlijke en absolute maatstaf

voor het goede en het ware. Weliswaar treft men binnen de orthodoxen verschillende denominaties aan, maar zij menen dat wat hen bindt sterker is dan wat hen verdeelt. Orthodoxe protestanten, katholieken en joden strijden dus gezamenlijk tegen bijvoorbeeld abortus, misschien wel het meest definiërende geschilpunt van de *culture wars*.

- Het andere systeem duidt Hunter aan als ‘*progressive*’. Hier treft men het liberale² deel der natie aan. Deze mensen zijn seculier of houden er een meer persoonlijk en modern geloof op na. Kenmerkend is ‘*the tendency to resymbolize historic faiths according to the prevailing assumptions of contemporary life*’ (1991: 44/5). Morele autoriteit zoekt men niet in een transcendente bron, maar in persoonlijke ervaring of wetenschappelijke rationaliteit, al dan niet gespiegeld aan religieuze tradities. Morele waarheid is dan ook niet absoluut, maar moet steeds worden aangepast aan de veranderende omstandigheden. Het gaat niet om de letterlijke betekenis van de heilige teksten, maar om de achterliggende moraliteit, en de vraag hoe die vertaald moet worden naar het leven hier en nu. ‘*In sum, within the broader progressivist alliance (both religious and secular), moral authority emerges primarily if not exclusively within “this-worldly” considerations*’ (1991: 124).³

De twee oriëntaties leiden tot totaal verschillende standpunten over allerlei actuele zaken. Voor de orthodoxen is al het leven geschapen door God en begint het leven bij de conceptie. Abortus is dus moord. De heilige teksten stellen duidelijk dat de natuurlijke seksuele relatie die tussen man en vrouw is, en homoseksualiteit is dus een perversie van de natuurlijke orde, enzovoort. Voor de progressieven daarentegen begint, zolang de wetenschap niet anders heeft bewezen, het leven pas bij of kort voor de geboorte. De traditionele relatie tussen man en vrouw is slechts het resultaat van socialisatie en machtsverhoudingen, en totdat de wetenschap anders heeft bewezen, is homoseksualiteit slechts één der manifestaties van de natuur.

Echter, niet alleen voor dit soort moreel geladen onderwerpen, meer in het algemeen leiden de twee oriëntaties tot totaal verschillende visies, bijvoorbeeld over de identiteit van het vaderland, vrijheid of rechtvaardigheid. In het orthodoxe wereldbeeld is Amerika de christelijke natie bij uitstek, gebaseerd op Bijbelse principes. Vrijheid is vooral vrijheid van despotisme, van regulering, van belasting, enzovoort. Rechtvaardigheid betekent dat men leeft volgens Bijbelse principes. In het progressieve wereldbeeld daarentegen beschouwt men Amerika niet

2 In dit hoofdstuk verwijst het adjectief ‘liberaal’ naar *liberal* in de Amerikaanse betekenis van het woord, en niet naar de meer klassieke Europese betekenis.

3 Hoe zijn beide oriëntaties verdeeld over sociodemografische variabelen? ‘*[T]he progressive alliances tend to draw popular support from among the highly educated, professionally committed, upper middle class, while the orthodox alliances tend to draw from the lower middle and working class. The association is anything but perfect, yet it generally holds*’ (Hunter 1991: 64/4).

specifiek als Bijbelse natie, maar als het land van diversiteit, pluralisme en pragmatisme, de uitdrukking van menselijke rationaliteit. Vrijheid staat hier vooral gelijk aan sociale en politieke rechten, terwijl rechtvaardigheid betekent dat iedereen gelijke kansen heeft. Uiteindelijk draait het verschil in visies volgens Hunter om de identiteit van de Verenigde Staten, om de vraag ‘*what America is about...*’

Een mythe?

Dit schreef Hunter in 1991. Zoals gezegd brak met de verkiezingen van 2000 het thema van de verdeelde natie in volle omvang door tot het publieke debat. Het thema verbreedde zich tot de domeinen van politiek en leefstijl en werd onderworpen aan talloze serieuze en minder serieuze beschouwingen. Niet iedereen was echter overtuigd dat het land werkelijk zo verdeeld was geraakt. Wolfe (1998) bijvoorbeeld concludeerde op basis van 200 diepte-interviews met middenklasse-Amerikanen in de voorsteden dat de meesten van hen gematigde opvattingen hadden, ook over de zogenaamde *moral issues*. Het land is ‘*one nation, after all*’. Voor zover er sprake was van een *culture war*, speelde die zich volgens Wolfe meer af binnen individuele Amerikanen dan tussen hen. Velen geloven in zowel traditionele religieuze waarden als persoonlijke vrijheid, en het is niet altijd makkelijk om te besluiten welke belangrijker is.

Degene die het meest prominent ontkent dat Amerikanen zijn gepolariseerd, is de politicoloog Fiorina. Volgens hem is de cultuuroorlog een mythe (Fiorina 2011). Die conclusie baseert hij op een grote hoeveelheid opinieonderzoeken van onbesproken kwaliteit, zoals de National Election Studies (NES) en de General Social Survey (GSS). Allereerst, bestaan er rode staten en blauwe staten? Nauwelijks. Er zijn volgens Fiorina vooral veel verschillende tinten paars. Als men de relevante attitudes van de inwoners van rode en blauwe staten met elkaar vergelijkt, zijn er wel verschillen, maar die zijn meestal niet groot (zie tabel 2.1). Slechts bij een paar issues is het verschil groter dan 10%.

Dergelijke cijfers weerleggen echter nog niet de mogelijkheid van een sterk gepolariseerd electoraat. Fiorina’s veronderstelling is dat als Amerika de laatste decennia is gepolariseerd, dat weerspiegeld zou moeten worden in longitudinale opiniegegevens. Daarom haalt hij een studie aan van DiMaggio et al. (1996) die in totaal 35 issues uit de periode 1972 tot 1994 hebben geanalyseerd op exact deze vraag: zijn Amerikanen in deze periode gepolariseerd? Het tegendeel bleek het geval. Op alle punten waren verschillende groepen Amerikanen (blank vs. zwart, jong vs. oud, laagopgeleid vs. hoogopgeleid, enz.) in opinie juist naar elkaar toe gegroeid.⁴ De enige uitzondering waren mensen die zichzelf beschouwen als

4 Deze conclusie bleef overeind in een update van deze studie tot aan het jaar 2000 van Evans (2003).

aanhanger van de Democraten respectievelijk Republikeinen – die groeiden inderdaad uit elkaar.

Misschien wel het belangrijkste twistpunt in de *culture wars* is abortus. Fiorina merkt allereerst op dat dit onderwerp altijd bijzonder laag scoort in de standaardvraag naar *'the most important problem facing the country'*. In de Gallup Poll noemt doorgaans niet meer dan 1% dit als belangrijkste probleem, terwijl onderwerpen die te maken hebben onderwijs, economie, werkloosheid en terrorisme vaak tussen de 10 en 20% scoren (Fiorina 2011: 27). Zulks doet reeds vermoeden dat het wel meevalt met die cultuuroorlog. Vervolgens schetst hij de longitudinale ontwikkeling in opinie over abortus. Uit de GSS-cijfers blijkt niets van een polarisatie. Al sinds 1972, het eerste meetjaar, is het aantal voor- en tegenstanders van abortus stabiel. Zo vindt al vele jaren zo'n 80-90% van de Amerikanen abortus toegestaan als het leven van de moeder in gevaar komt, terwijl al vele jaren zo'n 40-50% abortus ook vindt toegestaan als een vrouw getrouwd is en geen kinderen meer wil. Nadere analyse leert dat hierin ook nauwelijks verschil is in opvattingen tussen Republikeinen en Democraten.

Al met al klopt er volgens Fiorina weinig van het beeld van toenemende polarisatie tussen gewone Amerikanen. Nog altijd nemen de meesten een betrekkelijk gematigde positie in.

Tabel 2.1

Opinies in de rode en blauwe staten, 2004 (in procenten (helemaal) mee eens)

	rood	blauw	verschil
immigration should decrease	46	45	-1
favor school vouchers	34	29	-5
favor death penalty	72	65	-7
blacks should get preferences in hiring	21	13	-8
stricter gun control	51	63	+12
moral climate much or somewhat worse	44	46	+2
tolerate others' moral view	60	65	+5
abortion – always legal	32	44	+12
allow homosexual adoption	41	57	+16
no gay job discrimination	69	81	+12
favor gays in military (strongly)	51	60	+9
allow homosexual marriage	31	39	+8

Bron: National Election Study 2004, bewerking Fiorina (2011: 49)

Wel polarisatie van meest betrokken burgers

Kortom, niets aan de hand? Is dit weer een voorbeeld van een nuchtere politoloog die met harde data laat zien dat men zich opwindt om niks? Dat valt nog

te bezien. Er is de nodige kritiek gekomen op Fiorina. Zo laten Abramowitz en Saunders (2008) zien dat de marge waarmee Democraten of Republikeinen staten winnen sinds de jaren zestig is toegenomen en het aantal *battleground states* is afgenomen. ‘[R]ed states have been getting redder while blue states have been getting bluer’ (Abramowitz en Saunders 2008: 548). Als men alleen de 38 staten met een marge van meer dan 5 procentpunt beschouwt als blauw respectievelijk rood en deze vergelijkt, blijken de verschillen toch een stuk groter dan bij Fiorina. Op relevante indicatoren, bijvoorbeeld de houding tegenover het homohuwelijk, lopen zij geregeld op tot 20 tot 30%.

De belangrijkste kritiek van Abramowitz en Saunders is echter dat men een onderscheid moet maken naar politieke betrokkenheid. Op basis van de antwoorden van respondenten over politieke interesse, kennis en participatie onderscheiden zij drie ongeveer even grote groepen met een lage, middelbare respectievelijk hoge politieke betrokkenheid. In figuur 2.2 is de ideologische zelfplaatsing van de lage en de hoge groep weergegeven.

Waar bij de minst politiek betrokken burgers sprake is van een clustering rond de middencategorie, is bij de *engaged public* sprake van een polarisatie. ‘*The American public appears to be increasingly divided into two groups: the politically engaged, who view politics in ideological terms, and the politically disengaged, who do not*’ (Abramowitz 2010: 61).⁵ De meest recente data die voor dit hoofdstuk zijn geraadpleegd, komen uit een grote enquête die begin 2014 werd gehouden door het Pew Research Center. Hieruit komt globaal hetzelfde beeld. Gemiddeld genomen zijn Amerikanen ideologisch uit elkaar gegroeid, maar dit komt vooral voor rekening van de politiek meest betrokken burgers (Pew Research Center 2014).

Al met al bestaat er geen consensus over de vraag in hoeverre het Amerikaanse volk nu gepolariseerd is of niet. Of zoals één commentator ironisch opmerkte: ‘*America is divided over the question of whether America is divided.*’⁶

Polarisatie van de politieke elite

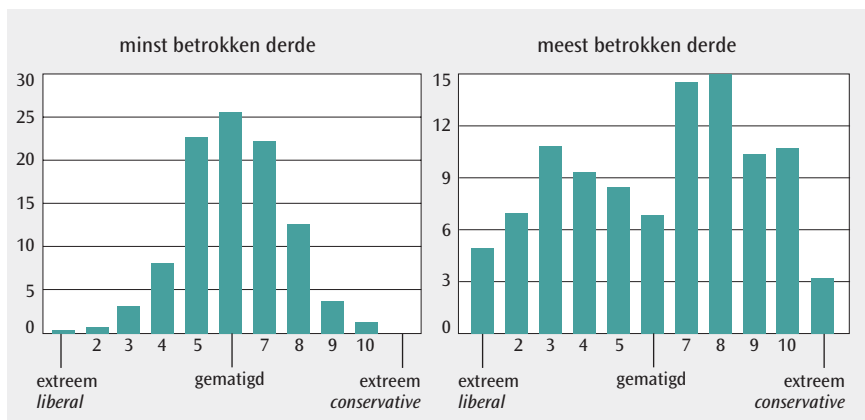
Daarentegen zijn vriend en vijand het erover eens dat de politieke elite wel is gepolariseerd. En niet zo’n beetje ook. ‘*Polarization of the Democratic and Republican Parties is higher than at any time since the end of the Civil War,*’ aldus Hare en Poole (2013: 1). Een veel aangehaalde onderbouwing zijn de zogenaamde

5 Hetherington (2009) wijst erop dat DiMaggio et al. en Fiorina niet naar de ‘*saliency*’ van de issues in kwestie kijken. Echter, als het verschil in mening tussen beide zijden over een bepaalde kwestie gelijk blijft, maar mensen die kwestie wel belangrijker zijn gaan vinden, zou men toch van polarisatie kunnen spreken. ‘*Considered this way, gay rights can still be a source of at least relative polarization even as the distance between the groups has shrunk.*’ Wroe (2013) is de ontwikkeling van de *saliency* van *cultural issues* voor de periode 1966–2004 nagegaan (op basis van de ‘*most important problem facing the country*’-vraag) en vond inderdaad een stijgende trend.

6 Jonathan Rausch, aangehaald in Gutman en Thompson (2012: 212).

Figuur 2.2

Ideologische zelfplaatsing bij politiek laag en politiek hoog betrokken Amerikanen, 2004

Bron: Abramowitz en Saunders (2008: 546)

DW-Nominate-scores van de leden van het Amerikaanse Congres.⁷ Deze score is een schatting van de ideologische positie van Congresleden berekend op basis van hun stemgedrag bij *roll calls*⁸, en loopt van -1 (maximaal liberaal) tot +1 (maximaal conservatief).⁹ In figuur 2.3 en 2.4 staat hoe deze score zich voor beide kamers van het Congres heeft ontwikkeld. Uit beide figuren blijkt dat midden vorige eeuw het Congres een lange periode kende van relatief geringe polarisatie – door Dionne (2012) aangeduid als de *long consensus*. Vanaf midden jaren zestig zijn de partijen echter weer uit elkaar gaan groeien, tot aan het extreme niveau van nu. *‘Moderates have virtually disappeared during the past 40 years as the parties have pulled apart,’* aldus Hare en Poole (2013: 7).

Niet alleen Congresleden zijn gepolariseerd, ook partijactivisten zijn extremer geworden in hun opvattingen, zo blijkt uit de Convention Delegate Studies, een longitudinaal onderzoek onder burgers die participeren in de partijconventies waarin presidentskandidaten worden gekozen. Deze studie bevat diverse

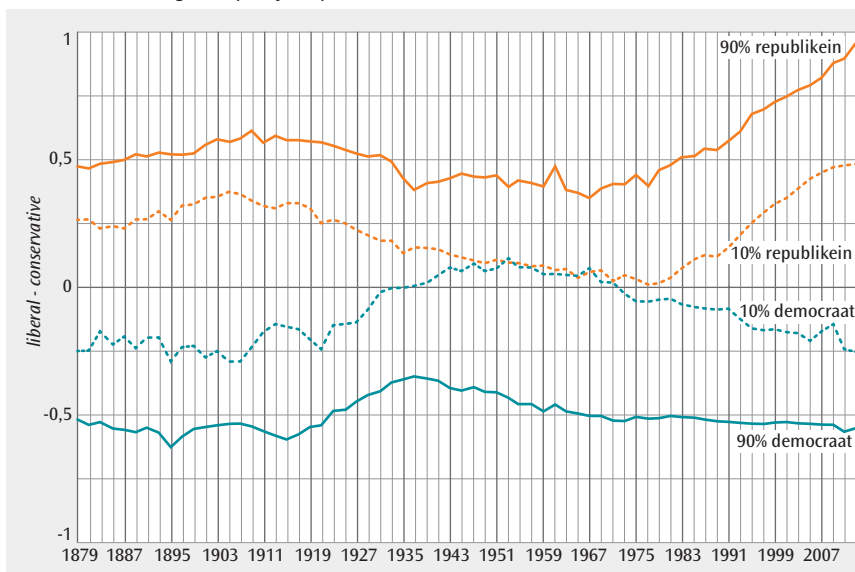
7 Ontwikkeld door Poole en Rosenthal.

8 De enige vorm waarbij Congresleden op afroep hun stem geven (*‘yea’* of *‘nay’*), zodat zichtbaar is wie wat stemt.

9 Dit is enigszins een versimpeling. De DW-Nominatie is een score op twee dimensies, waarvan de eerste en belangrijkste de economische *liberal-conservative*-dimensie is, en de tweede meer culturele issues bevat, waarvan de exacte inhoud enigszins varieert met de periode (zoals slavernij, burgerrechten, sociale en lifestyle issues). In de discussie over de polarisatie in de VS wordt meestal echter alleen de eerste dimensie gebruikt.

Figuur 2.3
Polarisatie in het Huis van Afgevaardigden

Huis van Afgevaardigden 1879 - 2013
10-90% range van partijen op de liberal – conservative dimensie

Leesvoorbeeld: de oranje lijnen geven de score aan voor de Republikeinen. Van hen heeft 80% een score voor ideologie die ligt tussen beide oranje lijnen. In de jaren zestig en zeventig scoorde dus de grote meerderheid van de Republikeinen tussen de 0,0 en 0,4. Sindsdien is de score echter gestegen tot ongeveer 0,5 tot 1,0. Dat betekent dat zij ideologisch veel conservatiever zijn geworden.

Bron: Poole en Hare (2013: 19)

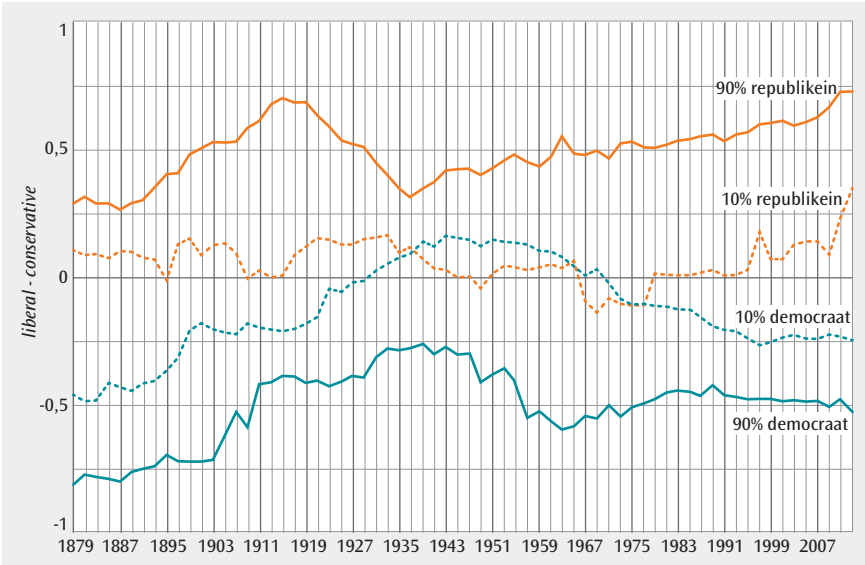
indicatoren voor *welfare*-issues, de rassenkwestie en culturele issues. Layman et al. (2010) analyseerden hoe de verschillen tussen Democratische en Republikeinse conventiegangers zich in de loop der tijd ontwikkelden. In figuur 2.5. staan de resultaten.

Duidelijk is dat er op het gebied van de rassenkwestie en *welfare* al sinds de jaren zeventig een behoorlijk verschil is in attitude tussen de Democratische en Republikeinse afgevaardigden. Dat verschil is sindsdien alleen maar groter geworden. Culturele issues waren begin jaren zeventig nog geen geschilpunt maar zijn dat tegenwoordig evenzeer.¹⁰

10 Fiorina (2011) constateert op basis van weer andere bronnen dat het aantal gedelegeerden dat zichzelf plaatst in de extreme posities van een vijfpuits *liberal-conservative*-schaal gestaag is gestegen.

Figuur 2.4
Polarisatie in de Senaat

Senaat 1879 - 2013
10-90% range van partijen op de *liberal – conservative* dimensie

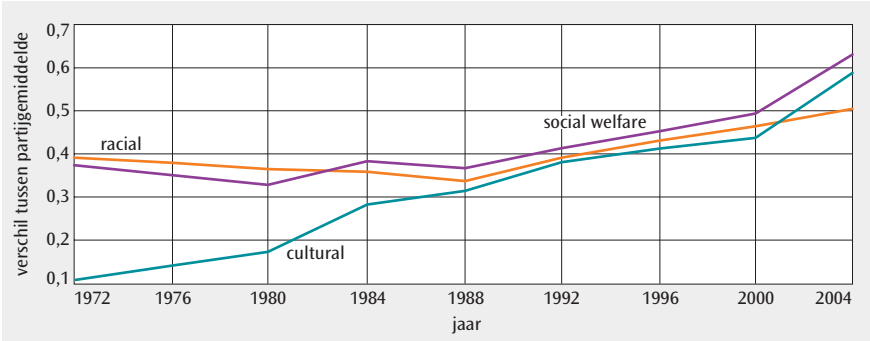
Leesvoorbeeld: zie vorige figuur.

Bron: Poole en Hare (2013: 19)

De grote vraag is natuurlijk hoe het komt dat de elites in de vs zo gepolariseerd zijn geraakt. Daar is geen eenvoudig antwoord. Oorzaken die wel worden genoemd zijn de overstap midden jaren zestig van conservatieve zuidelijke Democraten naar de Republikeinse partij, verhuisbewegingen en segregatie van het electoraat, de invoering van *primaries* en andere participatieve elementen, waardoor partijactivisten grotere invloed kregen op de nominatie en het gedrag van kandidaten, de opkomst van een minder bestuurlijk en meer ideologisch georiënteerde generatie politici, het toenemend aantal en de toenemende invloed van allerlei belangengroepen, de groeiende afhankelijkheid van geldschieters om verkiezingen te winnen, herindelingen van kiesdistricten waardoor deze werden veilig gesteld voor de eigen kandidaten, electoraal-strategische keuzes om zich meer te richten op de partijbasis in plaats van de *median voter*, de liberalisering van de mediemarkt en de daaruit ontstane ruimte voor politiek partijdige nieuwsmedia, enzovoort. Het voert te ver om in dit hoofdstuk op deze mogelijke oorzaken in te gaan (zie Hetherington 2009 en Fiorina 2009 voor overzichten). Hoe het ook zij, duidelijk is in ieder geval dat de Amerikaanse partijen veel meer in de greep zijn geraakt van hun meest uitgesproken en extreme aanhangers (Layman et al. 2010).

Figuur 2.5

Ontwikkeling van verschil in attitudes van deelnemers aan partijconventies in de VS, 1972-2004

Op de verticale as staat het verschil tussen de gemiddelde score van Democratische conventiegangers en de gemiddelde score van republikeinse Conventiegangers op een schaal van 0 (maximaal *liberal*) tot 1 (maximaal *conservative*)

Bron: Layman et al (2010: 331)

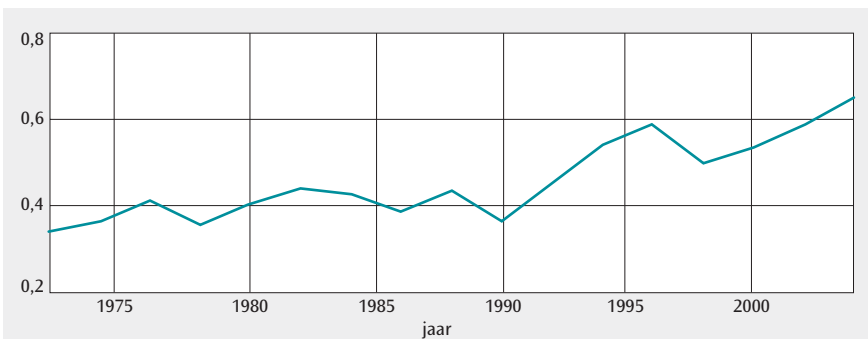
‘Sorting’

De polarisatie van de politieke partijen heeft een impuls gegeven aan een tweede belangrijke ontwikkeling waarvan de realiteit breed wordt onderkend, namelijk een proces van ‘*sorting*’ (Levendusky 2009). Daarmee wordt bedoeld dat er een betere match is ontstaan tussen de politiek-ideologische oriëntatie van kiezers en de partij waarop zij stemmen. Enkele decennia geleden kwam het relatief vaak voor dat conservatieve Amerikanen de ‘verkeerde’ keus maakten door te stemmen op de Democraten, en *liberals* de ‘verkeerde’ keus maakten door te stemmen op de Republikeinen. Dat was niet onbegrijpelijk, omdat de partijen tijdens de *long consensus* ideologisch dicht bij elkaar lagen en het partijkader heterogener van samenstelling was. Echter, naarmate het onderscheid tussen beide partijen groter en scherper werd, konden kiezers ook makkelijker herkennen en bepalen welke partij het beste bij hen past, en dus hun stem verdient. De partijelectoraten worden daardoor homogener, dat wil zeggen, de Republikeinse achterban telt minder *liberals* en de Democratische achterban minder conservatieven. Het gevolg is dat bij een gelijkblijvende verhouding in ideologische oriëntaties onder het electoraat tóch de ideologische afstand tussen beide partijen groeit. Dit proces van uitsortering geeft op zijn beurt de partijelite weer meer ruimte verder naar de extremen op te schuiven, waardoor het proces zichzelf kan versterken. De realiteit van deze uitsortering blijkt onder meer uit de correlatie tussen de ideologische zelfplaatsing van de kiezers op de *liberal-conservative*-schaal en de mate waarin

zij zich identificeren met de Democratische dan wel de Republikeinse partij (zie figuur 2.6). Er is duidelijk een stijgende trend.¹¹

Fiorina en Levendusky hebben ook voor een reeks inhoudelijke kwesties onderzocht in hoeverre er een correlatie bestaat tussen de posities die mensen innemen over deze kwesties en hun keuze voor een van beide partijen. Hier is tussen 1975 en 2005 eveneens de correlatie toegenomen, en is dus sprake van uitsortering. Ook Abramowitz en Saunders (2008) vinden een toenemende correlatie tussen standpunten over issues en partij-identificatie. Volgens Levendusky kan het proces van *sorting* de tegengestelde visies op de vraag of Amerikanen nu gepolariseerd zijn of niet met elkaar verenigen. *‘The proponents of polarization are correct that there has been some increase in mass polarization over time, but their critics are also correct that this increase has been quite modest. The key is that the observed increase is, in fact, due to voter sorting’* (2009: 77).

Figuur 2.6
Correlatie tussen ideologische zelfplaatsing en partijidentificatie in de VS, 1975-2005

Bron: National Election Studies, Fiorina en Levendusky (2006: 56)

Affectieve polarisatie

Recent onderzoek laat zien dat er (ook) sprake is van een affectieve polarisatie tussen het Republikeinse en het Democratische deel der natie. Dat blijkt uit antwoorden op zogenaamde ‘gevoelsthermometers’. Daarin wordt mensen gevraagd om op een schaal van 1 tot 100 aan te geven hoe warm of koud hun gevoelens zijn ten aanzien een bepaald attitude-object. Regelmatig wordt Amerikanen ook

11 Dat deze stijgende correlatie daadwerkelijk wordt veroorzaakt door een steeds zichtbaarder onderscheid tussen beide partijen, wordt aannemelijk gemaakt door andere gegevens van Fiorina en Levendusky (2006) die hier korthedshalve niet zijn aangehaald.

gevraagd hoe warm of koud hun gevoelens zijn ten aanzien van politieke partijen. Uit gegevens van Kimball et al. (2013) blijkt dat de afgelopen jaren de gevoelens voor de eigen partij constant rond de 70 graden lagen, maar de gevoelens voor de tegenpartij steeds koeler zijn geworden. Terwijl begin jaren tachtig de partij van de tegenstander nog tegen de 50 graden scoorde, zijn de gevoelens in 2012 met ruim 20 graden afgekoeld. Vooral sinds de eeuwwisseling gaat het hard naar beneden.¹² Ook andere indicatoren wijzen op een afkoeling. Zo laten Iyengar et al. (2012) zien dat anno 2008 beduidend meer Amerikanen het (zeer) onprettig zouden vinden als hun zoon of dochter met een aanhanger van de tegenpartij zou trouwen dan in 1960.

Iyengar et al. (2012) en Kimball et al. (2013) plaatsen deze resultaten in het kader van de *social identity*-theorie van Tajfel en Turner. Gevoelens van verbondenheid met c.q. afkeer van beide partijen kunnen worden gezien als uitdrukking van sociale identiteit, een affectief geladen vorm van wij-zij-denken, met warme gevoelens voor de *ingroup* en een afkeer van de *outgroup*. Dit wordt pregnanter naarmate de politieke polarisatie toeneemt. *'When elite partisan disagreements increase in frequency and intensity, mass partisans will feel a stronger sense of identity with their own political party and a greater inclination to define the opposite party in negative terms'* (2013: 2-3). Ook hier geldt dus dat, zonder dat de politieke attitudes of ideologische oriëntaties van mensen veranderen, er tóch sprake kan zijn van polarisatie, maar dan affectief van aard.

2.2 Een morele kloof

Dit is een goede opmaat voor de overstap naar een totaal ander onderzoeksprogramma, namelijk het onderzoek van Jonathan Haidt, Jesse Graham en hun collega's naar *moral foundations*. Opvallend genoeg treft men in het werk van Fiorina, Abramowitz en al die andere wetenschappers die ik al noemde geen enkele verwijzing aan naar dit onderzoeksprogramma. Mogelijk komt dit doordat Haidt en Graham sociaalpsychologen zijn, die doorgaans in heel andere tijdschriften publiceren. Inhoudelijk is er echter alle reden om in te gaan op hun onderzoek omdat, zoals zij expliciet stellen, dit meer licht kan werpen op de *culture wars*.¹³

Net als in het werk van Hunter draait het bij de *Moral Foundations Theory* (MFT) om de vraag wat moreel goed of fout is. Echter, anders dan Hunter, kijken Haidt en Graham niet naar culturele systemen buiten het individu, maar naar de bronnen van moraliteit binnen het individu. Zij onderscheiden vijf grondslagen (of dimensies) voor morele oordelen, vijf universele sensitiviteiten die zijn ontstaan als gevolg van evolutionaire opgaven. Dat zijn deze:

12 Vergelijkbare resultaten blijken uit Pew Research Center (2014).

13 Recent mengde Haidt zich ook nadrukkelijk in het publieke debat hierover met het boek *The righteous mind; why good people are divided by politics and religion* uit 2012.

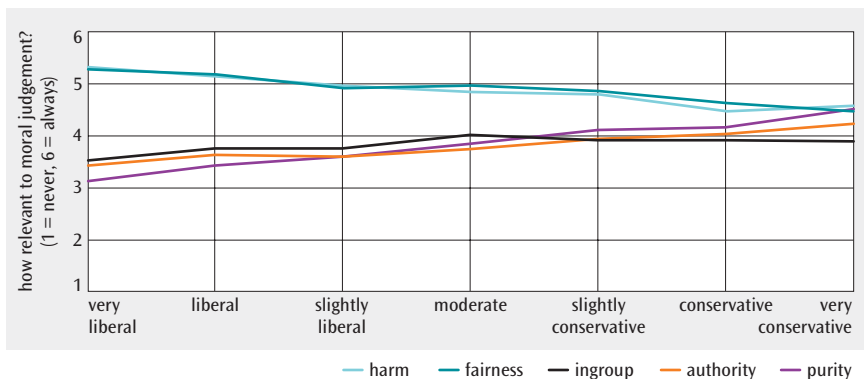
- *Harm/care*. Deze grondslag ontwikkelde zich in antwoord op de evolutionaire opgave om voor kwetsbare kinderen te zorgen. Hij maakt dat mensen wreedheid verafschuwen en willen zorgen voor degenen die lijden;
- *Fairness/reciprocity*. Deze grondslag ontwikkelde zich in antwoord op de evolutionaire opgave tot samenwerking. Hij maakt mensen sensitief voor signalen of iemand een goede kandidaat is voor coöperatie en wederkerig altruïsme, en leidt tot een afkeer van onrechtvaardigheid en tot de wens om bedriegers en profiteur te straffen;
- *Ingroup/loyalty*. Deze grondslag ontwikkelde zich in antwoord op de evolutionaire opgave tot het vormen en in stand houden van coalities. Hij maakt mensen sensitief voor signalen of een ander een teamspeler is, en maakt dat we mensen die ons en onze groep verraden willen straffen of uitsluiten;
- *Authority/respect*. Deze grondslag ontwikkelde zich in antwoord op de evolutionaire uitdaging om binnen hiërarchieën voordelige relaties aan te gaan. Hij maakt mensen gevoelig voor signalen van rangorde en status, en voor tekenen dat anderen zich al dan niet gedragen in overeenstemming met hun sociale positie;
- *Purity/sanctity*. Deze ontwikkelde zich aanvankelijk in antwoord op de opgave te overleven in een wereld van mogelijk bedorven voedsel, ziekten en parasieten, maar is geleidelijk aan uitgegroeid tot afkeer van allerlei (symbolische) vormen van onzuiverheid of smerigheid, en een streven naar een kuis, zuiver of zelfs geheiligd leven.

De eerste twee grondslagen duiden Haidt en Graham aan als de *individualizing dimensions*, omdat ze primair zijn gericht op bescherming en eerlijke behandeling van individuen. De laatste drie noemen zij de *binding dimensions*, omdat ze primair zijn gericht op de cohesie en het welbevinden van de groep en van instituties. Deze sensitiviteiten zijn volgens Haidt en Graham weliswaar aangeboren, maar in hoeverre in elke (sub)cultuur ook elke gevoeligheid even sterk tot ontwikkeling komt, hangt af van opvoeding, socialisatie en culturele context.

Hoe scoren Amerikanen op deze vijf grondslagen? Dat is waar het interessant wordt. Haidt en Graham hebben een vragenlijst ontwikkeld (de *Moral Foundations Questionnaire*, MFQ) om dit te meten (zie Graham et al. 2009). Deze lijst bestaat uit vragen over hoe belangrijk mensen bepaalde overwegingen vinden in het oordeel of iets goed of fout is (bijvoorbeeld ‘*whether or not people were treated differently than others*’, ‘*whether or not someone did something disgusting*’) en hoe ze oordelen over een reeks stellingen (zoals ‘*It can never be right to kill a human being*’ of ‘*Respect for authority is something all children need to learn*’). Inmiddels is de MFQ aan duizenden Amerikanen voorgelegd en hebben Graham et al. de uitkomsten gecorreleerd aan hun ideologische oriëntatie. Daarbij resulteert steeds weer hetzelfde patroon. De morele oordelen van *liberals* zijn vooral gebaseerd op de twee *individualising dimensions*, terwijl de oordelen van conservatieven zijn gebaseerd op alle vijf dimensies, dus óók de drie *binding dimensions*. Figuur 2.7 toont het patroon.

In dit asymmetrisch patroon ligt volgens Haidt en Graham (2007) een belangrijke verklaring voor de *culture wars*. De morele ‘receptoren’ zijn bij *liberals* en conservatieven verschillend ontwikkeld. Met name *liberals* hebben een blinde vlek. ‘We argue that the ‘principles’ of principled conservatism go beyond fairness to include principles that liberals do not acknowledge to be moral principles, such as unconditional loyalty to one’s group, respect for one’s superiors, and the avoidance of carnal pleasures.’

Figuur 2.7
Morele grondslagen en ideologische zelfplaatsing

Bron: Haidt (2007: 1000)

De vraag is in hoeverre deze algemene morele scores samenhangen met de posities die Amerikanen innemen bij concrete kwesties die centraal staan in de *culture wars*. Om daarover meer duidelijkheid te verkrijgen, legden Koleva et al. (2012) aan een grote steekproef van Amerikanen dertien issues voor die vaak worden genoemd als centrale twistpunten in de *culture wars*, zoals het homohuwelijk, abortus, vlagverbranding en de doodstraf. De respondenten werd gevraagd of men deze zaken moreel goed- of afkeurde. Vervolgens werd gekeken in hoeverre de oordelen konden worden voorspeld op basis van de score van de proefpersonen op de MFQ en een aantal standaardvariabelen. Het bleek dat bij negen van de dertien issues één van de MFQ-subschalen (meestal *purity*) de sterkste voorspeller was, sterker dan bijvoorbeeld ideologische zelfplaatsing.¹⁴ ‘The American “culture war” makes perfect sense when viewed as constructed upon these differing

14 In een tweede studie werden meer kwesties meegenomen die in principe geen onderdeel uitmaken van de *culture wars*, zoals klimaatverandering en defensieuitgaven. Hier bleek ideologische zelfplaatsing wél de belangrijkste voorspeller. Toch gold voor alle kwesties dat zij daarenboven significant correleerden met minstens twee dimensies van de MFQ.

moral sensitivities, concluderen Ditto en Koleva. Volgens hen is er sprake van een ‘*moral empathy gap*’ (2011: 331) tussen beide zijden in de strijd. Het onvermogen de morele oordelen van de ander te begrijpen komt niet zozeer voort uit een cognitieve tekortkoming, maar uit een affectieve barrière, dat wil zeggen, ‘*an inability to simulate, and therefore appreciate, the visceral responses that motivate another person’s moral concern*’ (2011: 332).

2.3 Gescheiden werelden: sociale segregatie

Amerikanen leven dus tot op zekere hoogte in verschillende morele werelden. Leven ze ook in fysiek gescheiden werelden? Dat mensen sterk kunnen verschillen in politieke overtuiging of morele oriëntatie, hoeft op zich geen ramp te zijn, zolang zij maar voldoende gelegenheid en bereidheid hebben om kennis te nemen van elkaars meningen, gevoelens en overtuigingen. In deze paragraaf zal ik daarom ingaan op de vraag of conservatieven en *liberals* in de vs elkaar fysiek en virtueel kunnen ontmoeten.

Ruimtelijke segregatie

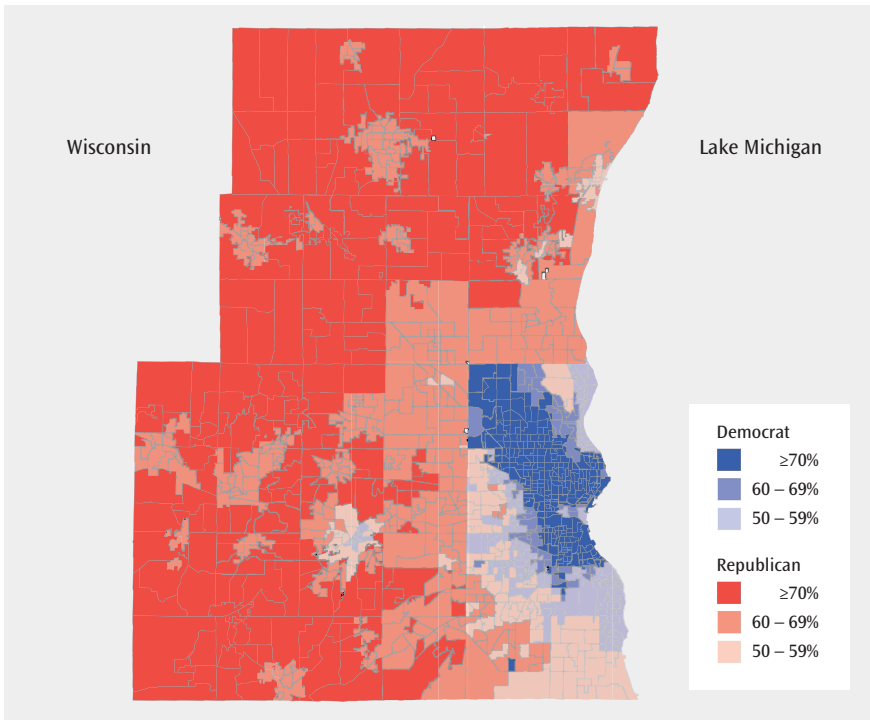
Zoals gezegd wonen de blauwe Amerikanen vaker aan de kusten, terwijl de rode Amerikanen vaker in het binnenland wonen, met name in het zuiden. Dat is echter een nationale en globale tendens. Zij sluit niet uit dat er op lokaal niveau nog steeds een grote diversiteit aan politieke overtuigingen kan bestaan en mensen gemakkelijk andersdenkenden tegen het lijf kunnen lopen. Het is dus van belang preciezer te kijken. Figuur 2.8 is een close-up van het stemgedrag van een klein stukje Verenigde Staten, namelijk Milwaukee en omgeving, een van de meest politiek gesegregeerde gebieden van het land. In de afbeelding staan de uitslagen per kiesdistrict voor de presidentsverkiezingen van 2012.¹⁵

Figuur 2.8 maakt duidelijk dat in de stad Milwaukee zelf het percentage stemmen voor Obama tientallen procenten hoger lag dan voor Romney, terwijl dat in de voorsteden precies andersom was. Downtown Milwaukee zijn er veel kiesdistricten waar het percentage stemmen voor Obama boven de 95 lag. Bovendien zien we een ontwikkeling. In 1980 was de verdeling globaal hetzelfde, maar waren de verschillen minder groot. Het rood was minder diep rood en het blauw minder diep blauw. Sindsdien zijn ze uit elkaar gegroeid (Journal Sentinal 2014). Dat roept de interessante vraag op of Amerikanen als zij verhuizen wellicht een voorkeur hebben voor politiek gelijkgestemde buurten. Als dat zo is, zou er sprake zijn van fysieke zelfsortering. Volgens journalist Bill Bishop hebben Amerika-

15 De afbeelding werd gemaakt door Craig Gilbert, journalist van de krant *Journal Sentinal*, i.s.m. de Marquette Law School, zie www.jsonline.com/news/statepolitics/democratic-republican-voters-worlds-apart-in-divided-wisconsin-b9924956421-255883361.html.

nen als zij verhuizen inderdaad een voorkeur voor ‘like-minded communities’, zo schrijft hij in zijn veelbesproken boek *The big sort* (2009). Daardoor raakt het land langzaam maar zeker gesegregeerd en komen Amerikanen steeds minder in aanraking met andersdenkenden.

Figuur 2.8
Uitslag presidentsverkiezingen 2012 per kiesdistrict in Milwaukee en omgeving

Bron: Journal Sentinal (2014)

Toch is het de vraag of het zo'n vaart loopt.¹⁶ Die paar onderzoeken die ernaar zijn gedaan, suggereren dat Amerikanen op zich wel een voorkeur hebben om in een buurt met gelijkgestemden te wonen, maar dat hun keuze allereerst wordt bepaald door praktische overwegingen, zoals wat ze kunnen betalen, of de buurt veilig is, de afstand tot familie en werk, of er goed onderwijs aanwezig is, enzovoort. Pas als na selectie op zulke criteria nog meerdere opties overblijven, gaan

16 Zie Abrams en Fiorina (2012) voor een kritiek op Bishop.

meer sociaal-culturele overwegingen een rol spelen (zie Hui 2013). Uit cijfers van Tam Cho et al. (2013) blijkt dat Amerikanen die verhuizen gemiddeld inderdaad eerder kiezen voor wijken waarin het aantal politieke geestverwanten nog iets hoger ligt dan in de wijk waar ze vandaan kwamen, maar het gaat om kleine effecten, zeker als wordt gecontroleerd voor raciale samenstelling, inkomensniveau en bevolkingsdichtheid van de betreffende wijk. Dat laatste leidt tot een belangrijk punt. Het is maar de vraag of Amerikanen de politieke oriëntatie van een wijk bewust meewegen. Waarschijnlijker is dat meer algemene verschillen in waarde-oriëntaties de oorzaak zijn van de segregatie. Zo hebben Democraten een voorkeur voor stedelijke omgevingen en Republikeinen voor een meer suburbane of rurale omgeving. *'Liberals want walkable communities, conservatives prefer more room,'* aldus het Pew Research Center (2014: 41). Door dit soort voorkeuren kan een patroon van verhuizing ontstaan dat als neveneffect heeft dat wijken ook naar politieke oriëntatie homogener worden.

Mediasegregatie

Veel meer onderzoek is er gedaan naar 'virtuele segregatie', dat wil zeggen, differentiatie in mediagebruik. Een opvallende ontwikkeling van de laatste vijftien jaar is de opkomst van uitgesproken partijdige nieuwsmedia.¹⁷ Aan de rechterzijde van het spectrum zijn dat Fox News, de vele *talkradioshows* en conservatieve blogs, aan de linkerzijde MSNBC en allerlei progressieve blogs.¹⁸ Aan deze media wordt door velen de nodige invloed toegedicht. *'I am convinced that if there were no Fox News, I might be two or three points higher in the polls,'* zei presidentskandidaat Barack Obama in 2008 tegen de New York Times. *'If I were watching Fox News, I wouldn't vote for me, right? Because the way I'm portrayed 24/7 is as a freak! I am the latte-sipping, New York Times-reading, Volvo-driving, no-gun-owning, effete, politically correct, arrogant liberal. Who wants somebody like that?'*¹⁹

Uit onderzoek van Stroud (2011) blijkt dat – niet geheel onverwacht – partijdige nieuwsmedia inderdaad vooral kijkers trekken van dezelfde politiek-ideologische kleur. Conservatieven kijken dus relatief vaak naar Fox News en luisteren naar conservatieve *talkradio*; *liberals* kijken relatief vaak naar MSNBC en lezen

17 Hoewel veel van die partijdige media zelf zullen vinden dat ze slechts *'fair and balanced'* de feiten weergeven. In hun ogen zijn het juist de mainstream media (ook wel aangeduid als *'lamestream'* media) die biased zijn.

18 Progressieve talkradio is een vrij zeldzaam verschijnsel. Dit kan volgens Berry en Sobieraj (2014) deels worden verklaard doordat conservatieven veel vaker denken dat de reguliere media biased zijn dan liberalen, en dus eerder reden hebben hun eigen nieuwsmedia te organiseren. *'[C]onservatives like talk radio because they believe it tells them the truth, while liberals appear to be much more satisfied with the mainstream media and are more likely to conclude that it is accurate in its reporting.'*

19 *New York Times*, 19 oktober 2008, p. MM38.

liberaal georiënteerde nieuwswebsites. Dit patroon geldt sterker naarmate men meer politiek geïnformeerd en geïnteresseerd is. De regelmatige kijkers en luisteraars zijn ook politiek actiever. Zij helpen bijvoorbeeld vaker bij verkiezingscampagnes. De hamvraag is natuurlijk of regelmatige consumptie van deze media ook beïnvloedt hoe men tegen de wereld aankijkt. Daar lijkt het volgens Stroud wel op. *'[P]artisan media use is related to different perceptions of the most important issues facing the nation'* (2011:164).

Het is bij dit soort onderzoek echter zeer lastig om de causaliteit vast te stellen. Leidt de consumptie van partijdig nieuws nu tot (sterker) verschillen in politieke houdingen en gedrag, of is het omgekeerd? Een reeks experimenten van Levendusky (2013) suggereert dat mediaconsumptie inderdaad een oorzaak is van politieke polarisatie, zij het niet bij iedereen. *'Repeated exposure to partisan media does not take moderates and turn them into extremists, but it does move the engaged and involved further towards the poles and then work to keep them there by reinforcing and strengthening their attitudes'* (2013: 91). Prior (2013) waarschuwt echter voor de beperkingen van dit soort experimenten. Ze maken vooral duidelijk wat het potentieel voor beïnvloeding is. Of die effecten in de praktijk ook daadwerkelijk optreden, is maar de vraag.

Speciale vermelding verdient een specifiek mediagenre dat Berry en Sobieraj (2014) *'outrage'* hebben gedoopt. *Outrage* is een sterk antagonistische vorm van mediacontent die erop is gericht emoties op te roepen zoals woede, angst of morele verontwaardiging, en dat doet door middel van generalisatie, overdrijving, sensatie, verdraaiing van feiten, regelrechte onwaarheden, aanvallen op de persoon, beledigen, kleineren of belachelijk maken van de tegenstander. Een berucht voorbeeld is een tirade van *talkradio-host* Rush Limbaugh tegen ene Sandra Fluke, een studente aan de katholieke Georgetown University die tijdens een hoorzitting van het Congres pleitte voor vergoeding van voorbehoedmiddelen door de ziektekostenverzekering van haar universiteit. Dat leidde ertoe dat Limbaugh haar drie dagen achtereen aanviel. Sandra Fluke *'wants to get paid to have sex. She's having so much sex she can't afford the contraception'*. Volgens Limbaugh had Fluke zoveel seks dat het een wonder was dat ze überhaupt nog kon lopen. Het was maar goed dat hijzelf tijdens zijn schooltijd niet met types zoals zij omging, want hij zou zomaar een soa kunnen oplopen. En trouwens, dan wilde Limbaugh ook wel wat terug voor zijn belastingcenten. *'We want something in return, Ms Fluke, and that would be all video's of all this sex posted online so we can see what we are getting for our money.'*²⁰ (Overigens werd de gezondheidsverzekering waarover Fluke sprak helemaal niet betaald door de overheid, maar door de deelnemende studenten zelf). Maar *liberals* kunnen er ook wat van. Toen Dick Cheney, vicepresident onder George W. Bush, werd opgenomen in het ziekenhuis met hartproblemen, was dat voor de liberale *radio-host* Mike Malloy goed nieuws. *'I'm not going*

20 Aangehaald in Berry en Sobieraj 2014: 3-4.

*to feel anything but intense gratitude that this miserable bastard has finally stepped off this earthly coil. Really! ... Cheney is a murderer. He's a killer. He's a torturer. He is evil personified! He is a walking mass of horror and when he's gone, this planet will be cleaner.*²¹ Hoewel *outrage* allerm minst het prerogatief is van conservatieve media, hebben zij wel de overhand en lijken zij ook het verst te gaan.

De populariteit van *outrage*-media is de afgelopen jaren sterk toegenomen. Maar waarom eigenlijk? Waarom zouden mensen graag luisteren naar verhalen die hen op de kast jagen? Ten dele omdat het genre een hoge entertainmentwaarde heeft. Maar ten dele ook, zo blijkt uit diepte-interviews van Berry en Sobieraj met *outrage*-fans, omdat deze vorm van media-inhoud psychisch comfort biedt. Amerikanen voelen zich vaak ongemakkelijk in politieke conversaties met andersdenkenden, uit angst afgewezen te worden. Ze vermijden die liever (Mutz 2006). Via *outrage*-media daarentegen worden mensen opgenomen in een virtuele gemeenschap van gelijkgestemden. Het zijn *'flattering, reassuring environments that make audience members feel good. Fans experience them as safe havens from the tense exchanges they associate with crosscutting political talk they may encounter with neighbours, colleagues, and community members'* (Berry en Sobieraj 2014: 150).

Bereik

Kortom, er is een duidelijke polarisatie in de nieuwsmedia die parallel loopt aan de politieke polarisatie tussen Republikeinen en Democraten, en deze deels ook voedt. Eén cruciale vraag is echter nog niet beantwoord: hoe groot is eigenlijk het bereik van de betreffende media? Welnu, dat blijkt welbeschouwd helemaal niet zo groot. Bij elkaar opgeteld keken in het jaar 2013 op primetime doorgaans een kleine 2,5 miljoen Amerikanen naar Fox News of MSNBC. Dat is stukken minder dan de ruim twintig miljoen kijkers die de nieuwsprogramma's van de grote tv-stations (ABC, CBS en NBC) gezamenlijk per avond trekken.²² Een andere indicator is hoeveel minuten iemand gedurende een bepaalde tijdsperiode naar een bepaalde zender kijkt. Zowel Stroud (2011) als Prior (2013) hebben dat geteld. Zij vonden dat gedurende een willekeurige meetperiode van twee weken in 2008 ruim twintig miljoen mensen minstens een uur naar Fox News keken. Dat lijkt heel wat, maar is niet meer dan circa 10% van de volwassen populatie. Prior concludeert dat *'[t]he share of Americans who watch cable news at a rate of 10 minutes or more per day is probably no larger than 10-15% of the voting-age population and rises modestly when an exciting election approaches'* (2013: 113). Wat zijn de cijfers voor *talkradio*? Met afstand de best beluisterde *talkradioshows* zijn die van Rush

21 Aangehaald in Berry en Sobieraj 2014: 60-61.

22 Zie www.journalism.org/2014/03/26/state-of-the-news-media-2014-key-indicators-in-media-and-news/.

Limbaugh en Sean Hannity, elk met wekelijks zo'n 14 a 15 miljoen luisteraars.²³ Volgens een ruwe schatting van Berry en Sobieraj worden alles bij elkaar opgeteld dagelijks tot zo'n 47 miljoen Amerikanen bereikt door *outrage*-media. Dat is een fors aantal, maar nog altijd minder dan een kwart van de stemgerechtigde bevolking.

Het valt dus onmogelijk vol te houden dat de gemiddelde Amerikaan alleen nog maar partijdig nieuws consumeert. De meerderheid van de Amerikanen haalt nog altijd zijn nieuws bij de mainstream nieuwsbronnen, die doorgaans meer gebalanceerd zijn, of consumeert überhaupt geen nieuws. Daar staat tegenover dat de minderheid die wel regelmatig partijdige nieuwsmedia en *outrage*-media consumeert, verhoudingsgewijs veel politieke invloed heeft. Het zijn mensen die bovengemiddeld politiek betrokken zijn, relatief vaak gaan stemmen en ook anderszins politiek actief zijn.²⁴ Interessant in dit verband is de nauwe band tussen de *outrage*-media en de Tea Party, die Berry en Sobieraj constateren. Zoals gezegd is de Tea Party geen centraal geleide organisatie, maar een losse verzameling lokale groepen met globaal dezelfde agenda. *Talkradio* fungeert volgens Berry en Sobieraj als de '*communications link*' van de Tea Parties, een verbindende schakel en centraal zenuwstelsel dat veel aandacht besteedt aan de beweging en haar activiteiten, de activisten bevestigt in het nut en de waarde van hun initiatieven, hen voedt met informatie, en derhalve tot op heden een grote bijdrage heeft geleverd aan de mobilisatie van Tea Parties. Omgekeerd voorzien de Tea Parties de *outrage*-media van een continue stroom content die voor hun doelgroep interessant is. '*Outrage media and the Tea Party are informal partners pursuing complementary goals,*' aldus Berry en Sobieraj (2014: 181).

2.4 Conclusie

Alles overziende zijn er in het hedendaagse Amerika niet één maar twee centrale tegenstellingen. De eerste is cultureel van aard. Hunter gaf de aftrap met zijn stelling dat er sprake was van verschillende culturele systemen, daarna heeft het debat zich geleidelijk verlegd naar de vraag in hoeverre individuele Amerikaanse burgers gepolariseerd zijn geraakt in hun politieke opvattingen. Daarover blijken de wetenschappelijke meningen verdeeld. Over één ding is echter iedereen het eens: er is onmiskenbaar een gepolariseerde elite. De ideologische afstand tussen Republikeinse en Democratische Congresleden is sinds de Amerikaanse burgeroorlog nog nooit zo groot geweest. Mede daardoor zijn Amerikaanse kiezers nu beter 'gesorteerd' over beide partijen.

23 Zie <http://stateofthemediamedia.org/2013/audio-digital-drives-listener-experience/audio-by-the-numbers/>.

24 Voorts, zo betoogt Levendusky (2013), hebben deze media een behoorlijke invloed hebben op de agenda van de mainstream media.

Een centrale rol in de *culture war* spelen morele oordelen over goed en fout. Dat is door alle aandacht van politicologen voor opinies en ideologie enigszins op de achtergrond geraakt, maar het was Hunter primair te doen om verschillende culturele systemen voor morele autoriteit. Het werk van Haidt en Graham is in zekere zin het complement op dat van Hunter, omdat zij kijken naar de ‘preculturele’ grondslagen van morele oordelen. Zij maken aannemelijk dat er tussen *liberals* en conservatieven een groot verschil in morele opmaak kan zijn, zozeer dat ze elkaar soms nauwelijks begrijpen. Zij lijken, om een begrip van Elchardus (2012) te lenen, te leven in verschillende interpretatieve gemeenschappen.

Die verschillende interpretatieve gemeenschappen vallen deels samen met gesegregeerde leefomgevingen. Landelijk gezien wonen de *liberals* vaker aan beide kusten en de conservatieven vaker in het zuiden en midden. Op lokaal niveau wonen de *liberals* vooral in de (binnen)steden, en de conservatieven meer in de buitenwijken, voorsteden en op het platteland. Het voorbeeld van Milwaukee laat zien dat het verschil in stemvoorkeur tussen aangrenzende kiesdistricten kan oplopen tot tientallen procenten. Bovendien zijn sinds de jaren negentig onversneden partijdige nieuwsmidia opgekomen. De bekendste zijn Fox News en MSNBC, thuisbasis van respectievelijk conservatief en progressief Amerika. Een genre dat men veelvuldig aantreft op beide zenders, maar ook elders, is wat Berry en Sobieraj *outrage* noemen. Dat is een vorm van media-inhoud die is gericht op het opstoken van de emoties, die zich weinig gelegen laat liggen aan de feiten, en waarin men de tegenstander belachelijk maakt en kleineert. Het is een populair genre, dat mensen bevestigt in hun veronderstelde gelijk en hun verbondenheid biedt met een gemeenschap van gelijkgestemden.

Voor een goed begrip van deze Amerikaanse *culture wars*, is het noodzakelijk dat men zich rekenschap geeft van de rol van affect, morele intuïtie en sociale identiteit. Vanouds worden grote politieke conflicten vooral gezien als een strijd tussen tegengestelde belangen en ideologie. Het is echter maar de vraag in hoeverre mensen hun politieke standpunten en stemgedrag baseren op cognitieve en doelrationele overwegingen. Het lijkt erop dat – in ieder geval bij een deel van de Amerikanen – niet zozeer belangen en ideologie, maar veeleer morele oriëntaties en sociale identiteit leidend zijn.

Nu heeft het zeker voordelen als politiek wordt beleefd in termen van sociale identiteit en een strijd tussen goed en kwaad. Daardoor wordt politiek minder ‘saai’ en kan ze meer gaan leven. Abramowitz (2010) legt een direct verband tussen de toenemende politieke polarisatie en de toenemende betrokkenheid van Amerikanen bij de politiek die hij constateert. De keerzijde is echter dat het moeilijker wordt compromissen te sluiten. Misschien wel het opvallendste kenmerk van de Tea Party is haar onwil ook maar enig compromis te sluiten met ‘de vijand’. Toen Republikeinen en Democraten onderhandelden over de begroting van 2014 vond blijkens een opiniepeiling een derde van de Amerikanen dat hun politieke representanten moesten vasthouden aan hun principes, zelfs als dat zou leiden tot een *government shutdown*. Onder Tea Party-sympathisanten was dat percentage

echter dubbel zo hoog, namelijk 71.²⁵ Wat volgens Gutman en Thompson (2012) in het hedendaagse Amerika node wordt gemist, is *'the spirit of compromise'*. *'On nearly every major issue that a majority of the Americans consistently say they care about, Congress has amply earned its historically low reputation. It has persistently failed to act to improve an overwhelmingly unpopular status quo through the only available means – compromise'* (2012: xi).

Wel of niet betrokken

Maar er blijkt nog een tweede tegenstelling te zijn, namelijk tussen zij die wel politiek geïnteresseerd, betrokken en actief zijn, en zij die dat niet zijn. Begin jaren negentig vreesde Hunter reeds dat beide culturele systemen een realiteit sui generis zouden worden, een oppositie die is losgezongen van het alledaagse leven van gewone Amerikanen maar wel het publieke leven definieert. Hij lijkt daarin gelijk te hebben gekregen. Fiorina spreekt van een 'politieke klasse', een kleine minderheid van politici, activisten en andere politiek intens betrokkenen die bepaalt wat er politiek gebeurt, maar die steeds minder de Amerikaanse bevolking representeert. De standpunten van de politieke klasse zijn veel gepolariseerder dan die van de bevolking, de prioriteiten van de politieke klasse zijn niet de prioriteiten van de bevolking, en de toon waarop zij debatteert roept bij gewone Amerikanen diepe weerzin op. Hoe groot die politieke klasse is, valt moeilijk te zeggen, maar zelfs als men ruim rekent, omvat zij volgens Fiorina nog geen 5% van de stemgerechtigde bevolking. Daarentegen meent Abramowitz dat de polarisatie verder gaat dan alleen de politieke klasse en zich ook uitstrekt tot de 'gewone Amerikanen' die politiek geïnformeerd en betrokken zijn. Het meest duidelijk was dat zichtbaar bij de figuren 2.3 en 2.4. *'The American public appears to be increasingly divided into two groups: the politically engaged, who view politics in ideological terms, and the politically disengaged, who do not,'* aldus Abramowitz (2010: 61). Recente gegevens van het Pew Research Center wijzen in dezelfde richting.

In lijn hiermee is ook de constatering dat er weliswaar sprake is van een toenemend aantal partijdige media, maar dat deze per saldo slechts zo'n 10-15% van de stemgerechtigde Amerikanen werkelijk bereiken. De trouwe aanhang van deze partijdige nieuwsmedia is bovengemiddeld politiek actief en daardoor behoorlijk invloedrijk. Prior concludeert over de media dat *'[t]he main danger of [the] more partisan media environment is not the polarization of ordinary Americans but a growing disconnect between increasingly partisan activist and largely centrist and modestly involved masses'* (2103: 123).

25 Pew Research Center, zie www.people-press.org/2013/09/23/blame-for-both-sides-as-possible-government-shutdown-approaches/.

Een scheidslijn?

Kunnen we de tegenstelling tussen *liberals* en conservatieven c.q. tussen Democraten en Republikeinen beschouwen als een maatschappelijke scheidslijn, zoals geconceptualiseerd in hoofdstuk 1? Daar lijkt het wel op, mits we ons beperken tot het meest politiek betrokken deel der natie. Hier is zowel sprake van een optelsom van verschillen in attitudes, leefomgeving, mediaconsumptie en maatschappelijke en politieke organisaties, als van een sterke beleving van die verschillen. Deze manifesteert zich in de nadrukkelijke identificatie met één van de beide concurrerende ideologieën en partijen. Beide groepen lijken letterlijk en figuurlijk in verschillende werelden te leven en ervaren dat ook als zodanig.²⁶ Maar het is een halve scheidslijn, één die met het afnemen van politieke betrokkenheid steeds vager en diffuser wordt. Zij lijkt haar oorsprong vooral te vinden in het politieke aanbod, dat de natuurlijke variëteit van omstandigheden en voorkeuren steeds meer dwingt in een mal waarin slechts twee diametraal tegengestelde posities mogelijk zijn. Het is slechts ten dele een afspiegeling van een prepolitieke realiteit en grotendeels een politiek geconstrueerde scheidslijn. Bij nader inzien zou Tocqueville zijn Amerika twee eeuwen na dato wellicht toch herkennen, zolang hij zich maar niet begeeft in de wereld van de politieke klasse.

26 Opvallend is overigens dat in de behandelde literatuur vrijwel nergens een link wordt gelegd met opleidingsniveau. De reden is wellicht dat de verschillen in opleidingsniveau tussen sympathisanten van de Democraten en de Republikeinen betrekkelijk gering zijn, veel kleiner dan bijvoorbeeld de verschillen in ras, religie of mate van stedelijkheid. Bovendien lijkt de relatie niet lineair. Over het algemeen lijkt de voorkeur voor de Democraten het sterkst bij de groepen die het laagst en het hoogst zijn opgeleid. Bij de middengroep in opleiding bestaat iets meer voorkeur voor de Republikeinen. Zie www.people-press.org/files/legacy-detailed_tables/Detailed%20tables%20for%20Party%20ID.pdf en <http://edition.cnn.com/election/2012/results/race/president#>.

Literatuur

- Abramowitz, A.I. (2010). *The disappearing center: Engaged citizens, polarization, and American democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Abramowitz, A.I. en K.L. Saunders (2008). Is polarization a myth? In: *The Journal of Politics*, jg. 70, nr. 02, p. 542-555.
- Abrams, S.J. en M.P. Fiorina (2012). "The Big Sort" That Wasn't: A Skeptical Reexamination. In: *ps: Political Science & Politics*, jg. 45, nr. 02, p. 203-210.
- Berry, J.M. en S. Sobieraj (2014). *The Outrage Industry: Political Opinion Media and the New Incivility*. Oxford: Oxford University Press.
- Bishop, B. (2009). *The big sort: Why the clustering of like-minded America is tearing us apart*. New York: Houghton Mifflin Harcourt.
- Coulter, A.H. (2011). *Demonic: How the Liberal Mob Is Endangering America*. New York: Crown Forum.
- DiMaggio, P., J. Evans en B. Bryson (1996). Have American's social attitudes become more polarized? In: *American Journal of Sociology*, p. 690-755.
- Dionne, E.J. (2012). *Our divided political heart: The battle for the American idea in an age of discontent*. New York: Bloomsbury Publishing USA.
- Ditto, P.H. en S.P. Koleva (2011). Moral empathy gaps and the American culture war. In: *Emotion Review*, jg. 3, nr. 3, p. 331-332.
- Elchardus, M. (2012). Van de losgezongen elite naar de gefrustreerde achterban en terug: twintig jaar TOR-onderzoek over onderwijsverschillen. In: M. Elchardus en I. Glorieux, *Voorspelbaar uniek: dieper graven in de symbolische samenleving*. Leuven: Lannoo Campus.
- Evans, J.H. (2003). Have Americans' Attitudes Become More Polarized?—An Update. In: *Social Science Quarterly*, jg. 84, nr. 1, p. 71-90.
- Fiorina, M.P., m.m.v. S.J. Abrams en J.C. Pope (2011). *Culture war? The Myth of a Polarized America (3rd Edition)*. New York: Pearson Longman.
- Fiorina, M.P. en M.S. Levendusky (2006). Disconnected: The political class versus the people. In: *Red and blue nation*, nr. 1, p. 49-71.
- Frank, T. (2004). *What's the matter with Kansas?: How conservatives won the heart of America*. New York: Macmillan.
- Franken, A. (2003). *Lies and the Lying Liars Who Tell Them: A Fair and Balanced Look at the Right*. Boston: Dutton.
- Graham, J., J. Haidt en B.A. Nosek (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. In: *Journal of personality and social psychology*, jg. 96, nr. 5, p. 1029.
- Gutmann, A. en D.F. Thompson (2012). *The spirit of compromise: Why governing demands it and campaigning undermines it*. Princeton: Princeton University Press.
- Haidt, J. (2007). The new synthesis in moral psychology. In: *Science*, jg. 316, nr. 5827, p. 998-1002.
- Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion*. Pantheon Books.
- Haidt, J. en J. Graham (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. In: *Social Justice Research*, jg. 20, nr. 1, p. 98-116.
- Hare, C. en K.T. Poole (2013). *The Polarization of Contemporary American Politics* (paper). Geraadpleegd via <http://voteview.com/index.asp>.

- Hetherington, M.J. (2009). Review article: Putting polarization in perspective. In: *British Journal of Political Science*, jg. 39, nr. 2, p. 413-448.
- Hui, I. (2013). Who is Your Preferred Neighbor? Partisan Residential Preferences and Neighborhood Satisfaction. In: *American Politics Research*, jg. 41, nr. 6, p. 997-1021.
- Hunter, J.D. (1991). *Culture wars: The struggle to define America*. New York: Basic Books.
- Iyengar, S., G. Sood en Y. Lelkes (2012). Affect, not ideology a social identity perspective on polarization. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 76, nr. 3, p. 405-431.
- Journal Sentinel (2014). *Democratic, Republican voters worlds apart in divided Wisconsin*. Geraadpleegd via <http://www.jsonline.com/news/statepolitics/democratic-republican-voters-worlds-apart-in-divided-wisconsin-b9924956421-255883361.html>
- Kimball, D.C., B. Summary en E.C. Vorst (2013). *Political Identify and Party Polarization in the American Electorate* (paper voor de conferentie The State of the Parties: 2012 and Beyond, in Akron Ohio, op 7 november 2013). Geraadpleegd via <http://www.umsl.edu/~kimballd/KSV%20POP%202013.pdf>
- Koleva, S.P., J. Graham, R. Iyer, P.H. Ditto en J. Haidt (2012). Tracing the threads: How five moral concerns (especially Purity) help explain culture war attitudes. In: *Journal of Research in Personality*, jg. 46, nr. 2, p. 184-194.
- Layman, G.C., T.M. Carsey, J.C. Green, R. Herrera en R. Cooperman (2010). Activists and conflict extension in American party politics. In: *American Political Science Review*, jg. 104, nr. 2, p. 324-346.
- Levendusky, M. (2009). *The Partisan Sort: How Liberals Became Democrats and Conservatives Became Republicans*. Chicago: University of Chicago Press. Levendusky, M. (2013). *How Partisan Media Polarize America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mutz, D.C. (2006). *Hearing the other side: Deliberative versus participatory democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pew Research Center (2014). *Political Polarization in the American Public*. Geraadpleegd via www.people-press.org/files/2014/06/6-12-2014-Political-Polarization-Release.pdf.
- Prior, M. (2013). Media and political polarization. In: *Annual Review of Political Science*, nr. 16, p. 101-127.
- Stroud, N.J. (2011). *Niche news: The politics of news choice*. Oxford: Oxford University Press.
- Tam Cho, W.K., J.G. Gimpel en I.S. Hui (2013). Voter Migration and the Geographic Sorting of the American Electorate. In: *Annals of the Association of American Geographers*, jg. 103, nr. 4, p. 856-870.
- Wolfe, A. (1998). *One nation, after all: What middle-class Americans really think about: God, country, family, racism, welfare, immigration, homosexuality, work, the right, the left, and each other*. New York: Viking.
- Wroe, A. (2013). The Culture War: Is America Polarizing? In: J. Dumbrell (red.), *Issues in American Politics: Polarized Politics in the Age of Obama*. New York: Routledge.

3

West-Europa: het toenemende belang van de culturele dimensie

HANSPETER KRIESI

3.1 Herstructurering van het politieke conflict in West-Europa

Deze bijdrage biedt inzicht in de herstructurering van het politieke conflict dat in West-Europa heeft plaatsgevonden door de globalisering van de afgelopen decennia. Het hoofdstuk bestaat uit vier delen. Na een korte inleiding over de theoretische uitgangspunten van ons onderzoek presenteer ik empirische resultaten over de partijenkant of aanbodzijde en beschrijf ik de concurrentie tussen de partijen. In het derde deel behandel ik de kiezerskant of vraagzijde, de voorkeurenstructuur van West-Europese kiezers en de manier waarop deze voorkeuren van invloed zijn op hun partijkeuze. In het laatste deel plaats ik de empirische bevindingen in het perspectief van recente ontwikkelingen.

3.2 Globalisering als een kritiek moment

Vanuit het perspectief van Stein Rokkan (1999) dat wij in ons onderzoek innemen, kan de hedendaagse golf van globalisering of denationalisatie worden beschouwd als een 'kritiek moment' dat zal leiden tot het ontstaan van een nieuwe structurele scheidslijn tussen wat we 'globaliseringswinnaars' en 'globaliseringsverliezers' kunnen noemen. Zoals Rokkan in zijn baanbrekende werk heeft laten zien, zijn West-Europese samenlevingen in hoge mate gevormd door een reeks sociale en politieke 'revoluties' die een beperkt aantal duidelijk herkenbare en diepgewortelde conflicten tot gevolg hadden. Hij heeft ook sociale, politieke en institutionele factoren geïdentificeerd die geleid hebben tot grote verschillen tussen landen in de aard van hun onderlinge conflicten. Historisch gezien kwamen deze scheidslijnen het sterkst tot uiting in specifieke partijen en partijfamilies. De belangrijkste doelstelling van het scheidslijnconcept was een verklaring te geven voor overeenkomsten en verschillen tussen West-Europese landen in de vorming van partijstelsels (Lipset en Rokkan 1967).

In hun beroemd geworden bijdrage uit 1967 betogen Lipset en Rokkan dat deze partijstelsels ‘bevoren’ waren, dat wil zeggen min of meer stabiel sinds de opkomst van de volksmassa’s in de democratische politiek aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Met het vervagen van de traditionele godsdiensten en klasstegenstellingen en de opkomst van nieuwe culturele tegenstellingen tussen postmaterialisten en materialisten, zijn deze partijstelsels sinds eind jaren zestig echter aan verandering onderhevig. De Groenen vormden de eerste nieuwe toevoeging aan de bestaande gevestigde partijen. In een reeks publicaties (Kriesi et al. 2006, 2008, 2012) hebben wij betoogd dat door globalisering een nieuw structureel conflict ontstaat dat zich manifesteert in een nieuwe partijfamilie: radicaal populistisch rechts, de drijvende kracht achter een meer ingrijpende transformatie van West-Europese partijstelsels.

Het ontstaan van ‘winnaars’ en ‘verliezers’ van de globalisering

De omvang van de structurele veranderingen die door de globalisering zijn veroorzaakt is nog steeds een punt van controverse. Voor ons doel kunnen we drie mechanismen aanwijzen die bijdragen aan het ontstaan van ‘winnaars’ en ‘verliezers’ van de globalisering. De eerste daarvan is de groeiende *economische concurrentie*. De liberalisering van de financiële markten, de internationalisering van de productie en de toenemende internationale integratie van productmarkten hebben geleid tot aantasting van werkzekerheid, eigendomsrechten en inkomstenstromen die van oudsher werden beschermd door de grenzen van de nationale economie. In West-Europese landen zijn de laagopgeleiden bijzonder zwaar getroffen door deze structurele krachten, maar zij zijn niet de enigen van wie de traditionele positie werd aangetast.

De groei van de concurrentie heeft zich niet beperkt niet tot het economisch domein maar is gekoppeld aan een tweede mechanisme, namelijk de toenemende *culturele diversiteit*. In de West-Europese immigratielanden worden etnische minderheden beschouwd als potentiële bedreigingen voor de levensstandaard en levensstijl van de autochtone bevolking. Doordat de Europese welvaartsstaten een deel van hun sociale rechten en privileges – maar nauwelijks politieke rechten – voor immigranten toegankelijk hebben gemaakt, ontstond bij de autochtone bevolking nog sterker het gevoel van concurrentie om dezelfde schaarse middelen. Bovendien vormen immigranten met een andere culturele herkomst een potentiële bedreiging voor de collectieve identiteit van de autochtone bevolking. Wanneer bepaalde autochtone inwoners het idee hebben dat hun levensstijl, dagelijkse gewoontes en collectieve identiteit worden bedreigd door de steeds opvallender aanwezigheid en institutionalisering (in de vorm van culturele centra, moskeeën, scholen, verenigingen, enz.) van bepaalde allochtone culturen, kunnen we spreken van *culturele concurrentie*, die hand in hand gaat met economische concurrentie en deze nog verder versterkt.

Ten slotte neemt door de openstelling van de grenzen ook de *politieke concurrentie* toe, zowel tussen nationale staten als tussen supra- of internationale

organisaties. De nationale staten verliezen een deel van hun probleemoplossend vermogen en invloedssfeer, wat betekent dat de rechten van burgers, die voornamelijk gekoppeld zijn aan nationale staten, worden uitgehold. Dit is duidelijk zichtbaar in de gelaagde bestuursstructuur van de Europese Unie (EU), waarin steeds meer bevoegdheden zijn verlegd naar supranationale instanties. Ook deze veranderingen leiden ertoe dat op heel specifieke wijze winnaars en verliezers gecreëerd worden, namelijk door verschillen in *identificatie met de nationale gemeenschap*. Personen die zich sterk identificeren met hun nationale gemeenschap en die zich verbonden voelen met de uitsluitende normen of de instellingen van die gemeenschap, zullen verzwakking daarvan als verlies ervaren. Omgekeerd zullen burgers met universalistische normen deze verzwakking als winst zien wanneer dat een versterking van supranationale instellingen inhoudt. De gehechtheid aan nationale tradities, nationale talen en religieuze waarden speelt daarbij een prominente rol, evenals de integratie in transnationale netwerken.

Paradoxaal genoeg worden landsgrenzen in politiek opzicht juist belangrijker naarmate ze zwakker worden en verdwijnen. Verliezers van het globaliseringsproces zullen over het algemeen grijpen naar protectionistische maatregelen en meer nadruk leggen op nationale onafhankelijkheid, terwijl winnaars, die immers baat hebben bij de groeiende concurrentie, voorstander zullen zijn van open grenzen en internationale integratie. Deze opkomende tegenstelling tussen winnaars en verliezers van de globalisering kan omschreven worden als een conflict tussen *integratie* en *demarcatie*.

Mobilisering in culturele termen

De nieuwe groepen winnaars en verliezers van de globalisering hebben veel *politiek potentieel* maar ze zijn niet vanzelfsprekend politiek relevant. Ze moeten door politieke organisaties worden gemobiliseerd. Gezien de heterogene samenstelling van deze groepen, ligt het niet in de lijn der verwachting dat de voorkeuren binnen die nieuwe tegenstellingen nog sterk verbonden zijn met de traditionele voorkeuren in de nationale politieke context. Hierdoor zal het voor de gevestigde nationale politiek moeilijk zijn om vat te krijgen op deze nieuwe kanshebbers. Omdat de samenstelling van de groepen bovendien per land zal verschillen, wordt het moeilijk deze op transnationaal niveau (bv. de EU) te organiseren.

In de politieke ruimte, betogen wij, is het nieuwe conflict vooral zichtbaar gemaakt door radicaal populistisch rechts en door getransformeerde gevestigde liberale en rechtsconservatieve partijen die de verliezers van de globalisering gemobiliseerd hebben. Gezien de heterogeniteit van de structurele mogelijkheden van de nieuwe scheidslijn in economische termen, trachten deze partijen de (reële of potentiële) verliezers van de globalisering te mobiliseren door een beroep op hen te doen vanuit *cultureel* perspectief. Bij het bepalen van de gevolgen van de globalisering in openbare debatten kan de elite ofwel een economische logica ofwel een culturele logica volgen. In beide benaderingswijzen wordt uiting gegeven aan de conflicten die door globalisering ontstaan, maar op verschillende

manieren. Critici van globalisering die een culturele logica volgen, benadrukken de negatieve gevolgen van culturele diversiteit en integratie, en herdefiniëren economische conflicten in culturele termen. Het verlies van banen wordt dan niet toegeschreven aan economische globalisering maar aan de instroom van immigranten. Binnen een economische logica daarentegen worden juist de negatieve gevolgen van economische concurrentie benadrukt, en culturele en conflicten geherdefinieerd om de economische confrontatie te versterken. Binnen een dergelijke logica wordt het verlies van nationale soevereiniteit verantwoordelijk gehouden voor de negatieve gevolgen van toegenomen economische concurrentie.

Volgens de economische logica worden de bevolkingsgroepen die er in de internationale (economische, culturele of politieke) concurrentie op achteruitgaan, vooral gedefinieerd in economische termen, evenals hun politieke eisen. Als slachtoffers van de economische openheid van een land eisen zij schadevergoeding voor hun economische kwetsbaarheid en onzekerheid, die zij trachten te verkrijgen in de vorm van sociale zekerheid en een actief arbeidsmarktbeleid. Volgens de culturele logica worden de bevolkingsgroepen die er in de internationale concurrentie op achteruitgaan vooral gedefinieerd in cultureel-politieke termen, evenals hun politieke eisen. Als slachtoffers van de cultureel-politieke openheid van een land eisen zij compensatie voor hun culturele kwetsbaarheid en onzekerheid, die ze trachten te verkrijgen in de vorm van nationale bescherming tegen immigratie, behoud van de nationale soevereiniteit en voorbehoud van de verzorgingsstaat voor leden van de nationale gemeenschap. De opkomst van de culturele logica van mobilisering wordt gekoppeld aan de nieuwe neoliberale consensus over economisch en sociaal beleid die heeft geleid tot een convergentie van de *mainstream*-partijen op de economische dimensie van partijconcurrentie. Deze consensus heeft de weg geëffend voor de mobilisering van de verliezers in culturele termen.

Een transformatie van de West-Europese politieke ruimte

Door de mobilisatie van de verliezers door nieuw populistisch rechts, ondergaat de West-Europese politieke ruimte momenteel een belangrijke transformatie. Enerzijds vindt een herstructurering plaats van de dimensies van de politieke ruimte, omdat de nieuwe populistische rechtse partijen potentiële structurele verschillen articuleren. Anderzijds ondergaan ook de configuraties van actoren binnen de geherstructureerde ruimte veranderingen, aangezien de concurrenten zich aanpassen aan de veranderende structuur door zichzelf strategisch in de context te herpositioneren.

In West-Europa is de politieke ruimte altijd tweedimensionaal geweest, met een economische as waarlangs het klassenconflict werd gestructureerd, en een culturele as waarop vooral het religieuze conflict tot uitdrukking kwam. In de loop van het secularisatieproces was het vooral het religieuze conflict waardoor liberalen en conservatieven in West-Europese partijstelsels tegenover elkaar kwamen te staan. In een later stadium verloor dit conflict aan kracht en werd het

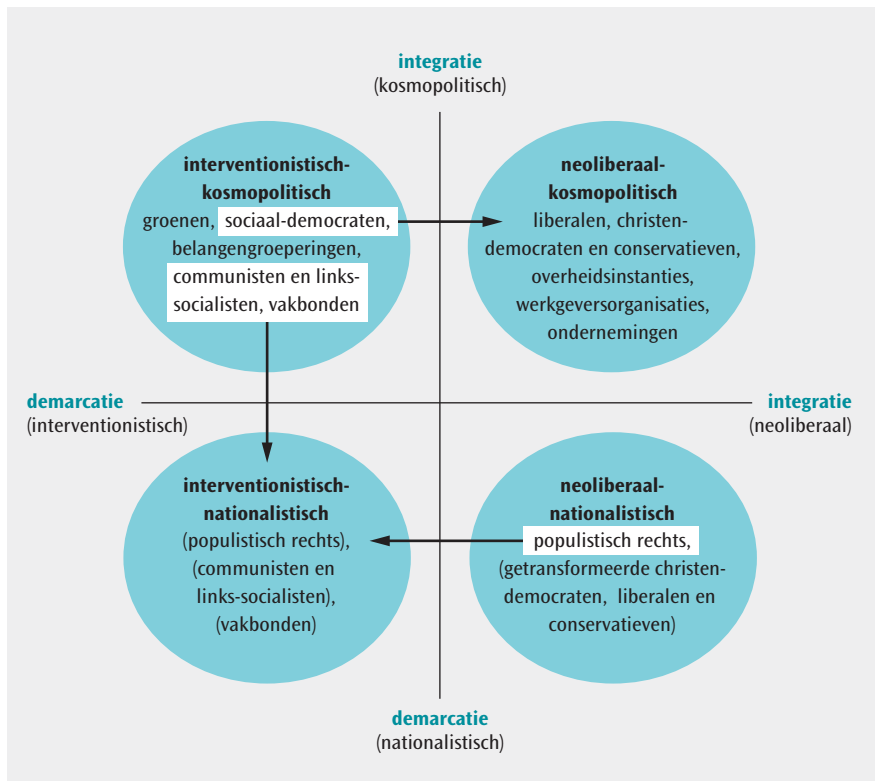
overschaduwd door de tegenstelling tussen een meer algemeen cultureel liberalisme – vanaf eind jaren zestig uitgedragen door de zogenaamde ‘nieuwe sociale bewegingen’ (milieu, vrede, solidariteit, kraken, vrouwenemancipatie) – en een meer algemeen traditioneel autoritarisme. We hebben betoogd dat de nieuwe tegenstelling tussen cultureel liberalisme en traditioneel autoritarisme niet een extra dimensie heeft toegevoegd aan de tweedimensionale politieke ruimte in de West-Europese politiek, maar ‘ingebed’ is geraakt in de culturele dimensie en deze zowel herinterpreteert als herstructureert. In partijpolitieke termen komt het erop neer dat de cultureel-liberale positie vooral tot uitdrukking is gebracht door links, dat wil zeggen door een nieuwe familie die ontstaan is uit de nieuwe sociale bewegingen – de Groenen – en door getransformeerde sociaaldemocratische partijen. Sinds de jaren negentig is met de opkomst van nieuw populistisch rechts de culturele dimensie nogmaals geherstructureerd en geherinterpreteerd: door een nationalistisch-particularistische positie (‘demarcatie’) te verdedigen, heeft nieuw populistisch rechts zichzelf gemanifesteerd als tegenkracht voor de kosmopolitisch-universalistische positie (‘integratie’) van de cultureel-liberalen.

In een volgend stadium (Kriesi et al. 2012) hebben we ons onderzoekskader uitgebreid om nog een stap verder te gaan dan de analyse van actorenconstellaties in de politieke ruimte. Om in onze analyse van tegenstellingen en actorenconstellaties de grote verscheidenheid van actoren in de verschillende arena’s volledig in ogenschouw te kunnen nemen, plaatsten we de families in een meer omvattende context door invoering van het concept *scheidslijncoalities*. Op basis van de positionering van de actoren in de tweedimensionale ruimte, gedefinieerd door de combinatie van de culturele en de economische dimensie, hebben we vier scheidslijncoalities onderscheiden die we in onze empirische studie verwachtten te vinden (zie figuur 3.1).

We verwachtten dat de interventionistisch-kosmopolitische coalitie in de linkerbovenhoek samengesteld zou zijn uit de drie families aan de linkerkant (sociaaldemocraten, Groenen en communisten/links-socialisten) en uit de grote openbare belangengroepen (socialebewegingenorganisaties en niet-gouvernementele organisaties) en de vakbonden. Wat betreft de neoliberal-kosmopolitische coalitie in de rechterbovenhoek zijn we ervan uitgegaan dat deze gevormd zou worden door leden van de drie partijfamilies aan de rechterkant (liberalen, christendemocraten en conservatieven) en door zakelijke belangenverenigingen, bedrijven en de grote overheidsactoren. In de neoliberal-nationalistische coalitie in de rechterbenedenhoek, die de positie van Kitschelt (1995) ‘winnende formule’ voor radicaal populistisch rechts weergeeft – een combinatie van culturele demarcatie en economisch liberalisme –, verwachtten we niet alleen de nieuwe populistische rechtse partijen aan te treffen maar ook die delen van de drie families aan de rechterkant die zich getransformeerd hebben in reactie op de uitdaging van nieuw populistisch rechts. De linkerbenedenhoek, ten slotte, is van oudsher nogal leeg geweest, een ‘structureel gat’ waarvoor geen politiek aanbod bestaat, hoewel het algemeen bekend is dat een groot deel van de verliezers zich precies

in dit deel van de ruimte bevindt. Gezien de overvloedige vraag in deze hoek verwachtten we met name van nieuw populistisch rechts, maar ook van enkele van de getransformeerde partijen van de drie families ter rechterzijde, dat zij in dit 'structurele gat' zullen springen. Zoals Kitschelt (2001) heeft betoogd, kunnen partijen hun eerdere 'winnende formule' verlaten om te profiteren van de electorale mogelijkheden van een meer interventionistische houding tegenover economisch beleid. Op dezelfde wijze kunnen sommige delen van links, vooral vakbonden en leden van de communisten/links-socialisten, in de verleiding komen om een deel van hun kosmopolitische eisen te laten vallen ten gunste van een meer nationalistische positie om zo nieuwe leden te krijgen en hun electorale kansen te verbeteren.

Figuur 3.1
De vier 'scheidlijncoalities' in de tweedimensionale ruimte

3.3 De aanbodzijde: nationale verkiezingscampagnes

Om de transformatie van de politieke ruimte te kunnen aantonen, hebben wij nationale verkiezingscampagnes bestudeerd. Om de transformatie van de politieke ruimte inclusief de volledige groep actoren in de scheidslincoalities te tonen, hebben we drie debatten bestudeerd over onderwerpen die nauw samenhangen met de openstelling van de grenzen: Europese integratie, immigratie en neoliberale hervormingen. Ik presenteer hier alleen de studie over de nationale verkiezingscampagnes in zes West-Europese landen: Oostenrijk, Frankrijk, Duitsland, Nederland, Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk. Als ijkpunt voor de beoordeling van de latere ontwikkeling hebben we één verkiezingscampagne van de jaren zeventig bestudeerd en vervolgens alle verkiezingscampagnes van de jaren negentig en van de jaren 2000-2007. Om precies te zijn hebben we de campagne in de media onderzocht door in elk land een inhoudelijke analyse van krantenberichten (in een kwaliteitskrant en in een tabloid) uit te voeren.

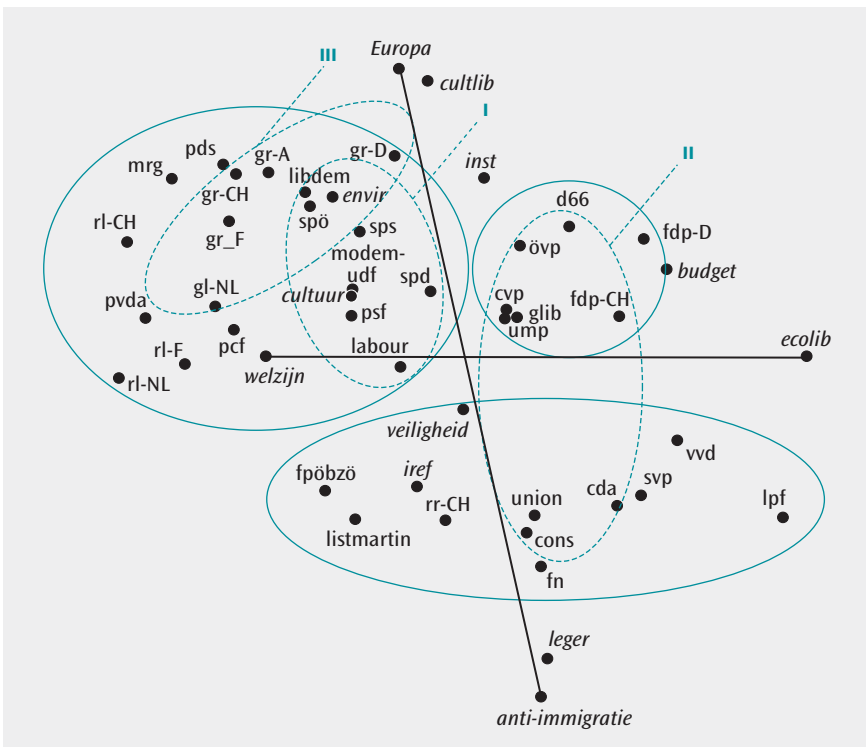
Voor de codering van dit materiaal hebben wij de zogenaamde ‘kernzinmethode’ toegepast, ontwikkeld door Kleinnijenhuis et al. (1997). De kernzinmethode is ontworpen om alle relaties tussen ‘politieke objecten’ die in een tekst voorkomen te coderen, hetzij tussen twee politieke actoren, hetzij tussen een politieke actor en een vraagstuk. De hier gerapporteerde resultaten zijn uitsluitend gebaseerd op de zinnen over actoren. We hebben twee parameters berekend: de standpunten van de partijen over vraagstukken en het belang van vraagstukken voor de verschillende partijen. Het standpunt van een partij komt simpelweg overeen met het gemiddelde standpunt in alle zinnen over een bepaald vraagstuk. De maat voor het belang is net zo eenvoudig: die is de relatieve frequentie waarmee de partij zich over een bepaald vraagstuk uitspreekt. We hebben de standpunten van partijen over honderden vraagstukken gecodeerd. Voor deze analyse hebben we ze ondergebracht in twaalf categorieën. Dat zijn drie economische: sociale zekerheid, economisch liberalisme en begrotingsdiscipline; zes culturele: cultureel liberalisme, Europese integratie, nationale defensie (leger), (weerstand tegen) immigratie, veiligheid (openbare orde) en cultuurbeleid (inclusief onderwijs); en drie aanvullende: milieu, institutionele hervorming en infrastructuur. We hebben de standpunten van de individuele partijen geanalyseerd en het belang van de vraagstukken gewogen met een multidimensionale wegingsprocedure waarmee we de configuratie van de partijen in een gezamenlijke ruimte kunnen weergeven. In een dergelijke procedure staat het aantal dimensies van de ruimte niet van tevoren vast, en ook is de locatie van de problemen op geen enkele manier vooraf gegeven. De procedure is zeer flexibel en maakt het mogelijk het optimale aantal dimensies te identificeren voor een zo spaarzaam mogelijke weergave van de actorconfiguratie en van de verhouding van de actoren tot de vraagstukken.

In figuur 3.2 is de totale configuratie voor de partijen van alle zes landen in de jaren 2000-2007 weergegeven. De structuur die uit de figuur naar voren komt is tweedimensionaal: een horizontale economische dimensie die van sociale zekerheid aan de linkerkant doorloopt tot economisch liberalisme aan de

rechterkant, en een verticale culturele dimensie die begint bij cultureel liberalisme en Europese integratie aan de bovenkant en eindigt bij leger (nationale defensie) en anti-immigratie aan de onderkant. De nabije ligging van enerzijds pro-Europese en cultureel-liberale posities en anderzijds nationalistische (anti-immigratie) en traditionele autoritaire (pro-leger) posities bevestigt ons vermoeden dat het nieuwe conflict tussen kosmopolieten en nationalisten is ingebed in het conflict tussen cultureel liberalisme en traditioneel autoritarisme. Zoals blijkt uit de figuur zijn de twee dimensies niet volledig onafhankelijk van elkaar (omdat de twee assen dan loodrecht op elkaar zouden hebben gestaan), maar ze lijken niettemin in hoge mate onafhankelijk te zijn.

Figuur 3.2

Globale partijconfiguratie in de zes landen in de periode 2000-2007: MDS-analyses

Legenda

- Radicaal-links: pds(D), pcf, mrg, rl (F), rl(NL, CH)
- Groenen (III): gr (A, D, F, NL, CH), groen-liberalen (glib, CH)
- Sociaaldemocraten (I): spö(A), spd(D), psf(F), pvda(NL), sps(CH), labour(UK)
- Christendemocraten/Conservatieven (II): övp(A), union(D), rpr/ump(F), cda(NL), cvp(CH), cons(UK)
- Liberalen: lif(A), fdp(D), modem/udf(F), d66, vvd(NL), fdp(CH), libdem(UK)
- Populistisch rechts: fpö-bzö, listmartin (A), fn(F), lpf(NL), rr,svp(CH)

In de politieke ruimte vinden we in hoofdlijnen drie coalities: een kosmopolitisch-interventionistische coalitie met alle linkse partijen, en twee coalities aan de rechterzijde, te weten een kosmopolitisch-neoliberale en een nationalistische coalitie. De kosmopolitisch-neoliberale coalitie omvat voornamelijk liberale, maar ook twee christendemocratische partijen (de Oostenrijkse öVP en de Zwitserse CVP). De nationalistische coalitie wordt gevormd door alle nieuwe uitdagers op populistisch rechts (LPF, Front National, de Oostenrijkse Liste Martin en Zwitsers radicaal rechts), de getransformeerde mainstreampartijen (SVP, FPÖ-BZÖ) en enkele (liberaal-)conservatieve partijen die ofwel zich naar dit deel van de politieke ruimte verplaatst hebben als gevolg van rechtse uitdagers (de VVD en het CDA in Nederland) ofwel hebben gediend als functionele equivalenten van dergelijke uitdagers in landen waar die nog geen voet aan de grond hadden (de Duitse CDU-CSU en de Britse Conservatieven).

Sinds de jaren zeventig hebben op links twee ontwikkelingen plaatsgevonden. Ten eerste is links met de opkomst van de Groenen heterogener geworden, ook al is deze stroming in essentie nog steeds in de kosmopolitisch-interventionistische hoek gesitueerd. Afgezien van een radicale marginale groep van hoofdzakelijk voormalige communistische partijen, zien we aan de linkerzijde duidelijk twee families: de sociaaldemocraten en de Groenen. Ten tweede zijn er tekenen van convergentie op de economische dimensie, waarbij sociaaldemocratisch links zich nadrukkelijker onderscheidt van radicaal links door naar het midden van de ruimte op te schuiven, daarmee het voorbeeld volgend van New Labours Derde Weg. Merk overigens op dat de Britse Liberaaldemocraten de enige liberale partij is die deel uitmaakt van links en dat hun positie het duidelijkst overeenkomt met die van de Derde Weg. De verschuiving van sociaaldemocratisch links naar het centrum was in de jaren negentig al zichtbaar (hier niet getoond), maar is in de periode 2000-2007 algemener en meer uitgesproken geworden. Uitzondering lijkt de Nederlandse PvdA te zijn, maar misschien is dit slechts schijn, zoals ik zo dadelijk zal betogen.

Sinds de jaren zeventig hebben ook twee ontwikkelingen ter rechterzijde plaatsgevonden. Ten eerste is de samenstelling van de coalities heterogener geworden. Eerder bestond de kosmopolitisch-neoliberale coalitie uitsluitend uit liberale partijen, maar dat is aan het begin van het nieuwe millennium niet meer het geval. Sommige liberale partijen zijn verhuisd naar de nationalistische coalitie, terwijl sommige christendemocratische partijen zich hebben aangesloten bij de kosmopolitisch-neoliberale coalitie. Daardoor is de christendemocratische familie nu verspreid over de twee coalities. Ten tweede heeft de nationalistische coalitie zich, zoals we hadden verwacht, verplaatst in de richting van de interventionistisch-nationalistische hoek. In de periode 2000-2007 is dit het duidelijkst het geval bij de Oostenrijkse FPÖ-BZÖ. Meer recentelijk heeft het Franse Front National onder de nieuwe leiding van Marine Le Pen zich aangesloten bij deze beweging, en soortgelijke tendensen zijn ook zichtbaar bij andere rechtse populistten. Niet alle rechtse populistten hebben echter deze beweging gemaakt; sommige,

zoals de Nederlandse LPF en de Zwitserse SVP, hebben vastgehouden aan Kitschelts 'winnende formule'.

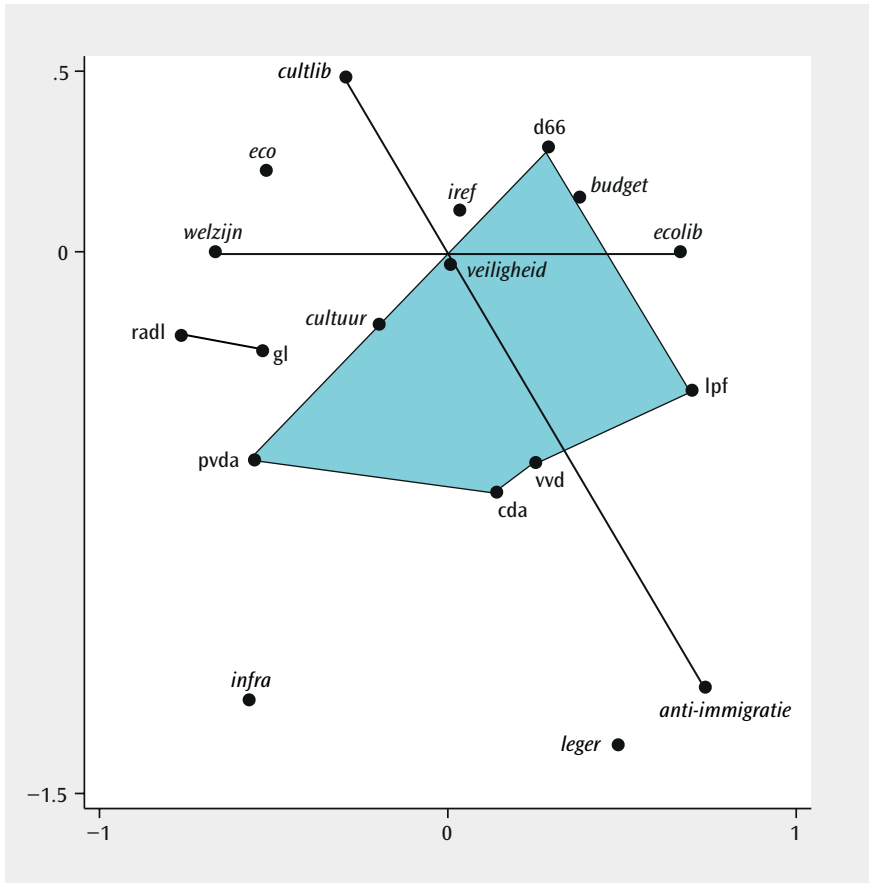
De Nederlandse partijen

Figuur 3.3 toont de configuratie voor de Nederlandse partijen in de periode 2000-2007. Het valt op dat de structuur van de ruimte zeer vergelijkbaar is met de algemene structuur in figuur 3.2. Deze is wederom tweedimensionaal, met een economische en een culturele dimensie. Merk op dat de kosmopolitische positie uitsluitend wordt aangegeven door cultureel liberalisme, terwijl het vraagstuk van Europese integratie in de Nederlandse situatie niet bijdraagt aan de configuratie. De reden is dat in tegenstelling tot andere landen in onze selectie, de Europese integratie in de Nederlandse verkiezingscampagnes in de periode 2000-2007 geen belangrijk vraagstuk was. In Nederland zijn de twee dimensies nu meer gecorreleerd dan in figuur 3.2, wat betekent dat economisch links geneigd is om in cultureel opzicht ook meer liberaal te zijn en economisch rechts meer nationalistisch en cultureel conservatief. In figuur 3.3 zijn de posities van de grootste partijen samengevoegd, hetgeen resulteert in een figuur met vier hoeken. De PvdA neemt de linker polaire positie van deze vierhoek in, de verbinding van VVD-CDA de conservatieve positie, het LPF staat voor Kitschelts 'winnende formule' en D66 is de typische kosmopolitisch-neoliberale partij. Uit een vergelijking van deze enigszins verrassende configuratie van de grootste partijen met die in de jaren negentig en zeventig (hier niet getoond) blijkt dat alle drie grootste partijen (PvdA, CDA en VVD) zich aanzienlijk verwijderd hebben van de cultureel-liberale pool. Bij VVD en PvdA ging deze beweging vooraf aan de opkomst van populistisch rechts, terwijl zij bij het CDA een duidelijk reactie hierop lijkt te zijn geweest. In figuur 3.2, waarin de PvdA geen deel uitmaakt van de sociaaldemocratische cluster in het centrum van de ruimte maar zich meer in de richting van de marges aan de linkerkant bevindt, is het vooral de verwijdering van de cultureel-liberale pool die deze positie van de PvdA verklaart. Tegelijkertijd is een andere karakteristieke eigenschap van de Nederlandse politieke ruimte echter dat alle partijen (zelfs de LPF, maar vooral de PvdA) enigszins verwijderd lijken te zijn van de anti-immigratiepool.

Onze eigen gegevens hebben geen betrekking op de meer recente verkiezingen, maar het is uiteraard algemeen bekend dat in het Nederlandse partijstelsel de PVV van Geert Wilders de LPF heeft vervangen. De PVV steeg van 5,9% in de verkiezingen van 2006 naar 15,5% in die van 2010. Op dit moment is het de PVV die in Nederland de anti-immigratie- en anti-Europese standpunten van de typisch radicale populistische rechtse partijen vertegenwoordigt. In lijn met onze verwachtingen is ook de PVV in economisch opzicht naar links verschoven en over sociale voorzieningen heeft de PVV het chauvinistische standpunt ingenomen dat Nederland niet zou hoeven te bezuinigen als niet allerlei subsidies naar Zuid-Europese landen en immigranten zouden gaan. Anders dan de algemene Europese trend verwierf de PVV in de verkiezingen van 2012 slechts

Figuur 3.3

De configuratie van de Nederlandse politieke ruimte in de periode 2000-2007

10,1% van de stemmen, een verlies van een derde. Binnen ons kader is dit relatieve gebrek aan succes niet eenvoudig te verklaren. Het kan te maken hebben met het feit dat Wilders de vorige regering van buitenaf heeft gesteund, wat volkomen ingaat tegen de protestmotieven van grote delen van zijn electoraat (Schumacher en Roduijn 2013). Het kan ook een gevolg zijn van het feit dat immigratie nauwelijks een thema was in de verkiezingen van 2012 (Van Praag 2014: 96). De anti-Europese houding van Wilders, die in deze verkiezingen wel meer aandacht kreeg (Van Praag 2014: 97), is populair bij zijn kiezers maar mobiliseert mogelijk minder stemmen dan het immigratievraagstuk. Het is ook mogelijk dat kiezers strategisch hebben gestemd om de nek-aan-nekrace om de meeste zetels tussen de vvd en de PvdA te beslissen, ten nadele van de pvv.

Zoals te verwachten was en in een recent artikel van Pellikaan et al. (2014) wordt aangetoond, heeft de opkomst van de rechtse populistische vleugel geleid tot een destabilisatie van het Nederlandse partijstelsel in de periode 2002-2012. Deze auteurs komen tot de slotsom (2014: 18) dat het Nederlands partijstelsel momenteel ‘in beweging is’.

3.4 Vraagzijde: voorkeurenstructuur en partijkeuze

Voor de analyse van de vraagzijde baseren we ons op de European Social Survey uit 2008/9 (ESS4), die gedetailleerde vragen over de verzorgingsstaat bevat. Het bestand bevat steekproeven in vijftien West-Europese landen, die kunnen worden onderverdeeld in vier regio's van institutionele erfenissen: de Angelsaksische landen (concurrentiegericht), de Scandinavische landen (gelijkheidsgericht), de continentale landen (statusgericht) en de Zuid-Europese landen (clientelegericht). Ik zal hier de belangrijkste resultaten presenteren van een analyse die ik samen met mijn collega Silja Häusermann (Häusermann en Kriesi, nog te verschijnen) heb uitgevoerd. Voor de analyse van de voorkeuren van de burgers hebben we weer een onderscheid gemaakt tussen een culturele en een economische dimensie. De economische dimensie is geoperationaliseerd met de voorkeuren van de burgers voor verschillende aspecten van de verzorgingsstaat: herverdeling, egalitarisme en sociale investeringen (kinderopvang en banen voor iedereen). Vragen over sociale zekerheid (uitkeringen verdelen naar behoefte of naar bijdrage) bleken niet van dezelfde dimensie deel uit te maken. De culturele dimensie is geoperationaliseerd met een schaal voor cultureel liberalisme, een schaal met immigratiekwetsies, euroscepticisme en met items over verzorgingsstaatschauvinisme ('allochtonen ontvangen meer dan ze bijdragen') en misbruik van sociale voorzieningen (*deservingness*, items waarmee opvattingen worden gemeten over misbruik door mensen die niet op zoek zijn naar een baan, doen alsof ze ziek zijn of anderszins uitkeringen ontvangen waar ze geen recht op hebben). Met een factoranalyse werd bevestigd dat de twee sets van items inderdaad binnen elke regio en door alle regio's heen tot twee dimensies te herleiden zijn: een culturele dimensie (universalisme-particularisme) en een economische dimensie (staat-markt). Een bijzonder belangrijk resultaat van deze analyse is dat op het niveau van individuele voorkeurenstructuren het verschil tussen economische en culturele bezorgdheid vervaagt, aangezien bepaalde zorgen over de welvaartsstaat – verzorgingsstaatschauvinisme en misbruik van sociale voorzieningen – duidelijk gerelateerd zijn aan de culturele dimensie. Met andere woorden, ze zijn nauw verbonden met het onderscheid tussen kosmopolitische openheid en nationalistische afscherming en niet zozeer met door de verzorgingsstaat ingegeven bezorgdheid over herverdeling en maatschappelijke investeringen. Voor de daarna uit te voeren analyses hebben wij voor individuele respondenten samenvattende voorkeurscores vastgesteld voor elk van de twee dimensies.

Onderwijs en sociale klasse

Laten we eerst eens kijken naar twee factoren waardoor de voorkeuren bepaald worden: *onderwijs* en *sociale klasse*. De resultaten voor deze twee factoren worden getoond in figuur 3.4. In het eerste deel van de figuur vinden we voor de vier regio's de gemiddelde voorkeuren van burgers met een laag, middelhoog en hoog opleidingsniveau. Zoals onmiddellijk blijkt uit deze figuur, bevinden de Zuid-Europeanen (clientèlegericht) zich veel meer naar links op de economische dimensie dan de Scandinaviërs (gelijkheidsgericht), die op hun beurt zich iets meer naar links bevinden dan de continentale Europeanen (statusgericht) en de Angelsaksen (concurrentiegericht). Opleidingsniveau daarentegen structureert in alle regio's openheid op de culturele (universalisme-particularisme) dimensie, maar heeft nauwelijks enig effect op de economische dimensie. Binnen alle landen is de polarisatie van verschillende opleidingsniveaus op de culturele dimensie duidelijk sterker dan op de (economische) staat-marktdimensie. De hogeropgeleiden zijn over het algemeen meer kosmopolitisch-universalistisch dan de lageropgeleiden, die veel meer nationalistisch-particularistisch zijn.

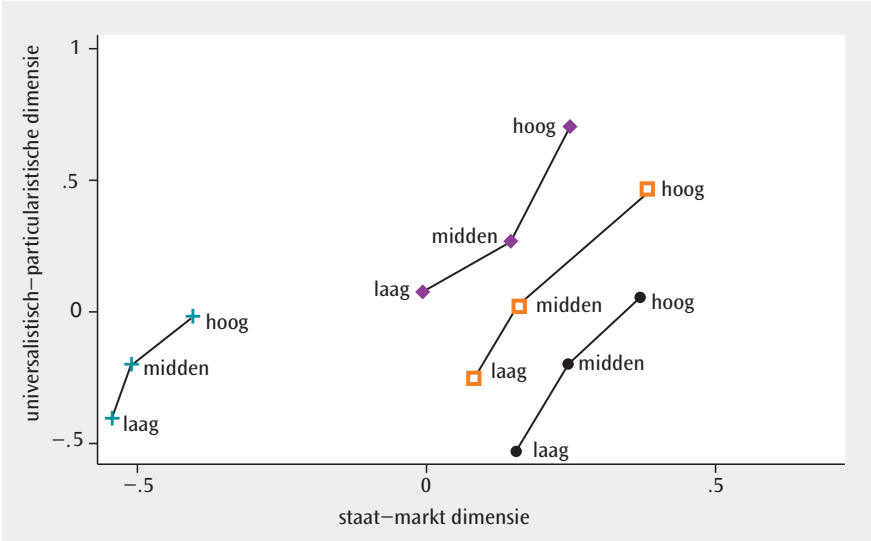
Ook in sociale klasse zijn verschillen zichtbaar tussen polarisatie op de economische dimensie staat-markt en de culturele dimensie universalisme-particularisme. Figuur 3.4 toont drie sociale klassen: productiemedewerkers (de 'oude' arbeidersklasse), managers en sociaal-culturele professionals (de twee belangrijkste vertegenwoordigers van de nieuwe middenklasse). In elke regio vormen de posities van de drie klassen een driehoek in de tweedimensionale ruimte. Wanneer we kijken naar de driehoeken per afzonderlijke regio, dan valt een gemeenschappelijk patroon te ontdekken: het economische conflict (staat-markt) speelt zich af tussen productiemedewerkers en sociaal-culturele professionals aan de ene kant en managers aan de andere kant, terwijl het 'nieuwe klassenconflict' vooral op de culturele dimensie (universalisme-particularisme) differentieert tussen productiemedewerkers en sociaal-culturele specialisten en managers. Deze bevinding is van cruciaal belang voor het economisch conflict in postindustriële samenlevingen, omdat het laat zien dat de middenklasse verdeeld is geraakt over het economisch herverdelingsbeleid en dat op de culturele dimensie wel meer een eenheid is. Het economisch conflict kan derhalve niet langer eenvoudigweg worden afgeschilderd als een conflict tussen de hogere en de lagere sociale klassen. De hogere klassen zijn zeer heterogeen geworden in economische voorkeuren, en dit heeft belangrijke implicaties voor partijkeuze en het electorale landschap in het algemeen.

Partijkeuze en de culturele dimensie

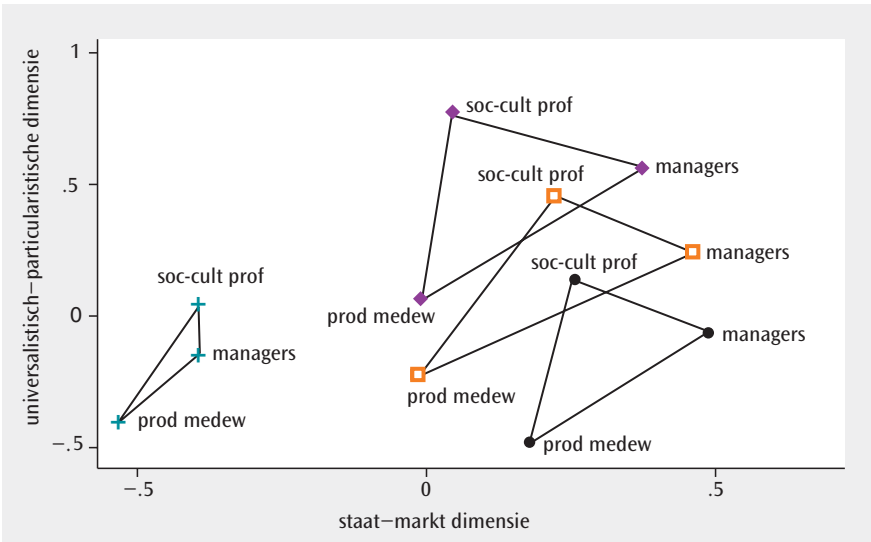
De analyse en vergelijking van partijkeuze in verschillende landen wordt bemoeilijkt door het feit dat elk land zijn eigen partijstelsel heeft. Om vergelijkingen tussen landen en staatsbestellen mogelijk te maken, hebben we partijen ingedeeld in partijfamilies: radicaal links, groenen, sociaaldemocraten, liberalen,

Figuur 3.4
 Voorkeuren van burgers per regio naar a) opleiding en b) sociale klasse

a Opleiding

b Sociale klasse

- concurrentiegerichte landen
- ◆ gelijkheidsgerichte landen
- statusgerichte landen
- + cliëntelegerichte landen

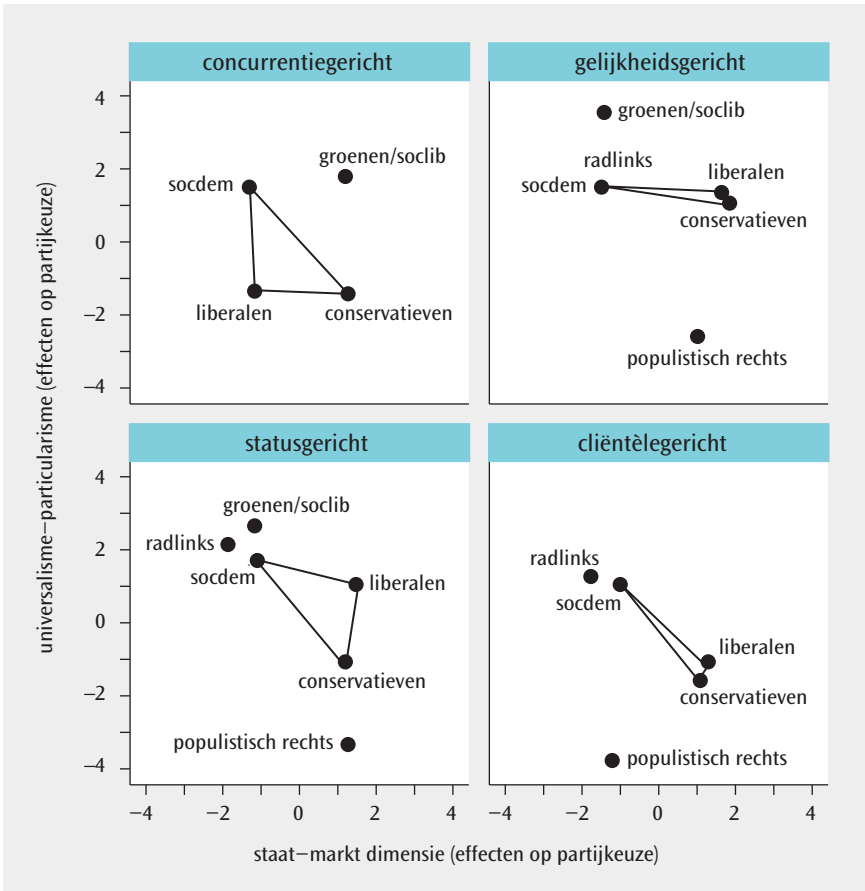
conservatieven/christendemocraten en radicaal populistisch rechts. Deze indeling is gebaseerd op de partij waarop de respondenten bij de laatste nationale verkiezingen hebben gestemd, of, als ze niet stemden, de partij die het dichtst bij hen staat. In onze landenspecifieke ESS-samples hebben we alleen partijen opgenomen met minstens 50 respondenten. Gezien de grote verschillen tussen de partysystemen van de Europese landen hebben we gekozen voor een vrij eenvoudige methode voor de analyse van partijkeuze. Voor elke partijfamilie maken we een analyse van het contrast met de groep niet-stemmers/niet-partijgebondenen. Dit betekent dat we binaire regressies hebben gemaakt voor elke partijfamilie (maximaal zes) in elk van de vier groepen landen. In elke regressie zijn de twee (economische en culturele) voorkeursschalen onze belangrijkste onafhankelijke variabelen. Naast deze schalen, die voor ons van primair belang zijn, hebben we gebruik gemaakt van een aantal controlevariabelen – leeftijd, geslacht, opleiding, inkomen, arbeidsrelatie in de overheidssector, sociale klasse, vakbondslidmaatschap en kerkbezoek – en enkele dummyvariabelen per land.

Om de interpretatie van de resultaten te vergemakkelijken, hebben we figuur 3.5 samengesteld, waarin de families uit de verschillende groepen landen in de tweedimensionale ruimte zijn gesitueerd, gebaseerd op het gecombineerde effect van de twee voorkeursdimensies op het stemgedrag. Als we de totale configuratie in de verschillende groepen landen nader beschouwen, wordt onmiddellijk duidelijk dat de spreiding van de partijfamilies op de verticale culturele dimensie over het algemeen groter is dan de spreiding op de horizontale economische dimensie. De culturele dimensie heeft dus een groter effect op stemgedrag dan de economische dimensie. Ook is direct te zien dat de grotere spreiding op de verticale as het gevolg is van het contrast tussen de groene/sociaalliberale partijen enerzijds en de radicaal populistische rechtse partijen anderzijds. Het contrast tussen de determinanten van een keuze voor groene en populistische rechtse partijen is vooral sterk in de continentale statusgerichte landen, evenals in de Scandinavische gelijkheidsgerichte landen waar het contrast slechts marginaal minder uitgesproken is.

De opkomst van groene en populistische rechtse partijen

Op grond van deze resultaten zouden sommige lezers misschien willen betogen dat het relatieve belang van de dimensie universalisme-particularisme volledig toegeschreven kan worden aan marginale oppositiepartijen (groen en radicaal populistisch rechts). Ook zou men kunnen concluderen dat deze specifieke oppositiepartijen grotendeels irrelevant zijn voor de electorale dynamiek waardoor de politiek en het beleid van de West-Europese landen worden beïnvloed. Deze oppositiepartijen zijn echter niet meer marginaal: hun electorale relevantie is in de laatste paar verkiezingen in vele landen toegenomen. De Groenen zijn op weg om een van de grootste partijen aan de linkerkant te worden (in Duitsland bv. behaalden ze in de regionale verkiezingen in Baden-Württemberg van 2011 meer stemmen – 24,1% – dan de sociaaldemocraten). Nog duidelijker is dat radicaal

Figuur 3.5
Involed van voorkeurstructuren op stemkeuze, naar regio^a

a De effecten zijn vermeld als (getransformeerde) relatieve kansverhoudingen (odds ratio's). Om vergelijkingen met verhoudingen groter dan 1 te vergemakkelijken zijn verhoudingen kleiner dan 1 getransformeerd met behulp van een eenvoudige formule: vermelde coëfficiënt = $-1 / \text{oorspronkelijke odds ratio}$.

populistisch rechts in de meeste continentale en Scandinavische landen is uitgegroeid tot een van de grootste partijen. De Noorse Vooruitgangspartij is met 22,9% van de stemmen (2009) de op een na grootste partij van het land geworden en dat geldt ook voor de Ware Finnen (19,1% in 2011). In continentaal Europa is de Zwitserse Volkspartij al enige tijd de grootste partij van het land (26,7% van de stemmen in 2011). De separatistische Belgische Nieuwe Vlaamse Alliantie behaalde in 2010 samen met het radicaal populistische Vlaams Belang 25,2%. De Nederlandse pvv eindigde in 2010 met 15,5% en in 2012 met 10,1% van de stemmen op de derde plaats. Deze partijen hebben in het hedendaags kapitalisme een plek

middenin het centrum van de electorale concurrentie weten te veroveren, met gevolgen die verder strekken dan hun oorspronkelijke kernbeleid voor milieu of immigratie. Zowel groene als populistisch-rechtse partijen zijn belangrijk genoeg om deel uit te maken van de regering en mede vorm te geven aan politiek en beleid.

Om de configuratie van de ‘gevestigde’ partijen zo duidelijk mogelijk te onderscheiden, toont figuur 3.5 een driehoek tussen de drie belangrijkste partij-families – de sociaaldemocraten, liberalen en conservatieven/christendemocraten – in elke regio. De algemene oriëntatie van de resulterende driehoeken zegt ons iets over het relatieve belang van de twee dimensies voor de keuze tussen deze drie partijen. In de gelijkheidsgerichte landen van Noord-Europa is de dimensie staat-markt duidelijk het belangrijkste, gezien de spreiding van de bijbehorende driehoek over de horizontale as. In deze regio vertegenwoordigen de gevestigde partijen de attitude van de kiezer tegenover (investeringen in) sociale zekerheid en herverdeling. Dit in tegenstelling tot de andere regio’s – de concurrentie-, status- en clientèlegerichte landen – waar ook een sterkere spreiding is van de driehoeken over de verticale dimensie. Dat betekent dat in deze landen ook culturele voorkeuren determinanten van electorale keuze zijn, zelfs als het gaat om de keuze tussen gevestigd centrumlinks en gevestigd centrumrechts.

3.5 Conclusie: het toenemende belang van de culturele dimensie

De gepresenteerde analyses zijn samen te vatten in een reeks conclusies. Ten eerste kunnen we over de structuur van de politieke ruimte aan de aanbodzijde concluderen dat deze tweedimensionaal is, met zowel aan de aanbod- als de vraagzijde van partijpolitiek een economische en een culturele dimensie. In de economische dimensie is er niet veel veranderd. De culturele dimensie daarentegen is prominenter en gepolariseerder geworden en is geherinterpreteerd in termen van de nieuwe scheidslijn ‘integratie versus demarcatie’ die verantwoordelijk is voor de tegenstelling tussen kosmopolitisch-universalistische en nationalistisch-particularistische posities. Ten tweede is de rechterkant van het spectrum op de culturele dimensie verdeeld in een kosmopolitisch-neoliberale coalitie en een nationalistische (conservatieve/nieuw-populistische) coalitie. De coalitie van nationalistisch rechts verdedigt de voorkeuren van de verliezers van de globalisering. Meer recent zijn delen van deze coalitie duidelijk geëvolueerd in de richting van het ‘structurele gat’, dat wil zeggen in de richting van de posities die het nationalisme combineren met voorkeuren voor interventionistisch beleid. Ten derde heeft ter linkerzijde ook fragmentatie plaatsgevonden. De drie componenten op links – de Groenen (nieuw links), de sociaaldemocraten (gevestigd links) en radicaal links (oud links) – bevinden zich allemaal nog steeds in het kosmopolitisch-interventionistische kamp, maar in het voortdurende debat over immigratie, neoliberale hervormingen en Europese integratie raken deze stromingen verdeeld, waarbij ook oud links, met name de vakbonden in sommige landen, verschuift in de richting van het ‘structurele gat’ (zie Wüest et al. 2012: 265).

Bij de vraagzijde treffen we dezelfde twee dimensies aan: een economische en een culturele. Er zijn echter tekenen die erop wijzen dat de inhoudelijke basis van de twee dimensies aan het vervagen is, gezien het feit dat bepaalde vormen van bezorgdheid over de verzorgingsstaat (verzorgingsstaatchauvinisme en misbruik van sociale voorzieningen) sterker gekoppeld zijn aan culturele bezorgdheid dan aan traditionele sociale problemen. Aan de vraagzijde worden de voorkeuren op de culturele dimensie vooral gestructureerd door opleiding, maar ook door de tegenstelling tussen de nieuwe middenklasse (met algemeen kosmopolitische/universalistische opvattingen) en de arbeidersklasse (met algemeen particularistische/nationalistische opvattingen). In termen van de impact van de culturele dimensie op electorale keuze worden op deze dimensie aanhangers van groene partijen tegenover aanhangers van nieuw populistisch rechts geplaatst, en ook tegenover de conservatieven en liberalen in die delen van Europa waar nieuw radicaal rechts (nog) niet bestaat. Daarentegen is opleiding nauwelijks van invloed op de voorkeuren op de economische dimensie, en als het gaat om sociale klasse dan wordt de nieuwe middenklasse door deze voorkeuren in tweeën verdeeld, waarbij de sociaal-culturele professionals zich aan de kant van de arbeidersklasse scharen, recht tegenover de managers en technocraten. In termen van de impact op electorale keuze worden op de economische dimensie de kiezers van de gevestigde partijen van centrumlinks en centrumrechts tegenover elkaar geplaatst. Ten slotte is het belangrijk op te merken dat in de huidige omstandigheden de culturele dimensie vaak een groter effect lijkt te hebben op partijkeuze dan de economische dimensie.

Deze samenvattende conclusie moet in twee opzichten worden genuanceerd. Aan de ene kant hebben we vastgesteld dat de nieuwe conflicten minder remmend werken op partijconcurrentie dan we aanvankelijk hadden verwacht. Het effect ervan is minder stabiel dan was voorzien en de empirische trends wijzen niet allemaal in de verwachte richting. Bovendien hebben de vraagstukken die verband houden met de nieuwe kloof – immigratie, Europese integratie en neoliberale hervormingen – slechts een beperkt structurerend vermogen, omdat ze minder saillant zijn dan meer traditionele vraagstukken over verzorgingsstaat en economisch bestuur. Ten slotte hebben de genoemde resultaten allemaal betrekking op de periode vóór het begin van de grote recessie. Nog voordat de economische crisis toesloeg in West-Europa als nasleep van het faillissement van de Amerikaanse bank Lehman Brothers in de herfst van 2008, was al een opleving zichtbaar van de economische vraagstukken in twee van de door ons geanalyseerde landen – Duitsland en Zwitserland –, om redenen die ons niet helemaal duidelijk zijn. Gezien de ernst van de economische crisis in veel Europese landen is het mogelijk dat de langetermijntrends uit dit hoofdstuk inmiddels veranderd zijn en dat economische vraagstukken en het daaraan gerelateerde traditionele conflict tussen links en rechts prominenter zijn geworden. Het is nog te vroeg om te zeggen, maar ons vermoeden is dat de economische crisis in veel gevallen in culturele termen geïnterpreteerd kan worden, en in feite al op die manier geïnterpreteerd is. Dat is ook precies wat we zouden verwachten, uitgaande van

de langetermijntrend die laat zien dat de economische logica het soms verliest van de culturele logica.

In Europa heeft de grote recessie zich ontwikkeld tot een 'eurocrisis', die vooral werd gedreven door de economische onevenwichtigheden tussen de Noordwest-Europese en Zuid-Europese leden van de eurozone. Met name de regeringen van de zwakkere, Zuid-Europese economieën waren niet in staat met de crisis om te gaan, en tevens werden de structurele zwakheden van de bestuursstructuren van de Europese Monetaire Unie blootgelegd. Het daaruit voortvloeiende complexe beleid van crisisbeheersing, waarbij vooral de intergouvernementele Europese Raad betrokken was, leidde tot harde onderhandelingen, vooral tussen de regeringen van de crediteurlanden en die van de debiteurlanden, hun binnenlands electoraat, en supranationale actoren zoals de Europese Commissie, de Europese Bankautoriteit, de Europese Centrale Bank, de Eurogroep en het Internationale Monetaire Fonds. In dit onderhandelingsproces vertegenwoordigden de Europese regeringen hun nationale belang van debiteurland (Zuid-Europa plus Ierland) of crediteurland (Noordwest-Europa), ongeacht de partijsamenstelling van die regeringen.

Door nationale regeringen en hun respectievelijke electoraten tegen elkaar op te zetten, gaf deze manier om de crisis te beheersen aanleiding tot nationalistische sentimenten en een opleving van culturele stereotypen zoals 'luie' zuiderlingen en 'hardwerkende' Noord-Europeanen, of Zuid-Europese 'slachtoffers' van het Noord-Europese harde bezuinigingsbeleid. Behalve dat dit de herinterpretatie van economische vraagstukken in culturele termen heeft versterkt, werd daarmee ook in de kaart gespeeld van de populistten van zowel radicaal rechts (voornamelijk in Noord-Europa) als radicaal links (overwegend in Zuid-Europa), zoals blijkt uit recente nationale verkiezingen en uit de jongste Europese verkiezingen in mei 2014. De PVV heeft misschien niet geprofiteerd van deze trend, maar dat is wel het geval voor gerelateerde partijen. De winst van de Ware Finnen in de nationale verkiezingen van 2011 (tot 19,0%) en van zowel de Britse UKIP (26,7%) als het Franse Front National in de Europese verkiezingen van 2014 (tot 24,9%) zijn duidelijke voorbeelden van de groei van radicaal rechts in Noord-Europa. Het succes van radicaal links in Zuid-Europa uit zich in de winst van het Griekse Syriza in de verkiezingen van 2012 (26,9%), van het Italiaanse M5S in verkiezingen van 2013 (25,6%) en van het Spaanse gecombineerde radicaal links (Podemos en pluralistisch links) in de Europese verkiezingen van 2014 (tot 18%).

Literatuur

- Häusermann, S. en H. Kriesi (nog te verschijnen). Dimensions and configurations in individual-level preferences and party choice. In: P. Beramendi, S. Häusermann, H. Kitschelt en H. Kriesi (red.), *The Politics of Advanced Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, H., i.s.m. A.J. McGann (1995). *The Radical Right in Western Europe*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Kitschelt, H. (2001). Politische Konfliktlijnen in westelijken Demokratien: Etnisch-kulturele en wirtschafliche Verteilungskonflikte. In: D. Loch en W. Heitmeyer (red.), *Schattenseiten der Globalisierung* (p. 418-442). Frankfurt: Suhrkamp.
- Kleijnijhuis, J., J.A. de Ridder en E.M. Rietberg (1997). Reasoning in Economic Discourse. An Application of the Network Approach to the Dutch Press. In: C.W. Roberts (red.), *Text Analysis for the Social Sciences. Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts* (p. 191-207). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2006). Globalization and the transformation of the national political space: six European countries compared. In: *European Journal of Political Research*, jg. 45, nr. 6, p. 921-956.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2008). *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, H., E. Grande, M. Dolezal, M. Helbling, D. Höglinger, S. Hutter en B. Wüest (2012). *Political conflict in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipset, S.M. en S. Rokkan (1967). Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In: S.M. Lipset en S. Rokkan (red.), *Party Systems and Voter Alignments* (p. 1-64). New York: The Free Press.
- Pellikaan, H., S.L. de Lange en T.W.G. van der Meer (2014). *The center does not hold. Coalition politics and party system change in the Netherlands 2002-2012*. (ter publicatie aangeboden).
- Praag, Ph. van (2014). Het televisienieuws: in de ban van debatten en peilingen. In: Ph. van Praag en K. Brants (red.), *Media, Macht & Politiek* (p. 85-106). Diemen: AMB Uitgeverij.
- Rokkan, S. (1999). *State Formation, Nation-Building and Mass Politics in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Schumacher, G. en M. Roduijn (2013). Sympathy for the 'devil'? Voting for populists in the 2006 and 2010 Dutch general elections. In: *Electoral Studies*, jg. 32, p. 124-33.
- Wüest, B., M. Helbling en D. Höglinger (2012). Actor configurations in the public debates on globalization. In: H. Kriesi E. Grande, M. Dolezal, M. Helbling, D. Höglinger, S. Hutter en B. Wüest (red.), *Political conflict in Western Europe* (p. 254-273). Cambridge: Cambridge University Press.

4

Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn

BRAM SPRUYT

Pakweg twintig jaar geleden hadden weinigen kunnen vermoeden dat de vraag naar nieuwe sociaal-culturele scheidslijnen ooit nadrukkelijk terug op de onderzoeksagenda zou komen. Tegen de achtergrond van een ‘einde van de geschiedenis’ (cf. Fukuyama), waarin losgezongen kiezers zich alleen laten leiden door afzonderlijke issues, zouden breuklijnen geïnstitutionaliseerd in een verzuild middenveld verdampen. Een ‘botsing der beschavingen’ (cf. Huntington) werd nog wel voor mogelijk gehouden. De rechtspopulistische partijen was vooral de komst van migranten een doorn in het oog. Maar de idee van de groei van nieuwe scheidslijnen *binnen* de samenleving stuitte vanaf de tweede helft van de jaren negentig tot laat in het eerste decennium van de twintigste eeuw toch vooral op ongelof. Het tij is gekeerd. Hoewel de volatiliteit van kiezers onmiskenbaar toenam, de partij-identificatie zonder enige twijfel sterk afnam en individualisme hoogtij viert, blijken de politieke opvattingen en gedragingen van mensen zich toch volgens een beperkt aantal patronen te ordenen. Vandaar is de zoektocht naar nieuwe scheidslijnen slechts een kleine stap.

In dit hoofdstuk verdedig ik de stelling dat het conflictdenken zelf – de mate waarin men de wereld waarneemt als vormgegeven door conflicten en wij/zij-verhoudingen – een van de belangrijkste culturele scheidslijnen is in Vlaanderen en bij uitbreiding in een groot deel van West-Europa. Dat conflictdenken is op zichzelf niet nieuw, maar heeft dankzij ontwikkelingen in onder meer de massacommunicatie en het afkalven van het middenveld als buffer tussen kiezer en partij, vandaag wel meer dan ooit de ruimte om het politieke bedrijf te beïnvloeden. In de slotparagraaf neem ik de empirische bevindingen als vertrekpunt voor een discussie over enkele maatschappelijke uitdagingen die de electorale steun voor het conflictdenken met zich meebrengt.

4.1 Conflictdenken: wie, wat, waar en waarom?

Conflictdenken: oud gedachtegoed in een nieuw jasje?

Vanaf de late jaren zestig kondigden vele auteurs de neergang van het klassen-gebonden stemgedrag aan (o.a. Dalton 1988; Gallie 1978; Inglehart 1984). Sommigen beschouwden dit als een onderdeel van een meer omvattende destructureatie van de ‘oude politiek’ (o.a. Gibbens 1989; Reimer 1989). Anderen zagen de groei van een nieuwe breuklijn, verschillend van een oude, rond herverdelingskwesaties gecentreerde, sociaaleconomische breuklijn.¹ Inmiddels werd deze ontubbeling van links en rechts ook door tal van auteurs geobserveerd (Elchardus en Spruyt 2012; Elchardus 1994; Flanagan en Lee 2003; Houtman en Achterberg 2010; Kriesi 1998; Stubager 2010; Treier en Hillygus 2009). Naast de vertrouwde sociaal-economische politieke dimensie, tekende zich een tweede, ‘nieuwe’ politieke dimensie af. Op deze dimensie onderscheiden kiezers van de nieuw-linkse (vaak groene) partijen zich sterk van de kiezers van de (vaak populistische) nieuw-rechtse partijen. Terwijl de ‘oude’ politieke dimensie conflicten over verdelingskwesaties vat, heeft de ‘nieuwe’ dimensie veeleer betrekking op vragen van gemeenschapsafbakening, sociale relaties en politieke besluitname. In Vlaanderen werd deze nieuwe dimensie doorgaans gemeten aan de hand van een cluster van opvattingen, waaronder utilitair individualisme, autoritarisme, ethocentrisme en een uitgesproken afkeer van politiek. Uit het werk van Lipset (1963) blijkt overigens dat deze politieke dimensie niet echt ‘nieuw’ is. Wel wordt, zowel op basis van partijprogramma’s (Achterberg 2006) als op basis van het stemgedrag (o.a. Lachat en Dolezal 2006; Van der Waal et al. 2007), aangetoond dat de politieke saillantie van deze dimensie en haar thema’s de laatste decennia gevoelig toenam. Zij speelt vandaag een belangrijke rol in de structurering van het politieke landschap.

De structurering van het electorale landschap aan de hand van de twee politieke dimensies, roept vrijwel onmiddellijk de vraag op hoe kiezers hun positie op de ene dimensie rijmen met hun positie op de andere dimensie (Achterberg et al. 2011; Achterberg en Houtman 2009; Derks 2006; Elchardus en Spruyt 2012; Van der Brug en Van Spanje 2009). Het onderzoek daarnaar leverde vooral een hele reeks ‘hybride’ opvattingen die elementen van de twee politieke dimensies combineren. Verzorgingsstaatchauvinisme – een sterke verzuchting naar gelijkheid, gekoppeld aan de opvatting dat die gelijkheid alleen voor ‘ons soort’ mensen bestemd is (o.a. De Koster et al. 2013) – en veralgemeende relatieve deprivatie of gevoelens van demotie – een sterke verzuchting naar gelijkheid gecombineerd

1 De term ‘breuklijn’ is controversieel. In de politieke wetenschappen wordt sinds het werk van Bartolini en Mair (1990: 215) de term ‘breuklijn’ gezien als een multidimensioneel verschijnsel. Aangezien we in dit hoofdstuk alleen focussen op de opvattingen bij kiezers, gebruiken we de term ‘politieke dimensie’: een cluster van logisch samenhangende opvattingen die een sterk verband vertonen met verschillen in partijvoorkeur.

met het gevoel dat ‘mensen zoals wij’ achtergesteld worden (o.a. Derks 2006; Elchardus en Spruyt 2012) – zijn typische voorbeelden.

Deze geïdentificeerde ‘hybride’ opvattingen dienen beschouwd te worden als nieuwe stukjes uit de brede voorstelling doorheen dewelke mensen hun samenleving waarnemen en interpreteren. Opvattingen van mensen passen binnen de bredere voorstelling die zij hebben over hun samenleving.² Het kiezen voor een partij of de houding tegenover een politiek issue is in die visie een logische afgeleide van de meer algemene voorstelling van mensen van hun samenleving (Gamson 1992). Cultuursociologen hebben er altijd op gewezen dat vele van die verhalen opgebouwd zijn uit een beperkt aantal relatief eenvoudige codes of onderscheiden (o.a. Alexander 2003). Onze stelling luidt dat het conflictdenken zo’n onderscheid is.

Dat het conflictdenken centraal staat in vele opvattingen die vandaag variatie in electoraal gedrag verklaren, staat buiten kijf. Het conflictdenken is overduidelijk aanwezig in opvattingen van de nieuwe politieke dimensie. Etnisch vooroordeel, bijvoorbeeld, is een positieve houding tegenover de eigen groep en een negatieve houding tegen *outgroups* maar het is ook, en misschien vooral, een perceptieschema waarin ‘wij’ tegenover ‘zij’ komen te staan en waarmee ‘mijn’ problemen gemakkelijk voorgesteld kunnen worden als een verbijzondering van ‘onze’ problemen. Vele van de hybride opvattingen hebben eveneens een sterke aanwezigheid van het conflictdenken. Derks (2004) bestempelt ze als ‘populistisch’ omdat ze een sterke verzuchting naar gelijkheid combineren met een diep wantrouwen tegenover de instellingen die deze gelijkheid dienen te bewerkstelligen (cf. de verzorgingsstaat) of andere groepen die er gebruik van maken (Derks 2004, 2006).

Ook het populisme zelf stoelt op een uitgesproken conflictdenken. In het populisme staan het verschil en de afstand centraal tussen enerzijds de (goede en verstandige) ‘gewone mensen’ en anderzijds de (corrupte, wereldvreemde) ‘elite’ (of het establishment, de intellectuelen, de vertegenwoordigers, de experts) (Canovan 1984; Mudde 2004; Stanley 2008). Populisme is het verhaal waarin wij, het volk, de zuiveren, hét gezond verstand, staan tegenover zij, de corrupte elite, de bureaucratie, de macht. Cruciaal is dat in de klassieke conceptie van populisme aangenomen wordt dat ‘de elite’ net zoals ‘gewone mensen’ niet verwijst naar een specifieke, afgebakende groep (Mudde 2004; Panizza 2005). In het populistisch discours is de elite de groep die ontstaat uit het verzet tegen wat op een bepaald ogenblik geldt als het populistisch gezond verstand: wie het niet eens is met populisten wordt daardoor een volksvreemde elite. De notie ‘de mensen’ in

2 Die visie op attitudes laat toe de centrale rol van media, politieke partijen in het vormen van opvattingen te erkennen en tegelijk te ontsnappen aan de idee dat het helemaal niet meer nodig is publieke opinies te bestuderen. Politieke partijen en media hebben waarschijnlijk een sterke invloed op individuele attitudes, maar zij creëren die opvattingen niet ex nihilo. Om succesvol te zijn dienen ze aansluiting te vinden bij opvattingen die reeds aanwezig zijn bij burgers.

het discours van populistische politici is niet alleen vaag, maar verandert ook voortdurend en probleemloos van invulling (Canovan 1984). In zekere zin vloeien het belang en de aantrekkelijkheid van populisme vooral voort uit de capaciteit om vijanden te definiëren (Pasquino 2008); populisme dichtomiseert discussies (Taggart 2002: 77). Het aantrekkelijke van populisme schuilt, kortom, in het gehanteerde conflictdenken.

Het voorgaande toont dat een aanzienlijk aantal van de vandaag politiek relevante opvattingen wordt gekenmerkt door een duidelijk conflictdenken, i.e. het interpreteren van de wereld door een fundamenteel onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’, ongeacht de precieze invulling van beide kampen. Het verduidelijkt ook dat het conflictdenken zelf bezwaarlijk nieuw kan worden genoemd. Integendeel, we gaan ervan uit dat het conflictdenken een interpretatieschema is dat op bijna elke thematiek kan toegepast worden en waar mensen meer of minder gevoelig voor kunnen zijn. Nieuw zijn wel ten eerste de topics waarop het conflictdenken wordt toegepast en ten tweede de enorme toename van de mogelijkheden om het conflictdenken te verspreiden en te cultiveren. Vandaag zijn het populistische partijen die handig inspelen op dergelijk conflictdenken, maar historisch gezien zijn het linkse partijen geweest die langs die weg mobiliseerden: ‘[...] “defensive” Social Democracy has a very respectable heritage [...]. The democratic Left has often been motivated by a sense of loss: sometimes of idealized pasts, sometimes of moral interests ruthlessly overridden by private advantage. It is doctrine market liberals who for the past two centuries have embraced the relentlessly optimistic view that all economic change is for the better’ (Judt 2010: 223). In Vlaanderen vanaf de jaren negentig, in Nederland iets later, is het conflictdenken door rechtse populistische partijen sterk toegespitst op thema’s als migratie, de welvaartstaat en veiligheid, kortom thema’s van de nieuwe politieke dimensie. Populistische partijen hebben meer kansen om dat denken te cultiveren, ten eerste omdat zij doorgaans weinig streven naar beleidsverantwoordelijkheid en daardoor veel kunnen investeren in communicatie, en ten tweede omdat het aandeel kiezers dat stemt op de partij waarmee men zich identificeert en niet op basis van concrete standpunten sterk afgenomen is.

Vanuit die observatie onderzoeken we de verspreiding van het conflictdenken in Vlaanderen. De vraag die we ons stellen is tweeledig: kunnen we een meetinstrument construeren dat het conflictdenken zelf meet, en welke sociale verschillen doen zich voor in termen van het conflictdenken? Die laatste vraag behandelen we eerst.

Wie hangt het conflictdenken aan en waarom?

Zeker twee mechanismen voorspellen verschillen in gevoeligheid voor het conflictdenken. Beide leiden tot de verwachting dat conflictdenken vaker aangehangen wordt naarmate mensen zich in een maatschappelijk meer kwetsbare positie bevinden.

De eerste verklaring ziet het conflictdenken als een verwerkingsstrategie (De Groof en Elchardus 2009; Elchardus en Spruyt 2012). Zij gaat ervan uit dat het reduceren van onzekerheid een belangrijke menselijke dispositie is (Hogg et al. 2008; Hogg 2005) en elke ervaring van kwetsbaarheid daarom verwerkt, draaglijk gemaakt, dient te worden. Vaak neemt die verwerking de vorm aan van een verhaal, om de eenvoudige reden dat het een heel vertrouwde en overtuigende cognitieve structuur is (Bonilla-Silva en Embrick 2004; Tilly 2006). De belangrijkste functie van die verhalen is het 'depersonaliseren' van ervaringen (o.a. Hogg et al. 2008; Hogg 2005). Deze verhalen stellen de eigen kwetsbaarheid op zo'n manier voor dat de verantwoordelijkheid buiten het individu gelegd wordt. Een van de meest laagdrempelige manieren om dat te bereiken is de persoonlijke situatie voor te stellen als een gevolg van een tegenstelling tussen groepen waarbij de ene groep de andere benadeelt. Immers, wanneer 'mijn' problemen 'onze' problemen worden, vermindert 'mijn' persoonlijk aandeel automatisch. Het is die eigenschap die kwetsbaarheid doet aanzetten tot groepsidentificatie en het aannemen van een groepspectief (Hogg 2000:224). Die groep kán maar hoeft daarbij niet noodzakelijk exact gespecificeerd te worden (Runciman 1966:12). 'Mensen zoals wij', bijvoorbeeld, fungeert als een retorisch middel om zichzelf onder de veilige paraplu van een groep te plaatsen. Het depersonaliseren is een cruciaal element in het vrijwaren van het persoonlijk zelfbeeld. Daarom verwachten we dat maatschappelijk kwetsbare groepen (lageropgeleiden, mensen die zich in een economische zwakke positie bevinden, enz.) vatbaarder zijn voor het conflictdenken.

De voorgaande verklaring verduidelijkt waarom mensen in een kwetsbare positie meer geneigd zijn het conflictdenken aan te hangen. De omgekeerde vraag kan ook gesteld worden, namelijk waarom verlaten mensen met een sterke maatschappelijke positie het conflictdenken? Een verschil in het conflictdenken tussen bijvoorbeeld lager- en hoogopgeleiden kan inderdaad niet alleen tot stand komen omdat lageropgeleiden *vaker* het conflictdenken aanhangen maar ook omdat hogeropgeleiden *minder* teruggrijpen naar het conflictdenken. Dat is de voorspelling die uit de theorie van de asymmetrische groepsrelaties kan worden afgeleid (Jackman 1994). Centraal in deze theorie staat de stelling dat vele groepsrelaties gekenmerkt worden door een geïnstitutionaliseerd machtsonevenwicht en functionele interdependentie die contacten tussen de groepen intens maakt. In dergelijke relaties, bijvoorbeeld tussen etnische groepen, klassen of opleidingsgroepen, dient de onderlinge verhouding in dagelijkse interacties niet continu gereproduceerd te worden. De relatie ligt, in het geval van onderwijs, verankerd in de wijze waarop onderwijs als poortwachter tot de arbeidsmarkt fungeert en in de voorstelling van onderwijs als de oplossing voor alle maatschappelijke en individuele problemen. Dominante groepen, aldus Jackman, zitten gevangen tussen de nood zich te differentiëren van gedomineerde groepen en het bewaren van een positieve relatie met hen in het kader van de duurzaamheid van machtsrelaties. Zij ontwikkelen daardoor doorgaans paternalistische opvattingen, een conditionele appreciatie van de gedomineerde groep voor zolang die laatste de status quo niet fundamenteel ter discussie stelt. Het gaat om het sussen van ondergeschikte

groepen zonder met hen op een ernstige manier rekening te houden. Daar komt nog bij dat mensen eigen succes meestal niet aan externe factoren toeschrijven. Ook om die reden zijn dominante groepen doorgaans geneigd hun samenleving als conflictvrij te zien (o.a. Cuneo 1996; Kelley en Evans 1993). Zo weten we dat lageropgeleiden veel meer conflict zien tussen opleidingsgroepen dan hogeropgeleiden (Den Ridder en Dekker 2011; Spruyt 2014; Stubager 2009).

De mechanismen achter de verspreiding van het conflictdenken bieden ook een beter zicht op wat we *niet* verstaan onder conflictdenken. Conflictdenken zoals hier geconceptualiseerd dient ten eerste duidelijk onderscheiden te worden van wat sociaalpsychologen een ‘sociale dominantie-oriëntatie’ noemen (Pratto et al. 1994), de dispositie en wens om de eigen groep als superieur voor te stellen en een geloof in de fundamentele ongelijkheid tussen groepen. Terwijl het waarschijnlijk is dat mensen die hoog scoren op sociale dominantie-oriëntatie ook hoog scoren op het conflictdenken, geldt het omgekeerde niet noodzakelijk. De sociale dominantie-oriëntatie is veel meer gericht op het interne en veronderstelt in vele gevallen bijna een persoonlijkheidskenmerk. Het conflictdenken zoals wij het beschouwen is ten eerste veeleer geboden aan een cognitieve verwerkingsstrategie, verbonden met een ervaren kwetsbaarheid. Ten tweede verschilt conflictdenken ook van een waarde, waarbij steeds een emotionele gehechtheid (het waarde hechten aan) verondersteld wordt. Wij vatten het conflictdenken op als een louter cognitief perceptieschema, waarbij het perfect mogelijk lijkt dat mensen veel conflicten zien maar absoluut niet vinden dat dat wenselijk is.

4.2 Het conflictdenken onderzoeken

Het voorgaande verduidelijkt waarom het conflictdenken mogelijk als een belangrijke scheidslijn in hedendaagse westerse samenlevingen fungeert en specificeert concrete verwachtingen van de sociale verankering ervan. In het empirisch deel van dit hoofdstuk zoek ik steun voor die interpretatie. Daarbij wordt een dubbel pad gevolgd.

In een eerste stap onderzoek ik de verspreiding van het conflictdenken zelf. Indien het conflictdenken een cruciaal element is in de differentiatie van politieke opvattingen, dan moet het mogelijk zijn een indicator te ontwikkelen die de algemene hoeveelheid gepercipieerd conflict in een samenleving meet. Een dergelijke indicator onderscheidt mensen die veel conflicten zien van hen die er weinig zien. Vervolgens is de vraag hoe ver dat conflictdenken verspreid is, welke groepen het meer en welke minder aanhangen en hoe het conflictdenken zich verhoudt tot de twee politieke dimensies waarnaar in het hedendaags sociologisch en politicologisch onderzoek vaak verwezen wordt.

In een tweede fase wordt een stap verder gegaan door te zoeken naar het actief *gebruik* van het conflictdenken als perceptieschema. Daarvoor dienen zich uiteraard meerdere mogelijkheden aan. Wij kiezen voor de manier waarop mensen opleidingsgroepen (hoger- en lageropgeleiden) differentiëren in termen van stereotypes. De afgelopen jaren is veel onderzoek verricht naar de rol, inhoud en

gevolgen van stereotypes. Men stelde vast dat veel stereotypes en vooroordelen variëren langs twee niet tot elkaar te herleiden basisdimensies: warmte en competentie (Cuddy et al. 2009; Fiske et al. 2002). De dimensie ‘warmte’ velst vooral een oordeel over de intenties van groepen, terwijl de dimensie ‘competentie’ eerder oordeelt over de mate waarin groepen in staat worden geacht hun doelen te bereiken. Die stereotypes zijn interessant, omdat we goed weten dat ze verbonden zijn met specifieke emoties en gedragssuitkomsten. Competentiestereotypes zijn weinig conflictgeladen in vergelijking met warmtestereotypes. Tegen die achtergrond onderzoeken we hoe respondenten lager- en hogeropgeleiden differentiëren. Respondenten die beide opleidingsgroepen differentiëren in termen van competentie maken geen gebruik van het conflictdenken; zij die vooral verschillen zien in termen van warmte doen dat wel.

De keuze om ons voor de toepassing van het conflictdenken te richten op opleidingsgroepen, is ingegeven door twee overwegingen. Ten eerste is bekend dat vooral lager- en hogeropgeleiden verschillen in de wijze waarop ze elementen van de verschillende politieke dimensies combineren (Achterberg en Houtman 2009; Elchardus en Spruyt 2012). Lageropgeleiden scoren vaak heel hoog op de hybride opvattingen en maken langs die weg een koppeling tussen beide politieke dimensies. Dat leidt tot spanningen in termen van de opvattingen *binnen* de electoraten van partijen. De tweede overweging ligt in de recente discussies rond de groei van een ‘diplomademocratie’ (Bovens en Wille 2010; Hakhverdian et al. 2012) en de meer expliciete pogingen een gepercipieerd opleidingsconflict te meten (Den Ridder en Dekker 2011; Spruyt 2014; Stubager 2009). Het gebruik van stereotypes sluit daar goed bij aan.

4.3 Data en meetinstrumenten

Voor het beantwoorden van onze onderzoeksvragen maken we gebruik van data uit een toevalsteekproef van inwoners (18-75 jaar) van het Vlaams gewest afgenomen in het najaar van 2010 (netto respons 49%; technisch verslag zie Claeys et al. (2011)). De gegevens zijn gewogen op basis van de combinatie van leeftijd, geslacht en opleidingsniveau. Etnocentrisme vormt een van de samenstellende schalen voor de nieuwe politieke dimensie. De items die we hiervoor gebruiken zijn niet neutraal naar etniciteit en religie. Daarom verwijderden we uit de analyse alle respondenten van wie een van beide ouders niet in een West-Europees land geboren is alsook alle respondenten die moslim zijn. Ook studenten zijn buiten beschouwing gelaten. De analyses hebben betrekking op 1.836 respondenten.

In alle modellen is gecontroleerd voor leeftijd, geslacht, opleiding en economische positie. Opleiding is gemeten als het hoogst behaalde diploma, de economische positie met een samengestelde indicator van maandelijks gezinsinkomen, het spaarvermogen, het huisbezit en het gevoel dat men met zijn inkomen kan rondkomen. Een categorische principale componentenanalyse toont voor deze kenmerken één dimensie (Cronbachs alfa: 0,73).

Het ideologisch gelijkheidsstreven, de verzuchting naar gelijkheid en de overtuiging dat het de taak van de overheid is om dit te bewerkstellingen, meten we aan de hand van zeven vaak gebruikte items (Cronbachs alfa: 0,78). De nieuwe politieke dimensie meten we als tweede-ordeschal op basis van etnocentrisme, autoritarisme, utilitair individualisme en antipolitiek sentiment.

4.4 Het conflictdenken empirisch onderzocht

Gepercipieerd conflict in Vlaanderen: overal strijd?

In een eerste stap van de analyse trachten we een meetinstrument te ontwikkelen voor de mate waarin mensen de samenleving vanuit het conflictdenken bekijken. Daartoe is aan mensen gevraagd hoeveel conflict zij zien tussen zeven duo's van groepen: rijke en arme mensen, hoger- en lageropgeleiden, oude en jonge mensen, mannen en vrouwen, werklozen en werkenden, Vlamingen en Walen, managers en arbeiders. Om te vermijden dat er een tautologische relatie met de nieuwe politieke dimensie (waarbij etnocentrisme gemeten wordt) zou ontstaan, is de hoeveelheid gepercipieerd conflict tussen autochtonen en allochtonen niet opgenomen. De gebruikte items verwijzen niet naar een concreet probleem en reiken ook geen oplossingen aan. Ze drukken eenvoudigweg de hoeveelheid gepercipieerd conflict tussen de betrokken groepen uit.

Tabel 4.1

Gepercipieerde hoeveelheid conflict tussen verschillende groepen, inwoners van Vlaanderen van 18-75 jaar, 2010

conflicten	factor- ladingen	gemiddelde ^a totaal	% (heel) weinig	% -/+	% (heel) veel	N
Vlamingen en Walen	0,48	3,50	19,5	51,1	29,4	1.764
managers en arbeiders	0,66	3,34	15,6	44,3	40,1	1.756
werklozen en werkenden	0,67	3,28	19,4	42,6	38,0	1.746
rijke en arme mensen	0,77	3,06	31,0	34,5	34,5	1.768
hoger- en lageropgeleiden	0,81	2,97	28,5	25,0	46,5	1.754
oude en jonge mensen	0,72	2,86	35,7	24,1	40,8	1.763
mannen en vrouwen	0,68	2,67	44,1	16,0	39,9	1.753
Eigenwaarde 1 ^{ste} factor	3,32					
Cronbachs alfa	0,80					

a Beoordeeld op een schaal van 1 (heel weinig conflict) tot 5 (heel veel conflict). Uiterste categorieën samengenomen.

Bron: TOR SNEL 2010

Afgaande op de gemiddelde hoeveelheid gepercipieerd conflict zien Vlamingen het meest conflict tussen Vlamingen en Walen, het minst tussen mannen en vrouwen (gem. 3,5 op 5; tabel 4.1). Het eerste is echter vooral een gevolg van de grote middencategorie (51,1%). De frequentieverdeling van de verschillende items toont inderdaad dat Vlamingen over een aantal items sterk verdeeld zijn.³ Neemt men als referentiepunt de proportie respondenten die aangeeft veel conflicten te zien, dan zien Vlamingen het meest conflict tussen hoger- en lageropgeleiden (46,5%). De verschillen zijn ook uitgesplitst naar de genoten opleiding (hier niet getoond). Die oefening leert dat de relatieve verhouding tussen de items voor elke opleidingsgroep dezelfde is én dat de verschillen tussen de opleidingsgroepen voor het item over conflicten tussen lager- en hogeropgeleiden het grootst zijn (eta: 0,21).

De indicatoren voor de hoeveelheid gepercipieerd conflict hangen sterk samen en een exploratieve factoranalyse op de zeven items toont één factor met eigenwaarde groter dan 1. Daarbij zijn de ladingen voor de verschillende items qua grootte, op één uitzondering na, onderling erg vergelijkbaar. Dat vormt een duidelijke indicatie dat de dimensie die op basis van de items geconstrueerd kan worden wel degelijk verwijst naar de mate waarin mensen conflicten zien. De lading voor de hoeveelheid conflict tussen Vlamingen en Walen is gevoelig lager, maar nog voldoende sterk om het item in de analyse te behouden.

Een regressiemodel geeft vervolgens een beeld van de sociale verankering van de hoeveelheid gepercipieerd conflict (tabel 4.2). De theorie van de asymmetrische groepsrelaties doet daarover glasheldere voorspellingen: dominante groepen zien hun samenleving als minder conflictueus dan gedomineerde groepen. Hogeropgeleiden, mensen die economisch sterker staan, maar ook mannen en mensen op actieve leeftijd, zien inderdaad allemaal minder conflicten dan lageropgeleiden, mensen die economisch zwakker staan, vrouwen en jongeren en ouderen. Alleen de leeftijdsverschillen zijn daarbij niet significant.

Hoe verhoudt het conflictdenken zich tot de twee meer klassieke politieke dimensies? De bivariate correlatie tussen de positie op de nieuwe politieke dimensie en de hoeveelheid gepercipieerd conflict is theoretisch consistent en sterk ($r: 0,35$); die met het gelijkheidstreven is zwakker maar nog steeds heel substantieel ($r: 0,27$). Ook na controle voor relevante sociaaldemografische kenmerken blijven die correlaties overeind (tabel 4.3). Het conflictdenken is daarmee duidelijk een attitude die zich als het ware tussen de twee klassieke politieke dimensies wurmt. Veeleer dan samen te vallen met een van de twee politieke dimensies, lijkt de hoeveelheid gepercipieerd conflict inderdaad de twee te verbinden (vgl. Elchardus en

3 Dat is mogelijk een gevolg van de bijzondere politieke situatie op het ogenblik van de bevraging. Vlaanderen kende vrij recent een steile electorale opmars van de regionalistische partij N-VA. In het najaar van 2010 sleepten de onderhandelingen voor een federale regering al enkele maanden aan (zij zouden uiteindelijk 545 dagen duren) en was er geen zicht op een snelle oplossing. Dit verklaart mogelijk ook de lagere lading voor dit item in de factoranalyse.

Spruyt 2012). Dat hoeft ook niet te verwonderen, aangezien gelijkheidsstreven van oudsher altijd een conflictdenken, misschien wel hét conflictdenken bij uitstek, geweest is (Judt 2010).

Tabel 4.2

Achtergronden van het conflictdenken, inwoners van Vlaanderen van 18-75 jaar, 2010 (in gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

onafhankelijke kenmerken	β^a	p^b
geslacht (0: vrouw)	-0,10	***
leeftijd (0: \leq 25 jaar)		
– 26-35 jaar	-0,01	
– 36-45 jaar	-0,03	
– 46-55 jaar	-0,06	
– 56-65 jaar	-0,05	
– 66-75 jaar	-0,01	
opleiding (0: geen of lager onderwijs)		
– lager secundair	-0,06	*
– hoger secundair	-0,08	*
– hoger onderwijs buiten de universiteit	-0,12	**
– universitair onderwijs	-0,16	***
– opleiding missing	0,01	
economische positie (continu)	-0,14	***
gecorrigeerde R^2	0,07	

a Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt op basis van een OLS–regressieanalyse.

b Significantieniveaus: *** = $p < 0,001$; ** = $p < 0,010$; * = $p < 0,050$.

Bron: TOR SNEL 2010

Om de concrete politieke gevolgen hiervan te begrijpen geven we de verschillen per electoraat weer en splitsen we uit naar opleidingsniveau (tabel 4.4). Zo verkrijgen we per partij de spanning tussen de opvattingen van de laagst opgeleide en de hoogst opgeleide kiezers. Die spanning flirt voor de sociaaldemocratische partij SP.A met de anderhalve standaardafwijking voor de nieuwe politieke dimensie en bedraagt amper een vierde standaardafwijking voor het ideologisch gelijkheidsstreven. Voor Vlaams Belang vinden we een omgekeerd patroon (kleine spanning voor de nieuwe politieke dimensie, grote spanning voor het gelijkheidsstreven).

Het drama voor partijen is dat zij de politieke agenda wel kunnen beïnvloeden maar niet bepalen. Onderzoek in verschillende landen toont de toename van de saillantie van thema's gerelateerd aan de nieuwe politieke dimensie (Achterberg

Tabel 4.3

Achtergronden van de nieuwe politieke dimensie en het ideologisch gelijkheidsstreven, inwoners van Vlaanderen van 18-75 jaar, 2010 (in gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	nieuwe politieke dimensie		ideologisch gelijkheidsstreven	
	β^a	p	β	p
hoeveelheid gepercipieerd conflict	0,26	***	0,19	***
geslacht (0: vrouw)	0,09	***	0,03	
leeftijd (0: \leq 25 jaar)				
26-35 jaar	0,04		0,06	
36-45 jaar	0,10	**	0,05	
46-55 jaar	0,06		0,07	
56-65 jaar	0,13	***	0,07	
66-75 jaar	0,13	***	0,04	
opleiding (0: lager onderwijs)				
opleiding missing	-0,06	**	0,01	
lager secundair	-0,12	**	0,04	
hoger secundair	-0,17	***	-0,01	
hoger onderwijs buiten de universiteit	-0,30	***	-0,14	***
universiteit	-0,30	***	-0,11	***
economische positie (continu) ^c	-0,12	***	-0,23	***
gecorrigeerde R ²	0,27		0,17	

a Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt op basis van een OLS-regressieanalyse.

b Significantieniveaus: *** = $p < 0,001$; ** = $p < 0,010$; * = $p < 0,050$.

c Een hoge score staat voor een economisch materiële sterkere positie.

Bron: TOR SNEL 2010

2006; Kriesi et al. 2006, Stubager 2010). Partijen als het Vlaams Belang of Open VLD kampen met een sterke spanning binnen de opleidingsgroepen van hun electoraat in het gelijkheidsstreven. De sterke saillantie van de nieuwe politieke dimensie camoufleert die verschillen evenwel. Dat is anders voor een partij als SP.a, die een grote spreidstand moet maken, niet alleen aangaande de nieuwe politieke dimensie maar ook het conflictdenken van hun kiezers. Het feit dat het conflictdenken hier gemeten wordt op een manier die niet verwijst naar een concreet politiek issue, tezamen met de spanning die binnen het electoraat van de sociaal-democratische partij bestaat, verduidelijkt waarom een dergelijke partij het zo moeilijk heeft een verenigend en wervend verhaal uit te dragen.

Tabel 4.4

De hoeveelheid gepercipieerd conflict, de nieuwe politieke dimensie en het ideologisch gelijkheidsstreven, inwoners van Vlaanderen van 18-75 jaar, naar opleidingsniveau en partijvoorkeur, 2010 (in gemiddelde score)

partijvoorkeur ^b	hoeveelheid gepercipieerd conflict			nieuwe politieke dimensie							
	laag ^a	(n)	midden	(n)	hoog	Δ laag - hoog	laag	midden	hoog	Δ laag - hoog	
CD&V	0,25	101	0,05	94	-0,33	64	0,58	0,33	-0,04	-0,70	1,04
Groen!	0,03	15	-0,30	23	-0,39	55	0,42	-0,48	-0,89	-1,16	0,68
N-VA	0,04	165	-0,05	206	-0,29	181	0,33	0,35	0,02	-0,45	0,80
Sp.a	0,33	70	-0,24	68	-0,27	50	0,60	0,39	-0,47	-1,06	1,45
Vlaams Belang	0,56	52	0,26	72	0,01	13	0,55	1,01	0,90	0,62	0,39
Open VLD	-0,13	47	0,10	63	-0,35	57	0,22	0,28	0,12	-0,63	0,91
blanco	0,26	66	0,29	59	0,01	17	0,25	0,51	0,33	0,03	0,48
ongeldig	0,20	38	0,30	47	-0,46	9	0,65	0,69	0,07	-0,33	1,02
totaal	0,18		0,05		-0,29		0,48	0,41	0,07	-0,61	1,01
partijvoorkeur ^b	gelijkheidsstreven			Δ laag - hoog							
	laag	midden	hoog	laag	midden	hoog	laag	midden	hoog	Δ laag - hoog	
CD&V	0,24	-0,01	-0,48	0,24	-0,01	-0,48	0,24	-0,01	-0,48	0,72	
Groen!	0,16	-0,15	-0,06	0,16	-0,15	-0,06	0,16	-0,15	-0,06	0,22	
N-VA	0,20	0,05	-0,65	0,20	0,05	-0,65	0,20	0,05	-0,65	0,85	
Sp.a	0,35	0,18	0,10	0,35	0,18	0,10	0,35	0,18	0,10	0,25	
Vlaams Belang	0,74	0,38	-0,52	0,74	0,38	-0,52	0,74	0,38	-0,52	1,26	
Open VLD	-0,14	-0,47	-1,20	-0,14	-0,47	-1,20	-0,14	-0,47	-1,20	1,06	
blanco	0,51	0,36	-0,36	0,51	0,36	-0,36	0,51	0,36	-0,36	0,88	
ongeldig	0,24	0,13	-0,44	0,24	0,13	-0,44	0,24	0,13	-0,44	0,68	
totaal	0,16	0,08	-0,50	0,16	0,08	-0,50	0,16	0,08	-0,50	0,66	

a Opleidingsniveaus respectievelijk lager secundair of minder – hoger secundair onderwijs – hoger onderwijs.

b Voor de partijen LDD (Lijst Dedecker), PvdA en de categorie 'andere' zijn de celvullingen te klein om een betrouwbaar gemiddelde te schatten.

Bron: TOR SNEL 2010

Dat is heel zichtbaar in de wijze waarop een segment van de ‘linkse’ intellectuelen het succes van het Vlaams Blok in de jaren negentig onthaalde en interpreteerde. Vanuit een collectieve verontwaardiging over de groeiende steun voor deze partij, deden ze de door bepaalde groepen kiezers vermeende spanningen of problemen met allochtone bevolkingsgroepen heel vaak af als ‘onterecht’, ‘dom’ of ‘achterlijk’. Die houding bereikt het omgekeerde van wat de bedoeling is. Zij duwt mensen verder in de verdediging, waardoor het conflictdenken voor hen juist aantrekkelijker wordt. Mensen worden daarbij geholpen door populistische partijen die hen in hun anti-establishmentpolitiek voortdurend bevestiging laten vinden voor het gevoel dat politici en intellectuelen ‘gewone mensen’ proberen klein te houden.

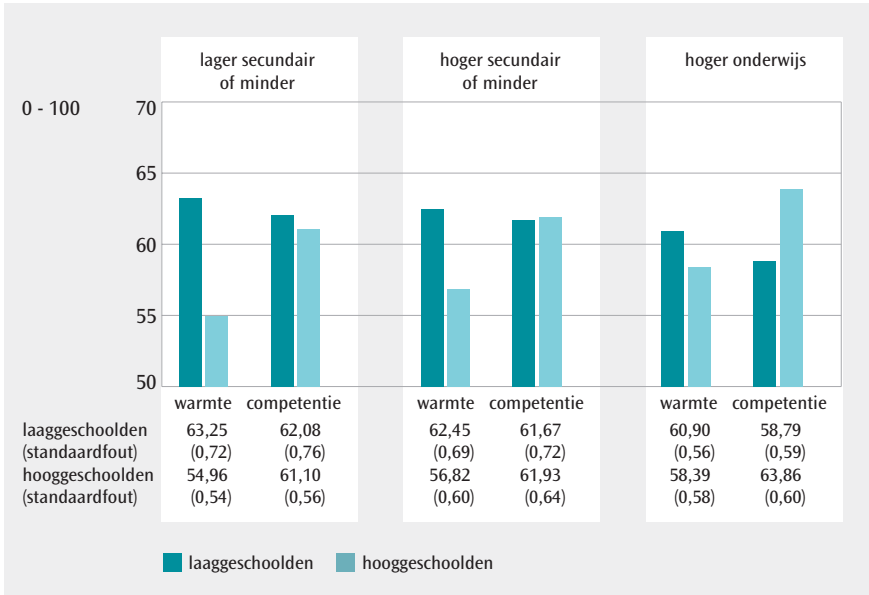
In andere gevallen heeft men mensen proberen te *overtuigen*. Eindeloos is inderdaad de lijst met pogingen om via burgerschapsprojecten of kennismakingsmomenten mensen te laten inzien dat de groepen die zij zo wantrouwden de slechtste nog niet waren. Maar als het inderdaad zo is dat die opvattingen terug te brengen zijn tot een verwerking van kwetsbaarheid, dan hebben alle initiatieven die deze kwetsbaarheid ongemoeid laten weinig kans van slagen. In het beste geval overtuigt men mensen ervan dat een conflict op het ene terrein niet bestaat, waarna ze conflicten ontwaren op een ander domein. Een conflictvertoog is op de eerste plaats een perceptieschema en dus niet gebonden aan een specifieke topic. De fout die vele partijen en commentatoren tot op de dag van vandaag maken, is het niet onderscheiden van de *inhoud* en de *functie* van een opvatting, tussen *wat* mensen zeggen of beamen en *waarom* ze dat doen. We komen op de bredere implicaties van die vaststelling terug in de conclusie.

Conflictdenken en opleidingsverschillen

We zien het conflictdenken dus op de eerste plaats als een perceptieschema: een manier om naar de wereld te kijken en ervaringen te interpreteren. Zo’n conceptualisatie overtuigt alleen indien ook aangetoond wordt dat bepaalde groepen effectief gebruikmaken van dat denken. Zoals vermeld toetsen we dat aan de hand van stereotypes die mensen gebruiken om het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden te duiden. Abstract geformuleerd zijn stereotypes de duurzame eigenschappen die individuen worden toegedicht op basis van de groep waartoe ze gerekend worden. Ze vormen de cognitieve onderbouw voor de gevoelens die men tegenover een bepaalde groep koestert (Schneider 2005). Stereotypes zijn persistent omdat we, zolang we mensen niet goed kennen, hun bepaalde kenmerken toeschrijven op basis van de categorie waarmee we ze verbinden. Daardoor is het ook altijd eenvoudiger informatie te vinden die stereotypes bevestigt dan ontkracht (Tajfel 1981 [1969]: 133). We schreven al dat stereotypes variëren langs twee dimensies waarbij de ene (warmte) wel conflictgeladen is en de andere (competentie) niet. De keuze voor de specifieke stereotypes gebeurde op basis van een literatuuroverzicht en diepte-interviews met 25 respondenten. Warmte werd gemeten aan de hand van kenmerken als ‘sociaal’, ‘vriendelijk en ‘beleefd’. Competent

Figuur 4.1

Gepercipieerde warmte en competentie van laag- en hogeschoolden in Vlaanderen, naar eigen onderwijspositie, 2010 (in gemiddelden)

werd gemeten met ‘bekwaam’, ‘hardwerkend’ en ‘goed georganiseerd’. De stereotypes werden op zevenpuntsschalen beoordeeld en omgezet naar somschalen.

In het algemeen worden hogeropgeleiden als meer competent (gem. 62,1; 0-100) dan warm (gem. 56,7) beschouwd. Lageropgeleiden worden nagenoeg even competent (gem. 61,4) als warm (62,7) beschouwd. Een uitgebreide analyse van deze stereotypes valt buiten het bestek van dit hoofdstuk.⁴ Wat ons hier interesseert is of het onderscheid tussen lager- en hogeropgeleiden varieert naar gelang de eigen onderwijspositie. Dat blijkt het geval. Lageropgeleiden zijn meer geneigd de conflictgeladen warmtedimensie te gebruiken; hogeropgeleiden zijn, precies zoals de theorie van de asymmetrische groepsrelaties voorspelt, meer geneigd opleidingsgroepen te differentiëren naar competentie. Dat betekent heel concreet, en net zoals met andere instrumenten reeds werd geobserveerd, dat lageropgeleiden veel meer geneigd zijn mee te gaan in een conflictdenken rond

4 Dit deel steunt op onderzoek van Spruyt en Kuppens (2014). Respondenten beoordeelden de groepen ‘laaggeschoolden’ en ‘hogeschoolden’. De resultaten zijn gevonden met een Anova2*2-model met herhaalde metingen, waarbij ook gecontroleerd is voor geslacht, leeftijd en economische positie.

opleidingsverschillen dan hogeropgeleiden. In de conclusie komen we terug op de implicaties van die bevinding.

4.5 Het conflictdenken en de politieke geschiedenis van Vlaanderen: over blinde vlekken en vermeende verschuivingen

In de voorstelling die mensen van hun samenleving hebben en de wijze waarop deze evolueert, vormt het conflictdenken een cruciale scheidslijn. Dat is de centrale stelling van dit hoofdstuk. We toonden dat het mogelijk is een instrument te ontwikkelen dat de door mensen gepercipieerde hoeveelheid conflict meet. De indicator hangt duidelijk samen met de twee politieke dimensies die doorgaans in opinieonderzoek onderscheiden worden. De samenhang met de nieuwe politieke dimensie is daarbij het sterkst. Conflictdenken komt vaker voor bij lageropgeleiden, economisch kwetsbaren en mannen. In de wijze waarop mensen opleidingsgroepen onderscheiden, grijpen vooral de lageropgeleiden terug naar een conflictgeladen stereotype-dimensie. Deze vaststellingen neem ik als vertrekpunt voor een bredere maatschappelijke reflectie. Ze bieden grip op de politieke ontwikkelingen in Vlaanderen van de afgelopen twee decennia en wijzen op twee zorgen over de toekomst.

Conflictdenken en politiek links en rechts

Als er één ontwikkeling typerend is voor de verschuivingen in het politieke landschap van regio's zoals Vlaanderen en Nederland tijdens de laatste twee decennia, dan is het zonder twijfel het saillanter worden van de nieuwe politieke dimensie. Een belangrijke vaststelling daarbij is dat rechtspopulistische partijen, die één uiterste van dat continuüm vormen, veel van hun electoraal gewicht halen uit de klassieke achterban van linkse, socialistische, partijen. In de meest courante verklaringen voor dat fenomeen wordt vooral verwezen naar ontwikkelingen bij arbeiders en lageropgeleiden. De afgenomen steun voor socialistische en sociaaldemocratische partijen van hun traditionele achterban wordt inderdaad vaak op die manier geduid: een achterban die, verblind door populisten en praatjesmakers, zijn natuurlijke stal niet meer vindt. Om echt sluitend te zijn houdt een dergelijke verklaring echter onvoldoende rekening met veranderingen binnen die partijen zelf. Mij lijkt vooral het afzweren van het conflictdenken in reactie op de sterke versies daarvan bij rechtspopulistische partijen een cruciale schakel om het afkalven van hun klassieke achterban ten volle te begrijpen. Die claim overstijgt het empirisch materiaal van dit hoofdstuk. Maar het lijkt me een gegronde hypothese die de moeite waard is om te exploreren.

Ze valt uiteen in twee vragen. De eerste: zou het niet kunnen dat de opvattingen en houdingen van arbeiders, lageropgeleiden en kwetsbare groepen over de tijd eigenlijk heel weinig veranderd zijn en dat daar ook heel goede redenen voor zijn? En zijn het, ten tweede, niet vooral de socialistische en sociaaldemocratische partijen zelf die over de tijd een ander discours hebben aangenomen en

het conflictdenken waarop zij historisch steeds hebben gemobiliseerd langzaam losgelaten hebben?

Het antwoord op de eerste vraag ligt voor de hand. Arbeiders en lageropgeleiden zijn op cultureel vlak nooit progressief geweest en hebben de wereld altijd door de bril van het conflictdenken gezien. Al in 1957 heeft Mann het over een 'fatalisme gebaseerd op een diep wantrouwen ten aanzien van instellingen'. En reeds in 1958 ziet Hoggart als een van de typische kenmerken van de arbeiders: 'Holding fast to a world so sharply divided into "us" and "them" is, from one aspect, part of a more important general characteristic of the outlook of most working-class people. To come to terms with the world of "them" involves, in the end, all kinds of political and social questions, and leads eventually beyond politics and social philosophy to metaphysics' (Hoggart 1958: 102). Waarbij "them" may be, as occasion requires, anyone from the classes outside other than the few individuals from those classes whom working-people know as individuals' (Hoggart 1958: 72). Zijn de lageropgeleiden van vandaag autoritairder dan die Hoggart, Mann en zo vele anderen decennia geleden beschreven? Uit een internationaal onderzoek naar de verschillen in autoritarisme tussen opleidingsgroepen, blijkt dat naarmate landen zich economisch sterker ontwikkelen de kloof tussen lager- en hogeropgeleiden duidelijk toeneemt (Farnen en Meloen 2000). Die trend is vooral het gevolg van de snelle afname van het autoritarisme van de hogeropgeleiden naarmate landen zich economisch ontwikkelen. Voor lageropgeleiden wordt in feite geen echte trend vastgesteld (zie ook Ford 2008). En er is ook een heel goede reden waarom dat zo is: het hanteren van het conflictdenken vervult een belangrijke psychologische functie voor mensen die kwetsbaar zijn. Het creëert niet alleen een gevoel van gemeenschap, het depersonaliseert vooral ervaringen. Het is om die reden dat kwetsbare mensen sneller geneigd zijn zich onder de veilige paraplu van het conflictdenken te begeven, hoe vaag die groep ook is. Het is dat element dat door linkse partijen vaak onvoldoende erkend en soms zelfs ontkend geweest is. Zeker in Vlaanderen, en als reactie op de opkomst van de racistische partij Vlaams Blok, hebben linkse partijen vooral verhalen verteld over een 'warme, gezellige samenleving' en werd elke vorm van conflictdenken taboe. De nieuwe politieke dimensie leende zich daar ook goed voor. Of het nu gaat over de culturele thema's zoals migratie, of meer nog milieu, steeds is de centrale boodschap dat deze thema's alleen ten gronde kunnen aangepakt worden voor zover zij door de volledige samenleving worden gedragen. Het zijn thema's die zich met andere woorden bijzonder goed lenen om de samenleving voor te stellen als conflictloos of ten minste als een samenleving waarvoor de externe uitdagingen groter zijn dan de interne. En dat is precies de positie die links heel vaak ingenomen heeft. In zijn bespreking van de geschiedenis van New Labour slaat Dench (2006: 13-14) spijkers met koppen: 'For most of what New Labour now dismisses as racism is simply traditional working-class communalism searching for political expression and representation'. In zijn positie ten aanzien van de nieuwe politieke dimensie heeft links vaak onvoldoende de functie van het sterke conflictdenken voor een deel van zijn klassieke achterban miskend. Met die functie

meer rekening houden, zonder dat dit noodzakelijkwijs impliceert dat men het conflictdenken ook goedkeurt, lijkt mij de weg te zijn naar electorale groei voor sociaaldemocratische partijen.⁵

Toekomstige uitdagingen als gevolg van het conflictdenken

We hebben benadrukt dat het conflictdenken zelf zeker niet nieuw is, maar dat het tegenwoordig wordt toegepast door andere partijen. De reden waarom dit een soort 'nieuwe' scheidslijn kan vormen, ligt niet zozeer in de aanhang van het conflictdenken zelf, maar wel in het type partijen dat zich ervan bedient. Die vaststelling zou tot bezorgdheid moeten leiden. Er is een type partij ontstaan die eigenlijk in wezen niet geïnteresseerd is in beleidsverantwoordelijkheid op zich nemen.⁶ Zij stellen doorgaans radicale maatregelen voor die praktisch of juridisch simpelweg onuitvoerbaar zijn. Het gaat om partijen die zeer sterk mobiliseren op basis van het conflictdenken en daarbij dankbaar gebruik maken van de enorme mogelijkheden van nieuwe communicatiemiddelen. Die evolutie in het partijlandschap heeft twee gevolgen. Ten eerste blijken kiezers nogal vatbaar voor het conflictdenken waardoor dit type partij snel succesvol wordt. Zeker in landen met geen of een zeer lage kiesdrempel kunnen dergelijke partijen zich toeleggen op één thema (bv. immigratie) en zich van daaruit gestaag uitbouwen. Zij spenderen hun middelen niet zozeer in studiediensten, zoals beleidspartijen onvermijdelijk moeten doen, maar vooral in communicatie en mediacampagnes. Het electoraal succes van die partijen dwingt, ten tweede, de klassieke partijen tot brede coalities vormen die alleen gebonden zijn door de wil om te regeren. Partijen die deel uitmaken van zo'n coalitie hebben weinig ruimte om zich te profileren. Dat werkt het succes van de 'conflictpartijen' verder in de hand. Uit de greep van die spiraal blijven, is niet eenvoudig. Klassieke partijen verdedigen zich dikwijls door erop te wijzen dat een stem voor een conflictpartij uiteindelijk een verloren stem is. Zij hopen dat kiezers na verloop van tijd niet meer zullen stemmen op partijen die geen beleidsverantwoordelijkheid nemen. Waarschijnlijk worden (bepaalde) kiezers het roepen in de woestijn van bepaalde partijen inderdaad beu, maar in Vlaanderen, waar verschillende partijen in 1991 de formele afspraak maakten nooit met het Vlaams Blok samen te werken (het zogenaamde cordon sanitaire), heeft het toch meer dan vijftien jaar geduurd alvorens het Vlaams Belang daarvoor electoraal een prijs betaalde. Vele conflictpartijen zijn minder radicaal, waardoor de drempel om voor hen te (blijven) stemmen sowieso lager is.

5 Hoe dat concreet kan, valt buiten het bestek van dit hoofdstuk. Duidelijk is wel dat het vellen van morele oordelen in discussies rond de nieuwe politieke dimensie een cruciaal element is in het onvoldoende rekening houden met de functie van attitudes voor de houder.

6 Een punt gemaakt door Huyse (2014) die zich baseert op het werk van Peter Mair.

We hebben in dit hoofdstuk naast de verspreiding van het percipiëren van conflicten ook een concrete toepassing van het conflictdenken onderzocht, namelijk de neiging om opleidingsgroepen in conflictgeladen of conflictloze stereotypes te differentiëren. Lageropgeleiden zien niet alleen in het algemeen meer conflicten in hun samenleving, maar zijn ook meer geneigd opleidingsgroepen in conflictgeladen stereotypes te differentiëren. Die twee observaties houden twee uitdagingen in. Ten eerste is de grote bedreiging van een ‘diplomademocratie’ misschien niet zozeer *welke* politieke issues er aan bod komen in het politieke bedrijf, maar *de wijze waarop* die issues bediscussieerd en behandeld worden. Ten tweede heeft de sterke opmars van het populisme toch een meer structurele electorale basis dan vooralsnog aangenomen werd. Een korte opleiding heeft natuurlijk nooit een positieve connotatie gehad. De massificatie van het onderwijs zorgde er bovendien voor dat ‘opleiding’ steeds meer gelijk gesteld werd aan ‘scholing’, i.e. het behaalde diploma. En het belang van die ‘scholing’ werd nooit eerder zo in de verf gezet als vandaag. Inhoudsanalyses van krantenartikelen tonen inderdaad hoe ‘lageropgeleiden’, of meer nog ‘laaggeschoolden’, een gestigmatiseerde groep aanduiden (Spruyt 2012). Aangezien mensen streven naar een positieve sociale identiteit, valt beter te begrijpen waarom met name de lageropgeleiden zich veel vaker bedienen van conflictgeladen stereotypes, in het bijzonder indien het over opleiding gaat. Door het maken van een intentieproces (cf. warmte-oordeel), trachten zij te ontsnappen aan het stigma dat ontstaat indien opleiding sterk verbonden wordt met competenties. De politieke gevolgen daarvan zijn evident. Via het label ‘gewone mensen’ slaagt het populisme erin een groep mensen aan te spreken die tegenwoordig nog heel weinig middelen hebben om een positief verhaal te vertellen over hun eigen maatschappelijke positie. Zij doen dat niet zelden door een manier van kennen naar voren te schuiven – het gezond verstand verkregen en ontwikkeld aan de universiteit van het leven – die haaks staat op de klassieke wetenschappelijke en schoolse kennis. Minstens een deel van de steun van het populisme lijkt mij ingegeven te zijn door een stigmabewustzijn, verbonden met een lage scholing. Welke andere gevolgen een dergelijk stigmabewustzijn precies heeft, is een belangrijke vraag voor de toekomst.

Literatuur

- Achterberg, P. (2006). Class voting in the new political culture, economic, cultural and environmental voting in 20 Western countries. In: *International Sociology*, jg. 21, nr. 2, p. 237–261.
- Achterberg, P. en D. Houtman (2009). Ideologically illogical? Why do the lower-educated Dutch display so little value coherence? In: *Social Forces*, jg. 87, nr. 3, p. 1649–1670.
- Achterberg, P., Houtman, D. en A. Derks (2011). Two of a kind? An empirical investigation of anti-welfarism and economic egalitarianism. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 75, nr. 4, p. 748–760.
- Alexander, J.C. (2003). *The meanings of social life: a cultural sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Bartolini, S. en P. Mair (1990). *Identity, competition, and electoral availability. The stabilization of European electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bonilla-Silva, E.L.A. en D.G. Embrick (2004). “I did not get that job because a black man...”: the story lines and testimonies of color-blind racism. In: *Sociological Forum*, jg. 19, nr. 4, p. 555–581.
- Bovens, M.A.P. en A. Wille (2010). The education gap in political participation and its political consequences. In: *Acta Politica*, jg. 45, nr. 4, p. 393–422.
- Brug, W. van der, en J. van Spanje (2009). Immigration, Europe and the “new” cultural dimension. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 3, p. 309–334.
- Canovan, M. (1984). “People”, politicians and populism. In: *Government and Opposition*, jg. 19, nr. 3, p. 312–327.
- Claeys, J., Sanctobin, S. en B. Spruyt (2011). *Technisch verslag SNEL 2010 Onderzoek. Studie naar education en levenservaringen*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, Onderzoeksgroep TOR.
- Cuddy, A.J.C., Fiske, S.T., Kwan, V.S., Glick, P., Demoulin, S., Leyens, J.P., Bond, M.H., Croizet, J.C., Ellemers, N., Sleebos, E., Htun, T.T., Kim, H.J., Maio, G., Perry, J., Petkova, K., Todorov, V., Rodriguez-Bailon, R., Morales, E., Moya, M., Palacios, M., Smith, V., Perez, R., Vala, J. en R. Ziegler (2009). Stereotype content model across cultures: towards universal similarities and some differences. In: *British Journal of Social Psychology*, jg. 48, nr. 1, p. 1–33.
- Cuneo, C.J. (1996). *International images of social inequality: a ten-country comparison*. Ottawa: Carleton.
- Dalton, R.J. (1988). *Citizen politics in Western democracies*. Chatham: Chatham House.
- Dench, G. (2006). *The rise and rise of meritocracy*. Oxford: Blackwell.
- Derks, A. (2004). Are the underprivileged really that economically “leftist”? Attitudes towards economic redistribution and the welfare state in Flanders. In: *European Journal of Political Research*, jg. 43, nr. 4, p. 509–521.
- Derks, A. (2006). Populism and the ambivalence of egalitarianism. How do the underprivileged reconcile a right wing party preference with their socio-economic attitudes? In: *World Political Science Review*, jg. 2, nr. 3, p. 175–200.
- Elchardus, M. (1994). Gekaapte deugden: over de nieuwe breuklijn en de zin van limieten. In: *Samenleving en Politiek*, jg. 1, nr. 1, p. 20–27.
- Elchardus, M. en B. Spruyt (2012). The contemporary contradictions of egalitarianism: an empirical analysis of the relationship between the old and the new left/right alignments. In: *European Political Science Review*, jg. 4, nr. 2, p. 217–239.

- Farnen, R.F. en J.D. Meloen (2000). *Democracy, authoritarianism and education. A crossnational empirical survey*. New York: St. Martin's Press.
- Fiske, S.T., Cuddy, A.J.C., Glick, P. en J. Xu (2002). A model of (often mixed) stereotype content: competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 82, nr. 6, p. 878–902.
- Flanagan, S. en A.-R. Lee (2003). The new politics, culture wars and the authoritarian libertarian value dimension. In: *Comparative Political Studies*, jg. 36, nr. 3, p. 235–270.
- Ford, R. (2008). Is racial prejudice declining in Britain? In: *British Journal of Sociology*, jg. 59, nr. 4, p. 609–636.
- Gallie, D. (1978). *Search of a new working class: automation and social integration within capitalist enterprise*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gamson, W.A. (1992). *Talking politics*. New York: Cambridge University Press.
- Gibbens, J.R. (1989). Contemporary political culture: an introduction. In J.R. Gibbens (red.), *Contemporary political culture, politics in a postmodern age* (p. 1–30). London: Sage.
- Groof, S. de, en M. Elchardus (2009). Kwetsbaarheid, anomie, autoritarisme en etnocentrisme. In: M. Elchardus en J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme* (p. 79–98). Tiel: LannooCampus.
- Hakhverdian, A., van der Brug, W. en C.E. de Vries (2012). The emergence of a “diploma democracy”? The political education gap in the Netherlands, 1971–2010. In: *Acta Politica*, jg. 47, nr. 2, p. 229–247.
- Hogg, M.A. (2000). Subjective uncertainty reduction through self-categorization. A motivational theory of social identity processes. In: *European Review of Social Psychology*, jg. 11, nr. 1, p. 223–255.
- Hogg, M.A. (2005). Uncertainty, Social Identity, and Ideology. In S.R. Thye en E.J. Lawler (red.), *Advances in Group processes* (p. 203–229). New York: Elsevier.
- Hogg, M.A., Hohman, Z.P. en J.E. Rivera et al. (2008). Why do people join groups? Three Motivational Accounts from Social Psychology. In: *Social and Personality Psychology Compass*, jg. 2, nr. 3, p. 1269–1280.
- Hoggart, R. (1958). *The uses of literacy: aspects of working-class life with special reference to publications and entertainment*. Harmondsworth: Penguin.
- Houtman, D. en P. Achterberg (2010). Two lefts and two rights. In: *Sociologie*, jg. 1, nr. 1, p. 61–76.
- Huyse, L. (2014). *De democratie voorbij*. Leuven: Van Halewyck.
- Inglehart, R. (1984). The changing structure of political cleavages in Western society. In: R.J. Dalton, S.C. Flanagan en P.A. Beck (red.), *Electoral changes in advanced industrial democracies* (p. 25–69). Princeton: Princeton University Press.
- Jackman, M.R. (1994). *The velvet glove: paternalism and conflict in gender, class, and race relations*. Berkeley: University of California Press.
- Judt, T. (2010). *Ill fares the land*. New York: Penguin Press.
- Kelley, J. en M.D.R. Evans (1993). The legitimation of inequality: occupational earnings in nine nations. In: *American Journal of Sociology*, jg. 99, nr. 1, p. 75–125.
- Koster, W. de, Achterberg, P. en J. van der Waal. (2013). The New Right and the welfare state: the electoral relevance of welfare chauvinism and welfare populism in the Netherlands. In: *International Political Science Review*, jg. 34, nr. 1, p. 3–20.
- Kriesi, H.P. (1998). The transformation of cleavage politics: the 1997 Stein Rokkan lecture. In: *European Journal of Political Research*, jg. 33, nr. 2, p. 165–185.

- Kriesi, H.P., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschier, S. en T. Frey (2006). Globalization and the transformation of the national political space: six European countries compared. In: *European Journal of Political Research*, jg. 45, nr. 6, p. 921-956.
- Lachat, R. en M. Dolezal (2006). Dealignment and realignment of the structural political potentials. In: H.P. Kriesi, E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschier en T. Frey. (red.), *West European politics in the age of globalization* (p. 236-267), Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipset, S.M. (1963). *Political Man. The social bases of politics*. New York: Anchor Books.
- Mann, M. (1973[1957]). *Klassenbewustzijn en revolutionair perspectief*. Boom: Meppel.
- Mudde, C. (2004). The populist Zeitgeist. In: *Government and opposition*, jg. 39, nr. 4, p. 541-563.
- Panizza, F. (2005). Introduction: populism and the mirror of democracy. In F. Panizza (red.), *Populism and the mirror of democracy* (p. 1-31). London: Verso.
- Pasquino, G. (2008). Populism and democracy. In: D. Albertazzi en D. McDonnell (red.), *Twenty-first century populism. The spectre of Western European democracy* (p. 15-29). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Pratto, F., J. Sidanius, L.M. Stallworth en B. Malle, (1994). Social dominance orientation: a personality variable predicting social and political attitudes. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 67, nr. 4, p. 741-763.
- Reimer, B. (1989). Postmodern structures of feeling: values and lifestyles in the postmodern age. In: J.R. Gibbens (red.), *Contemporary political culture, politics in a postmodern age*. London: Sage.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (2011). *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Runciman, W.R. (1966). *Relative deprivation and social justice: a study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Schneider, D.J. (2005). *The psychology of stereotyping*. New York: Guilford Press.
- Spruyt, B. (2012). Ongeschoold maakt onbemind. Een thematische inhoudanalyse van de voorstelling van laag- en hooggeschoolden in twee Vlaamse kranten. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 40, nr. 3, p. 248-267.
- Spruyt, B. (2014). An asymmetric group relation? An investigation into public perceptions of education-based groups and the support for populism. In: *Acta Politica*, jg. 49, nr. 2, p. 123-143.
- Spruyt, B. en T. Kuppens (2014). *Warm, cold, competent or incompetent? An empirical assessment of public perceptions of the higher and less educated*. *Current Sociology* [Online First.]
- Stanley, B. (2008). The thin ideology of populism. In: *Journal of Political Ideologies*, jg. 13, nr. 1, p. 95-110.
- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 2, p. 204-233.
- Stubager, R. (2010). The development of the education cleavage: Denmark as a critical case. In: *West European Politics*, jg. 33, nr. 3, p. 505-533.
- Tajfel, H. (1981[1969]). Cognitive aspects of prejudice. In: H. Tajfel (red.), *Human groups and social categories* (p. 127-142). Cambridge: Cambridge University Press.
- Taggart, P. (2002). Populism and the pathology of representative politics. In: Y. Mény en Y. Surel (red.), *Democracies and the populist challenge* (p. 62-80). Basingstoke: Palgrave.
- Tilly, C. (2006). *Why? What happens when people give reasons ... and why*. Princeton: Princeton University Press.

- Treier, S. en S.D. Hillygus (2009). The nature of political ideology in the contemporary electorate. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 73, nr. 4, p. 679–703.
- Waal, J. van der, Houtman, D. en P. Achterberg (2007). Class Is Not Dead—It Has Been Buried Alive: Class Voting and Cultural Voting in Postwar Western Societies (1956–1990). In: *Politics & Society*, jg. 35, nr. 3, p. 403–426.

Deel

Gescheiden
wereldbeelden

5

Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen

PAUL DEKKER EN JOSJE DEN RIDDER

5.1 Polariseratie in en rond de politiek

In voorgaande hoofdstukken namen we kennis van verschillende vormen van polarisatie: van *liberals* en *conservatives* in de Verenigde Staten, van verliezers en winnaars van de globalisering in West-Europa en van mensen met harmonieuze en conflictueuze maatschappijvoorstellingen in Vlaanderen. Vanaf nu gaan de bijdragen in deze bundel over Nederland. Dit hoofdstuk doet de aftrap met een brede verkenning van de politiek-culturele polarisatie in de afgelopen decennia.

We hebben het over ‘politiek-cultureel’ omdat het ons niet alleen om inhoudelijke politieke tegenstellingen gaat, maar ook om de houdingen en gevoelens ten aanzien van de politiek. In verhandelingen over politieke tegenstellingen gaat het vaak alleen over inhoudelijke visies op mens en maatschappij of nastrevenswaardige beleidsdoelstellingen. Men is meer voor vrijheid of gelijkheid, moreel meer restrictief of vrijzinnig, meer materialistisch of postmaterialistisch, meer gericht op bescherming van nationale verworvenheden of op zoek naar internationale samenwerking, enzovoort. Deze tegenstellingen hebben iets cerebraals, alsof het alleen maar voorkeuren en visies zijn, los van hoe men zelf in de samenleving staat en zich verhoudt tot het politieke bedrijf, los van gevoelens van maatschappelijk en politiek onbehagen (vgl. Elchardus 2012; Spruyt 2012). Zorgen in Nederland over polarisatie in de politiek en over nieuwe scheidslijnen hebben echter juist op dat laatste betrekking. Sinds de moord op de politicus Pim Fortuyn in 2002 zijn al langer aanwezige verschillen in vertrouwen in en betrokkenheid bij de politiek geopenbaard en aangescherpt door de electorale mogelijkheid om zich krachtig tegen de gevestigde orde uit te spreken. In heel Europa manifesteren populistische partijen waarschijnlijk meer een polarisatie van houdingen tegenover de politiek dan van voorkeuren in de politiek. In dit hoofdstuk kunnen we deze culturele dimensie van waarderingen en verwachtingen van de politiek uitsluitend cijfermatig in de analyse betrekken en wel als een meting van

politiek zelfvertrouwen.¹ We bekijken die houding als dimensie waarop polarisatie kan plaatsvinden en wat de combinatie met inhoudelijke tegenstellingen betreft. Naarmate inhoudelijke tegenstellingen meer samenvallen met verschillen in (zelf)vertrouwen, is er een groter risico dat een deel van de burgers vervreemd van de reguliere politiek en zich hoogstens incidenteel met protest meldt.

De term polarisatie is nu al een paar keer gevallen, maar wat bedoelen we ermee en hoe gaan we haar meten? In aansluiting op een Amerikaanse discussie hierover (DiMaggio et al. 1996; Mouw en Sobel 2001; Evans et al. 2001; Evans 2003) vatten we polarisatie op als een multidimensionaal begrip. Het manifesteert zich in ten eerste een toenemende verdeeldheid in de hele bevolking (individuen gaan zich gemiddeld meer van elkaar onderscheiden), ten tweede toenemende verschillen in gemiddelde posities van bevolkingsgroepen (en meer homogeniteit binnen die groepen) en ten derde een sterker wordende samenhang tussen politiek-culturele tegenstellingen (polarisaties als een verbreding van tegenstellingen). We bezien de ontwikkelingen in Nederland in de afgelopen decennia vanuit deze drie invalshoeken en daar voegen we, indachtig het Thomas-theorema ‘als mensen denken dat een situatie werkelijk is, dan heeft dat werkelijke gevolgen’, nog een vierde aan toe. Onze vier onderzoeksvragen zijn:

- 1 *Is er meer politiek-culturele verdeeldheid in de bevolking ontstaan?*
- 2 *Zijn politiek-culturele verschillen tussen bevolkingsgroepen groter geworden?*
- 3 *Is de samenhang van politieke voorkeuren met zelfvertrouwen sterker geworden?*
- 4 *Zijn we vaker gaan denken dat er grote tegenstellingen bestaan?*

Deze vragen zijn het uitgangspunt en we zien af van het formuleren van specifieke verwachtingen.³

Dit zijn de leidende vragen die we met enquêtedata willen beantwoorden. Daarnaast maken we in drie kaders nog een paar uitstapjes om voor Nederland informatie te bieden over onderwerpen die in voorgaande hoofdstukken aan de orde waren. Dat maakt het hoofdstuk tot een brede verkenning met veel cijfers in tabellen en figuren. Voor wie dat te veel wordt: in de slotparagraaf vatten we de

-
- 1 Politiek zelfvertrouwen (*political efficacy*) is een combinatie van overtuigingen dat men er politiek toe doet, men in staat is om invloed uit te oefenen en politici geneigd zijn om te luisteren.
 - 2 We spitsen de bredere vraag naar relaties politiek-culturele verschillen hierop toe omdat we de samenhang tussen tegenstellingen binnen en jegens de politiek van bijzonder belang achten. In de bijlage komen de relaties tussen voorkeuren en de links-rechtszelfplaatsing aan bod.
 - 3 Men mag wel vermoeden dat op ‘nieuwe’ kwesties (zoals de globaliseringskwesties in hoofdstuk 3; Kiesi et al. 2012) eerder polarisatie optreedt dan op ‘oude’, en rond ‘nieuwe’ sociale tegenstellingen (zoals opleidingsniveau; Elchardus 2002, Bovens en Wille 2011) eerder dan rond ‘oude’. Maar wat oud en nieuw is, is op voorhand niet steeds duidelijk, laat staan operationaliseerbaar in vergelijkbare enquêtedata. Daarom gaan we hier liever aan het einde van het hoofdstuk op in.

bevindingen samen alvorens we daar ingaan op het bestaan van scheidslijnen, een begrip dat we tot die tijd niet zullen gebruiken.

5.2 Databronnen, indicatoren en ontwikkelingen

We gebruiken bevolkingsenquêtes uit twee langlopende onderzoeken: het onderzoek Progressiviteit en conservatisme uit 1970 en de daarop gebaseerde onderzoeken Culturele veranderingen in Nederland (CV) van 1975 tot en met 2012/13⁴ en de Nationale Kiezersonderzoeken (NKO) van 1986 tot en met 2012, die steeds rond Tweede Kamerverkiezingen zijn gehouden.⁵ Deze twee onderzoekslijnen bieden de beste mogelijkheden om over een lange periode politiek-culturele tegenstellingen en hun sociale verankering te onderzoeken, maar ze zijn niet opgezet vanuit onze huidige interesse en het reservoir aan identieke relevante vragen is beperkt.

Aansluitend op de morele en culturele Amerikaanse kwesties uit hoofdstuk 2 kijken we naar autoritaire versus libertijnse voorkeuren en naar euthanasie. Aansluitend op de globaliseringskwesties uit hoofdstuk 3 kijken we naar houdingen tegenover de multiculturele samenleving en de EU (helaas pas beschikbaar vanaf de jaren negentig). Het 'conflictdenken' uit hoofdstuk 4 kunnen we grofweg benaderen met enkele metingen vanaf 1987. Daarnaast gebruiken we voorkeuren voor de inkomensverdeling als 'oude' sociaaleconomische tegenstelling (vgl. Middendorp 1976; Bovens et al. 1998) en kernenergie als een zwaar omstreden kwestie uit de afgelopen decennia. De zelfplaatsing in de politiek in termen van 'links' en rechts' gebruiken we als samenvattende politieke tegenstelling. Wat die inhoudelijk betekent ligt niet vast. In bijlage B5 gaan we na hoe inhoudelijke tegenstellingen zich verhouden tot links-rechtsposities en of daarin veranderingen zijn opgetreden. Zoals aangegeven beperken we ons hier voor de houding tegenover de politiek tot een enkele maat voor politiek zelfvertrouwen. In hoofdstuk 6 komt deze houding uitgebreider aan de orde.

Culturele veranderingen 1970-2013

Voor een periode van meer dan veertig jaar kunnen we drie politieke tegenstellingen meten, *pro-nivellering* (al of niet gewenste inkomensnivellering), *antiautoritarisme* (meer autoritaire of meer libertijnse voorkeuren) en de *links-rechtszelfplaatsing*. Vanaf 1975 hebben we de houding tegenover politiek gemeten

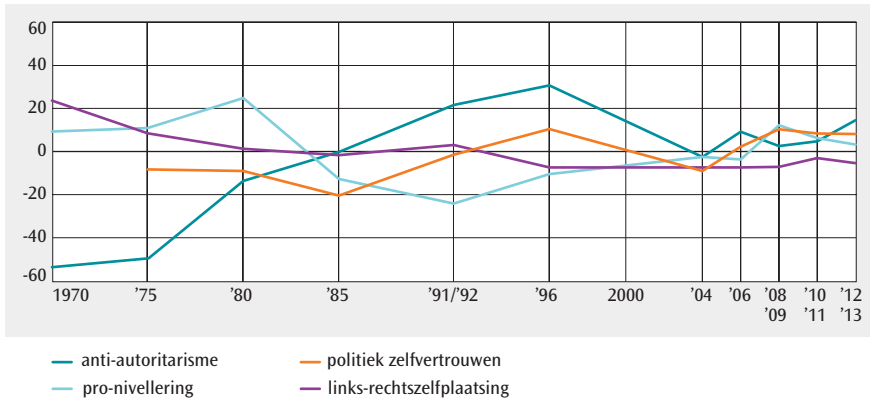
4 Het onderzoek in 1970 was van Cees Middendorp (1976), die daarmee voorop liep in internationale discussies over nieuwe scheidslijnen in de politiek en politieke cultuur (o.a. Inglehart 1977; Flanagan 1987; vgl. De Witte en Scheepers 1999). Formuleringen van enkele hier gebruikte vragen zijn in 2010/11 veranderd en daarvoor zijn cijfers in die meting en die van 2012/13 gecorrigeerd. Zie voor dit onderzoek verder www.scp.nl.

5 De gegevens hebben betrekking op de kiesgerechtigde bevolking van 18 jaar en ouder. Zie voor dit onderzoek verder www.dpes.nl.

als *politiek zelfvertrouwen*. Figuur 5.1 biedt meer informatie over de indicatoren en toont de ontwikkelingen daarin als gemiddelde scores voor de hele bevolking.

Figuur 5.1

Drie politieke tegenstellingen en politiek zelfvertrouwen^a, bevolking van 18-74 jaar, 1970-2013 (in gemiddelde scores)

- a De metingen verschillen en zijn alle vier getransformeerd tot indicatoren met een gemiddelde waarde van 0 en standaardafwijking van 100 in alle beschikbare jaren samen:
- Pro-nivellering: een (tweetraps)vraag naar de gewenste inkomensverdeling: moeten de verschillen in inkomen veel groter worden, een beetje groter worden, hetzelfde blijven, een beetje kleiner worden of veel kleiner worden?
 - Anti-autoritarisme: afwijzing van 'Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben', 'Het zou misschien goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd' en 'Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man'. Dit is de best mogelijke combinatie van stellingen om autoritaire/traditionele voorkeuren door de tijd te meten, maar de gebruikte eerste principale component verklaart slechts 46% van de gemeenschappelijke variantie.
 - Links-rechtszelfplaatsing: de positie op een vijfpuntschaal van 'zeer links' tot 'zeer rechts' in antwoord op de vraag 'In hoeverre beschouwt u zichzelf als links of als rechts?'.
 - Politiek zelfvertrouwen: afwijzing van 'Mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet', 'Ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken' en 'Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang'. De derde stelling staat voor politiek wantrouwen maar hangt sterk met de eerste twee samen. We gebruiken weer de eerste principale component, die 64% van gemeenschappelijke variantie verklaart.

Bron: CV 1970-2012/'13

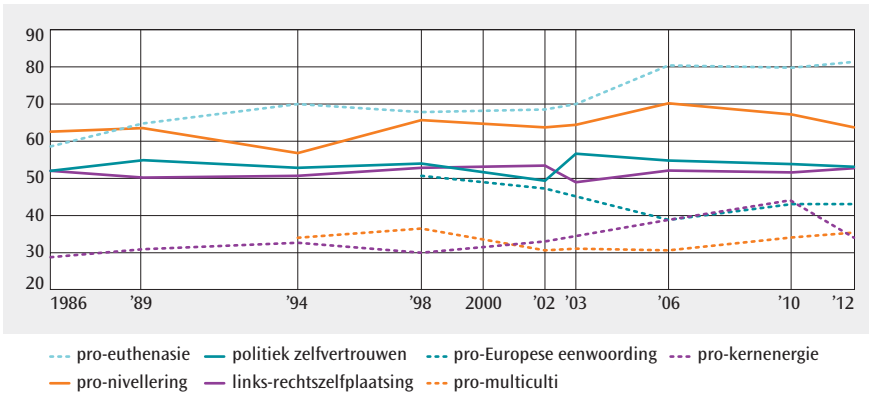
De grootste veranderingen doen zich voor bij antiautoritarisme: een sterke stijging van antiautoritaire voorkeuren tot 1996, een daling tot 2004 (vooral door groeiende steun voor sterke leiders) en daarna weer een stijging. Over de hele periode bezien neemt het gemiddelde antiautoritarisme toe en ook het gemiddelde politieke zelfvertrouwen stijgt. Daarnaast is er een trend naar een linkere zelfplaatsing en geen trend bij nivellering.

Kiezersonderzoeken 1986-2012

De Nationale Kiezersonderzoeken bieden voor de periode 1986-2012 naast de *links-rechtszelfplaatsing* en het *politiek zelfvertrouwen* opvattingen over een

Figuur 5.2

Vijf politieke strijdpunten^a, links-rechtszelfplaatsing^b en politiek zelfvertrouwen^c, kiesgerechtigden van 18 jaar en ouder, 1986-2012 (in gemiddelde scores)

- a De kwesties zijn steeds voorgelegd met de vermelding van tegengestelde voorkeuren en de mededeling dat er ook tussenposities zijn. Het verzoek is om zichzelf op een zevenpuntschaal te plaatsen. Die zijn gehercodeerd tot het waardenbereik 0-100. De kwesties zijn door de jaren heen verschillend ingeleid en soms iets anders geformuleerd. We attenderen hieronder alleen op substantiële verschillen.
- Pro-euthanasie: 'Sommige mensen vinden dat euthanasie altijd verboden moet zijn. Anderen vinden dat euthanasie mogelijk moet zijn als de patiënt daarom vraagt.' 0 = verboden, 100 = mogelijk.
 - Pro-nivellering: 'Sommige mensen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden. Anderen dat ze kleiner moeten worden'. 0 = groter, 100 = kleiner.
 - Pro-Europa: 'Sommige mensen en partijen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan. Anderen vinden dat de Europese eenwording al te ver is gegaan' 0 = al te ver, 100 = moet verder gaan.
 - Pro-multiculti: 'In Nederland vinden sommigen dat allochtonen hier moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur. Anderen vinden dat zij zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur'. 0 = geheel aanpassen, 100 = eigen cultuur behouden.
 - Pro-kernenergie: 'Sommigen vinden dat [...] Nederland snel moet werken aan de uitbreiding van het aantal kerncentrales, anderen [...] dat er in het geheel geen kerncentrales moeten worden gebouwd'. 0 = geen kerncentrales, 100 = snel uitbreiden.
- b Links-rechtszelfplaatsing: 'Van politieke opvattingen wordt vaak gezegd dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen politieke opvattingen, waar zou u zichzelf dan plaatsen?' 0 = meest links, 100 = meest rechts (oorspronkelijk een 0-10- of 1-10-schaal).
- c Politiek zelfvertrouwen: afwijzing van 'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik', 'De politieke partijen zijn alleen maar geïnteresseerd in mijn stem en niet in mijn mening' en 'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'. Schaal met gemiddelde afwijzing 0-100; Cronbachs alfa heeft waarden tussen 0,68 en 0,75.

Bron: NKO 1986-2012

aantal grote strijdpunten, zij het niet altijd voor de hele periode.⁶ Figuur 5.2 laat de ontwikkelingen zien en licht de metingen toe. Over de hele periode is er een trend naar meer steun voor het recht op euthanasie en voor kernenergie, maar verder zijn er geen lineaire trends.

5.3 Is de bevolking meer verdeeld geraakt?

Om de eerste onderzoeksvraag, of de bevolking in de afgelopen veertig jaar politiek-cultureel meer verdeeld is geraakt, te beantwoorden kijken we naar de trends op drie polarisatiematen. In navolging van DiMaggio et al. (1996) en Evans (2003) zijn dat een maat voor spreiding en een maat voor de neiging tot tweetoppigheid van verdelingen en daarnaast gebruiken we de samenvattende polarisatiemaat ER.⁷ Een hogere waarde op deze maten indiceert meer polariteit. Een positieve correlatie van de maten met het jaar van onderzoek wijst op polarisatie, een negatieve correlatie op depolarisatie. Tabel 5.1 toont de correlaties voor het onderzoek Culturele veranderingen voor de periode 1970-2013.

Bij pro-nivellering zijn er geen statistisch significante trends te signaleren, bij politiek zelfvertrouwen wijzen twee van de drie indicatoren op toenemende polarisatie. Bij antiautoritarisme en de links-rechtszelfplaatsing zijn de indicaties tegenstrijdig. In het eerste geval is er een trend naar een meer tweetoppige verdeling, maar neemt volgens de ER-maat de polarisatie toch niet toe omdat die toppen dichter bij elkaar liggen. Bij de links-rechtszelfplaatsing is de combinatie van een afnemende spreiding en stijgende ER-waarde het gevolg van afnemende steun voor de 'extreme' posities en de verschuiving van een meerderheid van 'midden' en 'gematigd links' naar een situatie waarin 'gematigd links' en 'gematigd rechts' van gelijke grootte zijn.

6 Zie voor uitgebreide analyses van strijdpunten Rosema et al. 2007, Aarts en Thomassen 2008, Van Holsteyn en Den Ridder 2008, Van der Brug et al. 2011. Daar komen ook percepties van posities van politieke partijen en relaties met stemintenties aan bod. Die laten we hier buiten beschouwing.

7 De spreiding wordt gemeten met de standaardafwijking en de mate van tweetoppigheid met de tegengestelde waarde van de kurtosis. De polarisatiemaat ER is beter dan de andere twee maten geschikt is voor ordinale variabelen en weegt meertoppigheid van verdelingen mee. De maat is ontwikkeld door Esteban en Ray (1994) voor onderzoek van sociaaleconomische ongelijkheid en toegelicht voor de vergelijking van houdingen door Ozdemir en Ozkes (2014). Daarvoor is ze in Nederland eerder gebruikt door Oosterwaal en Torenylied (2010). De waarde is hoger bij meer spreiding en meer concentratie op enkele waarden

Tabel 5.1

Trends in polarisatie, bevolking van 18-74 jaar, 1970-2013 (in correlatiecoëfficiënten)^a

	spreadig	tweetoppigheid	ER-polarisatiemaat
pro-nivellering (n = 11)	-0,37	-0,57	0,08
antiautoritarisme (n = 11)	-0,15	0,67*	-0,76*
links-rechtsplaatsing (n = 11)	-0,67*	-0,12	0,64
politiek zelfvertrouwen (n = 10)	0,94***	0,89***	0,41***

a Correlaties tussen jaartal en de jaarwaarden van de drie indicatoren. Significantieniveaus * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$ en *** $p < 0,001$ (tweezijdig). Een positieve waarde wijst op toenemende polarisatie, een negatieve op afnemende. Leesvoorbeeld voor politiek zelfvertrouwen: over de tien metingen van 1975 tot 2012/'13 is de spreadig significant toegenomen en is er een significante trend naar meer tweetoppigheid en een niet-significante toename van de polarisatie volgens de ER-maat.

Bron: CV 1970-2012/'13

Tabel 5.2 biedt dezelfde informatie als tabel 5.1 maar dan voor de Nationale Kiesonderzoeken. Anders dan in tabel 5.1 geven voor pro-nivellering nu alle drie maten een statistisch significante aanwijzing voor afnemende polarisatie. Bij pro-euthanasie is dat voor twee van de drie maten het geval. Voor de rest zijn er statistisch significante aanwijzingen voor polarisatie bij de houding pro-Europa en de links-rechtszelfplaatsing. Die laatste bevinding komt overeen met die in tabel 5.1 voor een langere periode.⁸ Anders dan daar blijkt er nu sinds 1986 geen sprake meer van toenemende polarisatie bij politiek zelfvertrouwen. Bij 'pro-multiculti' (als afkorting voor steun voor het idee van de multiculturele samenleving) zijn er ook geen significante verbanden, maar de polarisatie neemt hier trendmatig eerder af dan toe. Dat klopt met ander onderzoek waarin voor dit strijdpunt, dat bij de verkiezingen van 2002 saillant was, werd geconstateerd dat de polarisatie op politiek niveau niet terug te vinden was in de bevolking (Oosterwaal en Torenvlied 2010).

8 De trends in de standaarddeviatie is statistisch niet significant, maar dat heeft te maken met een kleiner aantal meetpunten. Dat aantal is in deze tabel voor diverse strijdpunten erg klein en dat verklaart ook het geringere aantal significante verbanden vergeleken met tabel 5.1.

Tabel 5.2

Trends in polarisatie-indicatoren, kiesgerechtigden van 18 jaar en ouder, 1986-2012 (in correlatiecoëfficiënten)^a

	spreiding	tweetoppigheid	ER-polarisatiemaat
pro-nivellering (n = 9)	-0,79*	-0,89**	-0,77*
pro-euthanasie (n = 9)	-0,97***	-0,91***	0,64
pro-kernenergie (n = 8)	-0,22	0,49	-0,14
pro-Europa (n = 5)	0,63	0,90*	-0,01
pro-multiculti (n = 7)	-0,68	-0,55	0,13
links-rechtszelfplaatsing (n = 9)	-0,65	-0,29	0,69*
politiek zelfvertrouwen (n = 9)	0,06	0,07	0,31

a Correlaties tussen jaartal en de jaarwaarden van de drie indicatoren. Significantieniveaus: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$ en *** $p < 0,001$ (tweezijdig). Een positieve waarde wijst op toenemende polarisatie, een negatieve op afnemende.

Bron: NKO 1986-2012

De kortste samenvatting van ontwikkelingen in beide onderzoeken is dat er in de afgelopen decennia geen veelomvattende politiek-culturele polarisatie is geweest in de zin van over de hele linie toenemende tegenstellingen tussen individuele Nederlanders. Meer wikkend en wegend vinden we voor ‘oude’ kwesties in de Nederlandse politiek (nivellering en euthanasie) vooral aanwijzingen voor depolarisatie en voor politiek zelfvertrouwen vooral aanwijzingen voor polarisatie. Bij de ‘nieuwe’ kwesties zien we bij de Europese eenwording polarisatie, maar bij de multiculturele samenleving eerder depolarisatie.

5.4 Zijn bevolkingsgroepen verder uit elkaar gedreven?

Om te bepalen of de verschillen tussen bevolkingsgroepen groter worden, kijken we naar de sociaal meest zichtbare tweedelingen man en vrouw, jong en oud, en daarnaast naar lager- en hogeropgeleiden (centrale indeling van deze bundel) en naar onkerkelijken en kerkelijken (klassiek relevante indeling voor de Nederlandse politiek).⁹ Bij opleidingsniveaus gaat het om een relatieve indeling (zie kader 5.2) van elk jaar twee gelijke helften, de sekse-indeling zit daar dichtbij, maar bij leeftijd zien we ontgroening (in Culturele veranderingen van 62% 18-44-jarigen

9 De laatste alleen voor Culturele veranderingen omdat ze in de Nationale Kiezersonderzoeken lastig op identieke wijze te maken is. De kerkelijkheidsterminologie is van toepassing voor het overgrote deel van de ondervraagden, maar bij de kerkelijken zit ook een zeer klein aantal mensen die zich tot een niet-christelijke geloofsgemeenschap rekenen.

in 1970 naar 47% in 2012/'13) en bij kerkelijkheid een sterke ontkerkelijking (van 61% kerkelijk in 1970 en 28% in 2012/'13). Tabel 5.3 laat de gemiddelde politiek-culturele verschillen voor deze tweedelingen zien in het eerste onderzoeksjaar en in 2012/'13.

Tabel 5.3

Posities van bevolkingsgroepen op vier politiek-culturele dimensies, bevolking van 18-74 jaar, 1970-2013 (in gemiddelden)^a

	seks		leeftijd		opleidings-niveau		kerkelijkheid	
	man	vrouw	18-44	45-74	laag	hoog	nee	ja
pro-nivellering 1970	20	1	11	9	16	5	15	8
idem 2012/'13	-1	10	-6	14	17	-8	3	8
antiautoritarisme 1970	-55	-52	-41	-74	-78	-29	-45	-61
idem 2012/'13	3	26	24	7	-9	39	20	0
links-rechtszelf-plaatsing 1970	15	32	16	37	27	22	-25	57
idem 2012/'13	2	-12	1	-11	-2	-9	-10	6
politiek zelf-vertrouwen 1975	1	-16	-3	-14	-26	10	-4	-11
idem 2012/'13	11	6	22	-4	-21	39	10	6

a Vetgedrukt toont significant ($p < 0,05$) verschil tussen de bevolkingsgroepen.

Bron: CV 1970-2012/'13

In acht gevallen verschillen groepen in beide jaren significant van elkaar. In vijf daarvan in dezelfde richting: in beide jaren zijn in vergelijking met hun tegenpolen ouderen, lageropgeleiden en kerkelijken autoritairder, plaatsen kerkelijken zich rechtser in de politiek en hebben jongeren meer politiek zelfvertrouwen. In drie gevallen is er echter sprake van een omkering: vrouwen zijn in 1970 minder voor nivellering en rechtser dan mannen, maar in 2012/'13 juist meer voor nivellering en linkser. Ouderen zijn in 1970 rechtser en in 2012/'13 linkser dan jongeren.

Dat zijn opvallende verschillen, maar het zou onverstandig zijn om op basis van twee meetpunten trendmatige veranderingen te veronderstellen. Daarom zijn we voor alle beschikbare jaren met regressieanalyses met interactietermen voor groepsonderscheidingen en ondervragingsjaar nagegaan of er convergerende of divergerende trends zijn. De statistisch significante resultaten van die exercitie staan met een leesvoorbeeld vermeld in tabel 5.4.

We vinden geen bevestiging voor het in tabel 5.3 gesuggereerde verdwijnen van het verschil in politiek zelfvertrouwen tussen mannen en vrouwen, maar op

de andere drie dimensie veranderen de sekseverhoudingen wel. En wel alle drie polariserend: vrouwen verwijderen zich van mannen in egalitaire, antiautoritaire en linkse richting. Ouderen gaan zich meer van jongeren onderscheiden door hun nivelleringsvoorkeur. Hogeropgeleiden meer van lageropgeleiden door een linkere positionering en door meer politiek zelfvertrouwen. Kerkelijken waren in de hele periode autoritairder en rechtser dan onkerkelijken, maar het verschil werd kleiner.

Tabel 5.4

Significante verschillen en trends tussen bevolkingsgroepen, bevolking van 18-74 jaar, 1970-2012/'13^a

	sekse	leeftijd	opleidings-niveau	kerkelijkheid
meer pro-nivellering	vrouw, groter (+)	oud, groter (+)	laag (kleiner)	onkerkelijk
meer antiautoritair	vrouw, groter (+)	jong, kleiner (+)	hoog, kleiner	onkerkelijk, kleiner (+)
rechtser	man, groter (+)	oud, kleiner (+)	laag, groter (+)	kerkelijk, kleiner (+)
meer politiek zelfvertrouwen	man	jong (groter)	hoog, groter (+)	

a Vermeld per cel is welke bevolkingscategorie over de hele onderzoeksperiode hoger scoort, of het verschil tussen de groepen groter of kleiner wordt als geen rekening wordt gehouden met andere kenmerken en tussen haakjes wat de trend is als daarmee wel rekening wordt gehouden (+ = dezelfde trend als ongecorrigeerd). Leesvoorbeeld voor politiek zelfvertrouwen: mannen scoren gemiddeld hoger, maar er zijn geen trends; jongeren scoren hoger dan ouderen en gecorrigeerd voor andere verschillen en veranderingen wordt het verschil groter; hogeropgeleiden scoren hoger dan lageropgeleiden en het verschil wordt groter (ook gecontroleerd voor andere verschillen en veranderingen); en kerkelijkheid maakt niet uit.

Bron: CV 1970-2012/'13

Hoe hebben de verschillen tussen bevolkingsgroepen zich ontwikkeld volgens de Nationale Kiezeronderzoeken? Met weglating van de minder saillante euthanasie- en kernenergiekwesities, kijken we in tabel 5,5 weer eerst naar de verschillen in begin- en eindjaar en dan naar de ontwikkelingen over de hele periode.

Tabel 5.5

Posities van bevolkingscategorieën op vijf politiek-culturele dimensies, kiesgerechtigden van 18 jaar en ouder, 1970-2013 (in gemiddelden)^a

	seks		leeftijd		opleidingsniveau	
	man	vrouw	18-44	45-74	laag	hoog
pro-nivellering 1986	62	63	63	62	68	57
idem 2012	63	65	61	65	67	61
pro-multiculti 1994	34	34	36	31	29	38
idem 2012	35	35	40	31	30	40
pro-EU 1998	51	50	51	50	47	54
idem 2012	44	42	43	43	38	49
links-rechtszelfplaatsing 1986	51	52	49	56	54	50
idem 2012	53	51	51	53	53	52
politiek zelfvertrouwen 1986	53	51	57	45	43	60
idem 2012	53	53	60	47	46	62

a Vetgedrukt toont significant ($p < 0,05$) verschil tussen de bevolkingsgroepen.

Bron: NKO 1986-2012

Anders dan in tabel 5,3 verschillen vrouwen nauwelijks van mannen: alleen in 2012 door een iets linksere positionering. Ouderen onderscheiden zich in 2012 van jongeren door een positievere houding tegenover nivellering en in beide jaren door minder enthousiasme over de multiculturele samenleving, een rechtser positionering en minder politiek zelfvertrouwen. Hogeropgeleiden zijn alleen in het eerste jaar (1986) linkser dan lageropgeleiden en onderscheiden zich in eerste en laatste jaar door minder steun voor nivellering, meer steun voor de multiculturele samenleving en meer politiek zelfvertrouwen.

Tabel 5,6 geeft minder aanwijzingen voor differentiële trends van bevolkingsgroepen dan tabel 5,4. Bij de seksen zien we wel dezelfde links-rechts-polarisatie, maar geen toenemend verschil in de steun voor nivellering. Evenals in tabel 5,4 zien we bij jong en oud polarisatie bij de nivelleringsvoorkeur (ouderen zijn steeds meer pro) en convergentie bij de links-rechtsplaatsing.

Tabel 5.6

Significante verschillen en trends tussen bevolkingsgroepen, kiesgerechtigden van 18 jaar en ouder, 1986-2012^a

	seks	leeftijd	opleidingsniveau
meer pro-nivellering	vrouw	oud, groter (+)	laag (kleiner)
meer pro-multiculti		jong, groter (+)	hoog
meer pro-EU	man	jong	hoog, groter (+)
rechtser	man, groter (+)	oud, kleiner (-)	laag (groter)
meer politiek zelfvertrouwen	man	jong	hoog, kleiner

a Aangegeven is welke bevolkingscategorie over de hele onderzoeksperiode hoger scoort, of het verschil tussen de groepen groter of kleiner wordt als geen rekening wordt gehouden met andere kenmerken en tussen haakjes wat de trend is als daarmee wel rekening wordt gehouden (+ = dezelfde trend als on gecorrigeerd). Zie tabel 5.4 voor een leesvoorbeeld.

Bron: NKO 1986-2012

Bij de opleidingsniveaus komen de veranderingen overeen met tabel 5.4 voor de nivelleringsvoorkeur: lageropgeleiden zijn daar meer voor, maar het verschil wordt kleiner als je rekening houdt met andere verschillen en veranderingen (in dit geval als in de analyse betreft dat lageropgeleiden meer voor nivellering zijn 'omdat' ze vaker ouder zijn). Volgens beide databronnen hebben hogeropgeleiden meer politiek zelfvertrouwen, maar in tabel 5.4 werd het verschil groter en hier wordt het juist kleiner. Deze strijdigheid is te herleiden tot de verschillende periode van onderzoek: het verschil lijkt vooral groter te zijn geworden tussen midden jaren zeventig en tachtig.¹⁰ In de korte periode 1998-2012 zijn hogeropgeleiden meer pro-EU en het verschil met lageropgeleiden wordt groter. Deze polarisatie wordt bevestigd door langetermijntrends in de Eurobarometer (kader 5.1) en op kortere termijn voor de periode 2008-2014 door trends in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (Dekker et al. 2014).

¹⁰ In cv 1985-2012/13 wordt het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden ook eerder kleiner dan groter. In de NKO 1971-2006 vinden Hakhverdian et al. (2012) geen verandering in verschillen tussen opleidingsniveaus qua politiek zelfvertrouwen, maar zij gaan uit van een nominaal constante indeling.

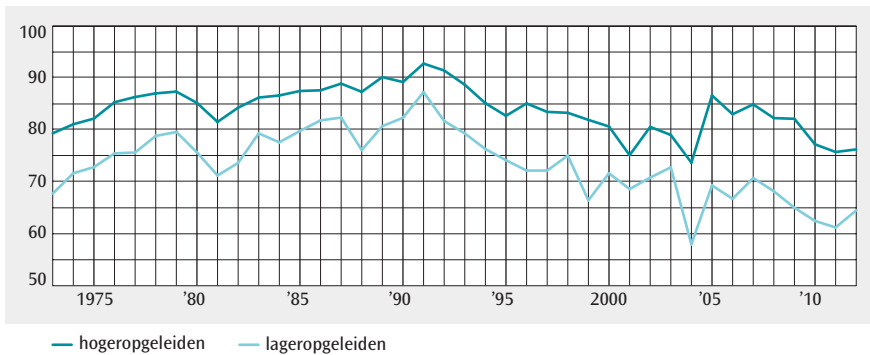
Kader 5.1

Opleidingsverschillen in steun voor het EU-lidmaatschap

In de Nationale Kiezeronderzoeken (en in Culturele veranderingen) zijn pas vanaf eind jaren negentig vergelijkbare cijfers voor de houding tegenover de Europese integratie beschikbaar. Omdat dit een belangrijke kwestie is in de analyse van politieke scheidslijnen (zie hoofdstuk 3 en 6), laten we hier met Eurobarometerdata voor een periode van 40 jaar verschillen zien tussen de laagst en hoogst opgeleide helft van de bevolking (hier gemeten met de leeftijd waarop men het reguliere onderwijs verliet). Figuur 5.3 toont de percentages van beide opleidingsklassen die het lidmaatschap van Nederland van de Europese Unie alles bij elkaar een goede zaak vinden (in plaats van een slechte zaak of een goede noch slechte zaak).

Figuur 5.3

Het EU-lidmaatschap is een ‘goede zaak’, bevolking van 15 jaar en ouder, 1973-2012 (in procenten van hoger- en lageropgeleiden)

Bron: Eurobarometerdata (Gesis-combinatiebestand 1970-2002 en voorjaarsmetingen EB's 59-77)

De posities van beide groepen hangen sterk samen ($r = 0,89^{***}$; $n = 40$). In alle jaren zijn hogeropgeleiden meer voor het EU-lidmaatschap dan lageropgeleiden, variërend van 5 tot 17 procentpunten, gemiddeld 10. Over de hele periode is de tendens dat het verschil groter wordt (de correlatie tussen jaar en het verschil bedraagt $0,53^{***}$). Lageropgeleiden zijn veranderlijker dan hogeropgeleiden. De verschillen zijn het kleinste in jaren dat de stemming meer pro-Europees is (de trend van het groter worden van het verschil verdwijnt als rekening wordt gehouden met het percentage van de hele bevolking dat het lidmaatschap een goede zaak vindt). Hakhverdian et al. (2013) komen tot vergelijkbare bevindingen. Zij constateren voor eurosceptis (het tegenovergestelde van de hier gemeten pro-Europese houding) op basis van Eurobarometerdata van 1973 tot en met 2010 EU-breed toenemende verschillen in opleidingsniveaus. Ze situeren het begin van toenemende verschillen in 1992 en zoeken de oorzaak in het toen gesloten Verdrag van Maastricht, dat Europa concreter en voelbaarder maakte voor burgers.

Samenvattend is er op basis van Culturele veranderingen en Nationale Kiezersonderzoeken wel aanleiding om polarisatie tussen bevolkingsgroepen te signaleren: vrouwen zijn linkser en worden dat nog meer; ouderen zijn meer voor nivellering en worden dat nog meer, lageropgeleiden worden rechtser (als rekening wordt gehouden met andere verschillen). Daar staan echter ook gevallen van depolarisatie of convergentie tegenover. De aangetroffen verschillen tussen 1970-2013 en 1986-2012 zijn ook een waarschuwing om trends niet met de ondoordachte toevoeging van het woordje 'steeds' door te laten lopen in de toekomst.

Versillen tussen opleidingsniveaus zijn niet altijd bijzonder groot en opleidingsniveaus zijn niet bij uitstek een bron van polarisatie. Dit betreft twee opleidingsniveauhelften per jaar. Kader 5.2 toont veranderingen voor een andere meting van opleidingsverschillen.

Kader 5.2

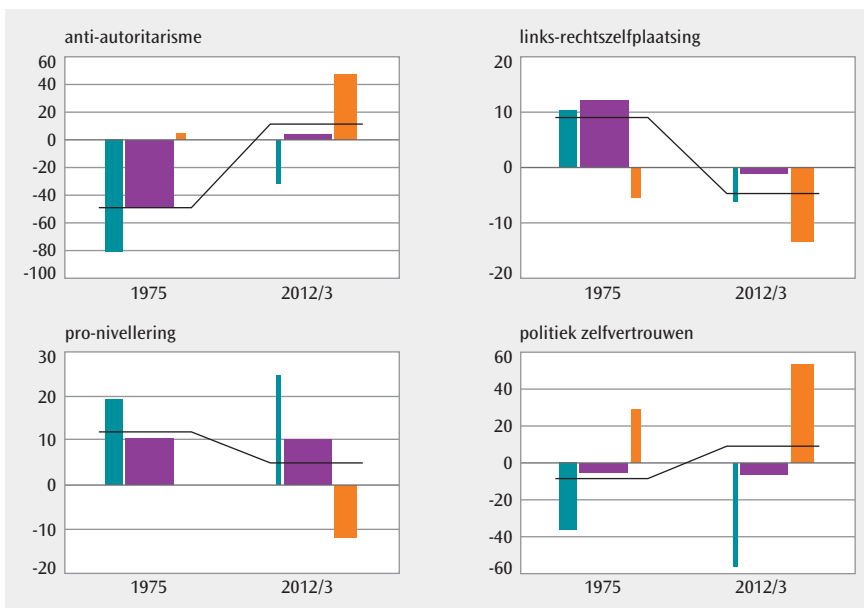
Relatieve en absolute verschillen tussen opleidingsniveaus

Vanwege verschillen in beschikbare categorieën gebruiken we bij opleidingsniveau een relatieve indeling met de 50% laagste en de 50% hoogste opleiding. In de tussencategorie zijn respondenten random toegewezen om twee gelijke helften te krijgen. Afgezien van slechte vergelijkbaarheid van indelingen in de enquêtes door de jaren heen, zouden vanwege de sterke stijging van het gemiddelde opleidingsniveau nominaal gelijke categorieën sterk veranderen, niet alleen qua omvang en leeftijdsamenstelling, maar ook qua aard: de democratisering van het hoger onderwijs betekent ook dat het cultureel gemiddelder, minder elitair wordt. Daarom is gekozen voor een relatieve tweedeling, maar het is niettemin interessant ook te kijken hoe de verschillen zich ontwikkelen tussen twee nominaal gelijke categorieën aan de boven- en onderkant. We vergelijken in figuur 5.4 mensen met hoogstens lager of basisonderwijs met mensen met hbo of wo. De indeling is niet helemaal gelijk te maken (er blijven verschillen tussen 'gevolgd' en 'behaald' niveau en hbo is in 1975 vwo plus beroepsonderwijs). Figuur 5.4 laat de posities van beide extreme opleidingsniveaus en de tussengroep zien.

De figuren suggereren verschillende patronen van verandering. De bevolking wordt minder autoritair en linkser omdat op alle drie opleidingsniveaus die trend bestaat én omdat het aandeel hogeropgeleiden groter wordt. Bij pro-nivellering is er in de hele bevolking nauwelijks of geen verandering omdat de stijgende steun bij lageropgeleiden wordt gecompenseerd door het dalende animo bij hogeropgeleiden. Het politieke zelfvertrouwen stijgt in de bevolking omdat de daling bij de kleiner wordende categorie lageropgeleiden meer dan gecompenseerd wordt door de stijging bij de groeiende groep hogeropgeleiden. Zie voor meer verschillen in politieke zorgen en voorkeuren tussen opleidingsniveaus Bovens en Wille (2011: 86 e.v.).

Figuur 5.4

Politiek-culturele verschillen tussen drie nominaal gelijke opleidingsniveaus en veranderingen van de gemiddelde Nederlander in 1975 en 2012/'13^a

a Blauw = t/m lbo, oranje = hbo+ en paars de groep daartussen. De breedte van de kolom laat zien hoe groot hun aandeel in de geënquêteerde bevolking is; de lijnen tussen beide jaren laten zien hoe de gemiddelde Nederlander is veranderd door verschillen en veranderingen in omvang en gemiddelden van de opleidingsniveaus.

Bron: CV 1975 - 2013

5.5 Is de samenhang van voorkeuren met politiek zelfvertrouwen sterker geworden?

In tabel 5.7 en 5.8 gaan we voor beide onderzoeken na hoe politiek zelfvertrouwen door de jaren heen statistisch 'verklaard' wordt uit voorkeuren. Tabel 5.7 toont voor Culturele veranderingen een stabiel patroon sinds 1975: antiautoritarisme is voortdurend belangrijker dan de houding tegenover nivellering. Anders gezegd: wie meer politiek zelfvertrouwen heeft, is iets minder pro-nivellering en duidelijk meer antiautoritair.

Tabel 5.7

Politiek zelfvertrouwen als afhankelijke van strijdpunten (in bèta-coëfficiënten)^a

	1975	1980	1985	1991/2	1996	2004	2006	2008/9	2010/1	2012/3
pro-nivellering	(-0,03)	-0,10	-0,16	-0,12	-0,09	-0,17	-0,16	-0,09	-0,13	-0,19
antiautoritarisme	0,30	0,23	0,22	0,33	0,38	0,33	0,24	0,33	0,27	0,32
verklaarde variantie	9%	5%	6%	12%	15%	14%	8%	11%	8%	14%

a Alle coëfficiënten, behalve voor pro-nivellering in 1975, zijn statistisch significant ($p < 0,001$; tweezijdig).

Bron: CV 1975-2012/'13

In combinatie met andere voorkeuren valt in tabel 5,8 de relatie tussen pro-nivellering en politiek zelfvertrouwen in de Nationale Kiezersonderzoeken vanaf 1986 vrijwel weg. Het politieke zelfvertrouwen staat voortdurend ook vrijwel los van opvattingen over euthanasie en kernenergie. Voor de kortere periode waarin de betreffende metingen beide beschikbaar zijn, blijken de globaliseringskwesaties Europa en de multiculturele samenleving aanzienlijk sterker met politiek zelfvertrouwen samen te hangen. Het politieke zelfvertrouwen is groter naarmate men meer voor de multiculturele samenleving en voor het EU-lidmaatschap is. In 2012 is de samenhang sterker dan in voorgaande jaren, maar dat kan een toevalstreffer zijn.

Tabel 5.8

Politiek zelfvertrouwen als afhankelijke van strijdpunten (in bèta-coëfficiënten)^a

	1986	1989	1994	1998	1998	2002	2006	2010	2012
pro-nivellering	-0,14	(-0,02)	(-0,03)	(-0,04)	(-0,03)	(-0,01)	-0,07	-0,12	(-0,00)
pro-euthanasie	(0,01)	(-0,01)	(-0,03)	0,05	(0,04)	(-0,04)	(0,03)	(-0,01)	(0,02)
pro-kernenergie	0,10	0,08	(-0,04)	(-0,04)	(-0,02)	(-0,04)	(0,03)	(-0,01)	(0,00)
pro-Europa					0,16	0,19	0,18	0,19	0,24
pro-multiculti					0,21	0,12	0,15	0,19	0,27
verklaarde variantie	4%	1%	0%	0%	9%	6%	8%	10%	17%

a Coëfficiënten tussen haakjes zijn statistisch niet significant ($p \geq 0,05$; tweezijdig).

Bron: NKO 1986-2012

Samenvattend is er geen algehele versterking van de samenhang tussen inhoudelijke tegenstellingen en tegengestelde houdingen tot de politiek. Wel wijzen beide onderzoeken erop dat nieuwe politieke tegenstellingen (autoritair-libertijns, globaliseringskwesaties) wel en oude tegenstellingen (nivellering, euthanasie) nauwelijks of niet samenhangen met politiek zelfvertrouwen. Toenemende (i.c. verbredende) polarisatie zou dan ook een gevolg kunnen zijn van een stijgend belang van globaliseringskwesaties in de politiek. In hoofdstuk 6 gaan we verder in op de samenhang tussen globaliseringskwesaties en politiek (zelf)vertrouwen.

5.6 Zijn we meer tegenstellingen gaan zien?

De vierde en laatste vraag was of we meer tegenstellingen zijn gaan zien. Op politiek gebied lijkt dat niet het geval, althans als we afgaan op verschillen tussen politieke partijen die worden gepercipieerd in termen van links en rechts. Onderzoek van Van der Kolk en Aarts (2011) toont aan dat kiezers sinds 1971 juist minder verschillen waarnemen: 'Kiezers zien zowel een kleinere bandbreedte van politieke partijen op de links-rechtsdimensie als een geringere afwijking van afzonderlijke politieke partijen van het gemiddelde van deze dimensie' (Van der Kolk en Aarts 2011: 278). Voor politieke verschillen hebben we verder geen informatie voor een langere periode, maar buiten het politieke domein kunnen we wel iets zeggen over de mate waarin sociale tegenstellingen worden gepercipieerd. Dat is ook interessant gezien de analyse van Bram Spruyt in hoofdstuk 4. We hebben in Culturele veranderingen voor het eerst gegevens in 1987 (uit een aan het onderzoek toegevoegd schriftelijke vragenlijst) en daarna (uit de mondelinge enquête) in 2006, 2008/'09 en 2010/'11. Er werd een aantal sociale tweedelingen voorgelegd met de vraag hoe groot men de tegenstelling vond. Tabel 5.9 toont de percentages van de bevolking die bij vijf vergelijkingen (zeer) grote tegenstellingen zien.¹¹

11 Deze vijf zijn steeds voorgelegd en daarin ontbreekt het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden (zie kader 5.3).

Tabel 5.9

Gepercipieerde sociale tegenstellingen^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 1987-2011 ('groot' en 'zeer groot' in procenten van alle antwoorden)

	1987	2006	2008/'09	2010/'11
arme mensen en rijke mensen	80	81	74	71
werklozen en mensen die werk hebben	50	66	67	69
jongeren en ouderen	39	62	57	57
werkgevers en werknemers	72	61	57	57
arbeidersklasse en middenklasse	23	34	33	32
gemiddeld	52	61	58	57
ziet in minstens vier gevallen een (zeer) grote tegenstelling	24	39	35	33

a 'Er volgen nu steeds twee sociale groeperingen die van elkaar verschillen en zelfs wel eens in strijd met elkaar zijn. Kunt u telkens aangeven hoe groot volgens u de tegenstelling is tussen deze twee groepen?'. Antwoordmogelijkheden: 'zeer groot', 'groot', 'niet zo groot' en 'helemaal geen tegenstelling'.

Bron: CV 1987 (ISSP), 2006, 2008/'09 en 2010/'11

Gemiddeld ziet men vanaf 2006 meer grote tegenstellingen dan in 1987, maar de vermelde tweedelingen vertonen geen parallele veranderingen. Zo is er tussen 1987 en 2006 een sterke toename in het percipiëren van tegenstellingen tussen jongeren en ouderen, maar geen verandering bij armen en rijken, en een daling bij werkgevers en werknemers. In de lijn van deze verschillende ontwikkelingen ligt de bevinding dat er in Nederland geen sterke tendens lijkt te zijn om over de hele linie meer of minder sociale tegenstellingen te zien. De vijf beoordelingen in tabel 5.9 zijn maar beperkt 'schaalbaar' (Cronbachs alfa varieert in de jaren tussen 0,54 en 0,61), minder dan Spruyt vindt voor Vlaanderen (Cronbachs alfa 0,80). Het verschil met Vlaanderen wordt mogelijk verklaard doordat in dat onderzoek gevraagd is naar de mate van 'conflict' en bij ons naar de mate van 'tegenstelling'. Die termen maken ook in Nederland verschil (zie kader 5.3; Den Ridder et al. 2012).

In plaats van naar de mate waarin tegenstellingen worden gezien, vergelijken we hier voor het oudste (1987) en nieuwste onderzoek (2010/'11) alleen wat

bepaalt of mensen veel tegenstellingen zien: de laatste rij in tabel 5.10. Naast de vier eerder gebruikte tweedelingen gebruiken we stemintenties.¹²

Tabel 5.10

Achtergronden van veel tegenstellingen zien, bevolking van 18 jaar en ouder, 1987 en 2011 (in relatieve kansenverhoudingen)^a

	1987	2010/1	1987+2010/1
seks: vrouw	1,26	1,62***	1,28
leeftijd: ≥ 45 jaar	1,27	1,52***	1,26
opleidingsniveau: hoog	1,15	0,78**	1,15
kerkelijkheid: ja	0,59***	0,90	0,61***
stemintenties (referentiecategorie = 'weet nog niet'):			
CDA	0,82	0,80	0,81
PvdA	1,46	0,83	1,52*
VVD	0,46*	0,65*	0,60***
D66	0,85	0,73	0,76
GroenLinks		1,07	
SP		1,30	
PVV		1,25	
anders	1,22	1,23	1,20
gaat niet stemmen	1,25	1,34	1,31
2010/'11			1,42
vrouw in 2010/'11			1,26
≥ 45 jaar in 2010/'11			1,20
hogeropgeleid in 2010/'11			0,67*
kerkelijk in 2010/'11			1,46*
stemintentie PvdA in 2010/'11			0,54**
pseudo verklaarde variantie (Nagelkerke)	5,9%	6,0%	6,9%

a Coëfficiënten < 1 wijzen op *minder* gepercipieerde tegenstellingen in de genoemde categorie, coëfficiënten > 1 op *meer* gepercipieerde tegenstellingen.

Bron: CV 1987 (ISSP) en 2010/'11

12 Dat doen we omdat in 1987 geen metingen van politiek zelfvertrouwen en antiautoritarisme beschikbaar zijn en omdat het onderzoek in Vlaanderen in hoofdstuk 4 ook op politieke partijen ingaat.

De verklaringskracht van de opgenomen kenmerken is beperkt, maar de verschillen tussen beide onderzoeksjaren zijn interessant: kerkelijkheid leidt in 2010/'11 tot meer tegenstellingen zien, een hoger opleidingsniveau en een voorkeur voor de PvdA gaan juist gepaard met minder tegenstellingen zien. Deze bevindingen corresponderen met wat Spruyt aantreft in Vlaanderen in hoofdstuk 4 van een verdere duiding voorziet.

Voor de beantwoording van de titelvraag van deze paragraaf is zijn deze differentiële ontwikkelingen een zijspoor. Het samenvattende antwoord is dat Nederlanders in de afgelopen decennia minder (partij)politieke polarisatie zijn gaan zien maar wel vaker grote sociale tegenstellingen. Vanwege het geringe aantal metingen en de zwakke relaties tussen beoordelingen van tegenstellingen is er echter weinig reden om te veronderstellen dat er steeds meer 'tegenstellingen-denken' is.

Kader 5.3

Tegenstellingen tussen lager- en hogeropgeleiden

In het onderzoek Culturele veranderingen is niet naar tegenstellingen tussen hoger- en lageropgeleiden gevraagd, maar wel in enkele kwartaalpeilingen van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB; Den Ridder et al. 2012). In een rij van acht tegenovergestelde groeperingen ziet van de COB-ondervraagden begin 2010 en eind 2012 respectievelijk 61% en 65% een '(zeer) grote tegenstelling' tussen lager- en hogeropgeleiden (ter vergelijking: 72% respectievelijk 64% ziet een grote tegenstelling tussen arme en rijke mensen, 67% en 58% ziet die tussen allochtonen en autochtonen en slechts 14% en 15% tussen vrouwen en mannen). De opleidingstegenstelling stond in 2012 op de eerste plaats, in 2010 nog op de derde. In toelichtingen van respondenten en in gesprekken in focusgroepen viel echter op dat mensen een tegenstelling eerder zagen als een groot verschil dan als een spanning of conflict. Daarom vroegen we in 2012 een deel van de respondenten niet naar de gepercipieerde 'tegenstelling' maar naar het gepercipieerde 'conflict' tussen de groeperingen. Dat leverde andere uitkomsten op. Bij lager- en hogeropgeleiden en arm en rijk was het aandeel respondenten dat een groot conflict zag de helft van het percentage dat een grote tegenstelling zag, maar bij allochtonen en autochtonen leverden beide vraagstellingen vrijwel gelijke percentages op. Interessant zijn de verschillende uitkomsten bij beide opleidingsniveaus als de vraag lager- en hogeropgeleiden betreft: respectievelijk 69% en 61% ziet een grote tegenstelling en 44% en 27% een groot conflict. Er is bij hogeropgeleiden dus veel meer ontkenning naarmate de tegenstelling bedreigender wordt (zie verder Den Ridder et al. 2012: 21 e.v.; vgl. de hoofdstukken 4 en 8 in deze bundel).

Eerder deden we ook onderzoek naar de beleving van opleidingsverschillen (Den Ridder en Dekker 2011). Toen bleek (tabel 5.11) 59% van de Nederlanders het eens te zijn met de stelling dat mensen van verschillend opleidingsniveau steeds minder contact met elkaar hebben. Lageropgeleiden vinden dat vaker (66%) dan hogeropgeleiden (53%). Een meerderheid van alle ondervraagden onderschrijft stellingen dat je er meer 'toe doet' naarmate je hoger bent opgeleid en dat de stem van hogeropgeleiden te veel en van lageropgeleiden te weinig doorklinkt in de politiek. Wie zelf lager is opgeleid vindt dat vaker dan wie hoger is opgeleid, maar ook

bij de hogeropgeleiden vindt ongeveer de helft (46%) dat de stem van hogeropgeleiden in de politiek te overheersend is.

Tabel 5.11

Opvattingen over opleidingsniveaus naar opleidingsniveau^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2011 (in procenten 'helemaal/tamelijk eens')

	opleidingsniveau ^a			
	allen	lager	midden	hoger
1 'In onze maatschappij hebben mensen van verschillende opleidingsniveaus steeds minder contact met elkaar.'	59	66	58	53
2 'Hoe hoger je opleidingsniveau, hoe meer je er toe doet in deze maatschappij.'	59	64	61	49
3a 'De mening van hogeropgeleiden klinkt te veel door in de politiek.' ^b	68	79	73	46
3b 'De mening van lageropgeleiden klinkt te weinig door in de politiek.' ^b	58	75	56	38
4a 'Ik voel me meer verbonden met mensen die hetzelfde opleidingsniveau hebben dan met mensen met een hoger opleidingsniveau.' ^b	24	31	24	15
4b 'Ik voel me meer verbonden met mensen die hetzelfde opleidingsniveau hebben dan met mensen met een lager opleidingsniveau.' ^b	24	13	18	47

a Lager = t/m vmbo (34%); midden = mbo t/m propedeuse (40%); hoger = hbo bachelor + (26%).

b Willekeurig over twee helften verdeeld kregen respondenten stelling 3a of 3b en 4a of 4b voorged.

Bron: Den Ridder en Dekker (2011: 6-7)

Een kwart van de mensen (24% bij stelling 4a en 4b in tabel 5.11) onderschrijft dat men zich meer verbonden voelt met mensen van hetzelfde opleidingsniveau dan met mensen die hoger of lager zijn opgeleid (waarbij hoger opgeleide respondenten vaker afstand voelen tot mensen die lager zijn opgeleid dan dat lager opgeleide respondenten afstand voelen tot mensen die hoger zijn opgeleid). De meerderheid van de lager- en hogeropgeleiden is het niet met de stelling eens en voelt zich niet meer verbonden met mensen van het eigen opleidingsniveau. Gevraagd om deze opvatting toe te lichten, wijzen velen op de gelijkheid van mensen, ongeacht hun opleidingsniveau, en dat het voor verbondenheid niet daarom gaat maar om 'de persoon' en om gemeenschappelijke waarden en interesses. Een enkeling vindt de vraagstelling zelfs vreemd: 'Waarom zou ik niet om kunnen gaan met mensen met een hoger opleidingsniveau? Mijn kinderen hebben ook meer onderwijs genoten dan ik, maar daarom ga ik nog wel met

ze om. Rare opmerking vind ik dat.’ Het meest genoemde argument van lager- en middelbaar opgeleiden om zich minder verbonden te voelen met hogeropgeleiden is dat die neerkijken op mensen met een lagere opleiding: ‘Ik vind mensen met een hoger opleidingsniveau soms niet te begrijpen en soms neerbuigend.’ Omgekeerd beargumenteren hogeropgeleiden hun grotere verbondenheid met mensen van hetzelfde niveau vaak uit onderlinge overeenkomsten: ‘Zelfde ideeën en aandachtsgebieden’; ‘Gelijkwaardig niveau’.

5.7 Conclusie: geen brede polarisatietrend, wel reden voor zorg

De voorafgaande empirische paragrafen hadden polarisatievragen als titels. We zetten hier eerst de antwoorden nog eens op een rij en bezien dan wat deze en de uitstapjes in kaders betekenen in termen van politiek-culturele scheidslijnen.

- 1 Is de bevolking meer verdeeld geraakt? Dat is zeker niet over de hele linie het geval geweest. Tegenover gevallen van polarisatie (politiek zelfvertrouwen tot in de jaren tachtig, Europa sinds midden jaren negentig) staan gedepolariseerde kwesties (euthanasie, inkomensnivellering) en dubbelzinnige polarisatietrends (minder extremen én meer blokvorming in de links-rechts-zelfplaatsing).
- 2 Zijn verschillen tussen bevolkingsgroepen groter geworden? Meestal niet; dan vonden we geen ontwikkeling, convergentie of tegenstrijdige onderzoeksresultaten. In enkele gevallen wel: de link-rechtstegenstelling nam toe tussen de seksen (vrouwen werden linkser) en tussen lager- en hogeropgeleiden (lageropgeleiden werden rechtser), op inkomensnivellering polariseerden jong en oud (oud meer pro) en op EU hoger- en lageropgeleiden (hogeropgeleiden meer pro).
- 3 Zijn de relaties tussen inhoudelijke politieke voorkeuren en politiek zelfvertrouwen sterker geworden? Ook op deze vraag gaven de geanalyseerde data geen ondubbelzinnig antwoord. We constateerden echter wel dat de samenhang van politiek zelfvertrouwen met globaliseringskwesties relatief sterk is. Een toenemend belang van die kwesties in de politiek zou polarisatie tot gevolg hebben in de zin van een verbredende politiek-culturele tegenstelling.
- 4 Zijn we vaker gaan denken dat er grote tegenstellingen bestaan? Niet als het om tegenstellingen tussen politieke partijen gaat, maar gemiddeld wel bij de vergelijking van sociale groepen. Achter dat gemiddelde gaan echter tegengestelde veranderingen schuil (zie tabel 5.9) en er is weinig grond om een toenemend ‘tegenstellingsdenken’ te veronderstellen.

Ziet men de belangrijkste resultaten zo achter elkaar gezet, dan is er weinig reden om zich zorgen te maken over een alom toenemende politiek-culturele polarisatie in Nederland. Dat die er zou zijn, was ook niet de veronderstelling voor dit hoofdstuk. We onderzochten polarisatie uitsluitend als kenmerk van de opgetelde opvattingen en houdingen van individuen en niet als iets wat politiek en

maatschappelijk speelt in de interactie van burgers, in de media en in relaties tussen partijen en maatschappelijke verbanden. Polarisation moet worden georganiseerd. Dat zal wel eerder gebeuren als op het niveau van opvattingen en houdingen potentie is om georganiseerd te worden.

In dat licht is de gesignaleerde polarisation tussen jong en oud interessant. Ouderen en jongeren zijn meer van elkaar gaan verschillen op het punt van de inkomensnivellering (ouderen werden daar meer vóór). Ouderen plaatsten zich in 1970 rechts en in 2012/13 links van jongeren (tabel 5.3). De onderlinge afstand werd kleiner en daarom was er sprake van depolarisation (ouderen werden minder rechts), maar de ontwikkeling zou zich kunnen voortzetten in polarisation (ouderen worden steeds linkser). De wens om verworven rechten van de verzorgingsstaat te beschermen zal daar niet los van staan. De tegenstelling tussen jong en oud krijgt onder andere gestalte door de opkomst van een ouderenpartij. Daardoor kan politieke polarisation worden versterkt en dat zou kunnen resulteren in een nieuwe scheidslijn op basis van leeftijd en klassieke sociaaleconomische strijdpunten.

Afgezien van het kleine uitstapje naar partijpreferenties in tabel 5.10 hebben we ons in dit hoofdstuk verre gehouden van politieke partijen en geen enkele aandacht besteed aan het politieke aanbod van nieuwe en nieuw gecombineerde tegenstellingen (zie hoofdstuk 2 en 3; Bovens et al. 1998; Pellikaan et al. 2007; Van de Brug et al. 2011; Kriesi et al. 2012). Dat gaan we niet alsnog doen. Zoals beloofd in de inleiding, kijken we hier afsluitend naar de bevindingen in het licht van het vaak gemaakte onderscheid tussen oude en nieuwe politieke strijdpunten. Wat de verdeeldheid in de hele bevolking betreft (vraag 1) zagen we depolarisation bij oude kwesties (nivellering als sociaaleconomische tegenstelling en euthanasie als religieus-seculiere tegenstelling) en polarisation bij een nieuwe globaliseringskwestie (bij de houding tegenover de Europese eenwording, maar niet bij de houding tegenover de multiculturele samenleving).

Bij de verschillen tussen bevolkingsgroepen (vraag 2) was het beeld gemengd: bij de oude nivelleringskwestie meer polarisation (bij sekse en leeftijd) dan depolarisation (tussen opleidingsniveaus), meer depolarisation (leeftijd, opleiding, kerkelijkheid) dan polarisation (sekse) bij het nog een beetje nieuwe anti-autoritarisme en polarisation op onderdelen bij de nieuwe globaliseringskwesties (hogeropgeleiden zijn veel meer pro-EU en het verschil wordt groter; jongeren zijn meer pro-multiculti en het verschil wordt groter). De samenhang met politiek zelfvertrouwen (vraag 3) blijkt voor beide globaliseringskwesties sterker dan voor oude strijdpunten. Bij elkaar genomen zien we bij de nieuwe strijdpunten meer polarisation dan bij de oude. Er is hier potentie voor de ontwikkeling van een nieuwe politiek-culturele scheidslijn waarvan de uiteinden gevormd worden door hogeropgeleiden met pro-Europese standpunten en (zelf)vertrouwen in de politiek enerzijds en lageropgeleiden met groeiende afkeer van Europa en van de politiek anderzijds. Hoe het nu met deze tegenstelling staat, komt in het volgende hoofdstuk uitgebreider aan de orde.

Literatuur

- Aarts, K. en J. Thomassen (2008). Een nieuwe dimensie in de Nederlandse politiek. In: *Bestuurskunde*, nr. 3, p. 47-55.
- Bovens, M., H. Pellikaan en M. Trappenburg (red.) (1998). *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: Boom.
- Bovens, M. en A. Wille (2011). *Diplomademocratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Brug, W. van der, C. de Vries en J. van Spanje (2011). Nieuwe strijdpunten, nieuwe scheidslijn? In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht* (p. 283-300). Leiden: Leiden University Press.
- Dekker, P. (2005). Nieuwe politieke tegenstellingen? In: P. Dekker (red.), *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society* (p. 101-117). Driebergen: Synthesis.
- Dekker, P. en J. den Ridder met R. Gude (2014). *Burgerperspectieven 2014* | 3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- DiMaggio, P., J. Evans en B. Bryson (1996). Have American's social attitudes become more polarized? In: *American Journal of Sociology*, p. 690-755.
- Elchardus, M. (2002). Onderwijs in de symbolische samenleving. In: *Sociologische Gids*, jg. 49, nr. 3, p. 259-274.
- Elchardus, M. (2012). Van de losgezongen elite naar de gefrustreerde achterban en terug. In: M. Elchardus en I. Glorieux (red.), *Voorspelbaar uniek* (p. 325-352). Tiel: Lannoo.
- Esteban, J. en D. Ray (1994). On the measurement of polarization. In: *Econometrica*, jg. 62, nr. 4, p. 819-851.
- Evans, J.H. (2003). Have Americans' attitudes become more polarized?—an update. In: *Social Science Quarterly*, jg. 84, nr. 1, p. 71-90.
- Evans, J.H., B. Bryson en P. DiMaggio (2001). Opinion polarization: Important contributions, necessary limitation. In: *American Journal of Sociology*, jg. 106, nr. 4, p. 944-959.
- Flanagan, S.C. (1987). Value change in industrial societies. In: *American Political Science Review*, nr. 81, p. 1303-1319.
- Hakhverdian, A., W. van der Brug en C. de Vries (2012). The emergence of a 'diplomacy democracy'? In: *Acta Politica*, jg. 47, nr. 3, p. 229-247.
- Hakhverdian, A., E. van Elsas, W. van der Brug en T. Kuhn (2013). Euroscepticism and education. In: *European Union Politics*, jg. 14, nr. 4, p. 522-541.
- Holsteyn, J. van, en J. den Ridder (2008). Verandering in continuïteit. In: *Bestuurskunde*, nr. 3, p. 39-46.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Kolk, H. van der, en K. Aarts (2011). Verschillen politieke partijen in de ogen van de kiezers? In: R. Andeweg en J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht* (p. 2267-282). Leiden: Leiden University Press.
- Kriesi, H., E. Grande, M. Dolezat, M. Hebling, D. Höglinger, S. Hutter en B. Wüest (2012). *Political conflict in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laponce, J.A. (1981). *Left and right*. Toronto: University of Toronto Press.
- Middendorp, C.P. (1976). *Progressiveness and conservatism* (dissertatie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

- Mouw, T. en M.E. Sobel (2001). Culture wars and opinion polarization. In: *American Journal of Sociology*, jg. 106, nr. 4, p. 913-943.
- Oosterwaal, A. en R. Torenvlied (2010). Politics divided from society? In: *West European Politics*, jg. 33, nr. 2, p. 258-279.
- Ozdemir, U. en A.I. Ozkes (2014). *Measuring public preferential polarization*. Parijs: École Polytechnique, Université Paris (cahier 2014-6).
- Pellikaan, H., S.L. de Lange en T. van der Meer (2007). Fortuyn's Legacy. In: *Comparative European Politics*, nr. 5, p. 282-302.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (2011). *Opvattingen over sociale mobiliteit en opleidingsverschillen*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Ridder, J. den, P. Dekker en M. van Ditmars (2012). *Burgerperspectieven 2012 | 4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rosema, M., K. Aarts en H. van der Kolk (2007). De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer. In: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat* (p. 165-188). Utrecht: Spectrum.
- Spruyt, B. (2012). Altijd strijd. In: M. Elchardus en I. Glorieux (red.), *Voorspelbaar uniek* (p. 304-324). Tiel: Lannoo.
- Vries, C.E. de, A. Hakhverdian en B. Lancee (2013). The dynamics of voters' left/right identification. In: *Political Science Research and Methods*, jg. 1, nr. 2, p. 223-238.
- Weber, W. en W.E. Saris (2014). The relationship between issues and an individual's left-right orientation. In: *Acta Politica* (doi:10.1057/ap.2014.5).
- Witte, H. de, en P. Scheepers (red.) (1999). *Ideology in the Low Countries*. Assen: Van Gorcum.

Bijlage B5: de links-rechtstegenstelling

‘Links’ en ‘rechts’ worden vaak gebruikt om de polen van de sociaaleconomische tegenstelling aan te geven, maar de begrippen hebben in de politieke ruimte een bredere betekenis om politici, partijen en kiezersvoorkeuren te plaatsen en te vergelijken. Ze hebben dan geen vaste inhoudelijke betekenis. Ze danken hun rol als gemeenschappelijke oriëntatiepunten in de tijd juist aan de omstandigheden dat mensen er verschillende zaken mee kunnen associëren en dat de belangrijkste associaties kunnen verschuiven (Laponce 1981; Dekker 2005; Van der Brug et al. 2011; De Vries et al. 2013).

De links-rechtszelfplaatsing komt in hoofdstuk 5 aan de orde als dimensie waarop polarisatie kan plaatsvinden. In deze bijlage bekijken we ten eerste of de links-rechtspositionering moeilijker te hanteren wordt voor mensen om zich in de politiek te oriënteren, en ten tweede of die positionering een andere invulling krijgt, meer specifiek of de zelfplaatsing in de loop van de tijd minder samenhangt met de sociaaleconomische tegenstelling en meer met voorkeuren over nieuwe kwesties.¹³

Wat de eerste kwestie betreft vinden we noch in Culturele veranderingen noch in de Nationale Kiezersonderzoeken aanwijzingen dat mensen meer moeite met de begrippen links en rechts hebben. In eerstgenoemd onderzoek zien we over de hele periode 1970-2013 een trend om zich meer in het midden te plaatsen en een trend om minder ‘ik weet het niet’ te zeggen. Gecombineerd resulteert een betrekkelijk stabiel aandeel respondenten dat zich wel links of rechts plaatst. In de kiezersonderzoeken fluctueert het percentage mensen dat zegt zich niet te kunnen plaatsen of zich op de middenpositie(s) plaatst, maar ook hier is geen trendmatige toename. Politiek ‘links’ en ‘rechts’ worden zo gezien niet onbruikbaar om zich te oriënteren in de politiek.

De tweede kwestie: verandert de invulling van links en rechts van betekenis? Tabel B5.1 laat voor Culturele veranderingen zien dat de links-rechtszelfplaatsing over de hele periode in ongeveer gelijke mate wordt bepaald door nivelleringsvoorkeuren en autoritair-libertijnse posities. De verklaarde variantie door beide samen vertoont fluctuaties maar geen neergaande trend.

Of mensen zich links of rechts in de politiek plaatsen blijft hier dus steeds van zowel de ‘oude’ tegenstelling (opvattingen over inkomensnivellering) als van de ‘nieuwe’ (autoritair-libertijnse) tegenstelling afhankelijk. Voor de periode 1980-2006 komen De Vries et al. (2013) tot een andere bevinding als ze in plaats van de autoritair-libertijnse tegenstelling de houding tegenover immigranten gebruiken. Rekening houdend met een groot aantal andere factoren blijkt er dan wel een kleine verschuiving in de bepaling van links-rechtsposities van de houding tegenover nivellering naar de houding tegenover immigranten.

Voor de kiezersonderzoeken laat tabel B5.2 ook een substantiële samenhang zien tussen nivelleringsvoorkeuren en de links-rechtszelfplaatsing. Die samenhang is in de jaren tachtig net zo sterk als met het morele strijdpunt euthanasie, maar dat wordt daarna minder belangrijk. Rond de eeuwwisseling is de houding tegenover de multiculturele samenleving belangrijker voor de links-rechtsplaatsing dan de nivelleringsvoorkeur; daarna houden ze elkaar in evenwicht. Kernenergie is in de

13 Daarbij mag een wisselwerking worden verondersteld (Weber en Saris 2014): opvattingen over als belangrijk ervaren kwesties zullen van invloed zijn op de links-rechtsplaatsing en die plaatsing zal van invloed zijn op wat men vindt van een kwestie die men niet zo belangrijk acht.

hele periode eerder een rechtse voorkeur, de houding pro-Europa neigt de afgelopen jaren naar links, maar de samenhang is zeer zwak. Van de vermelde strijdpunten onttrekt steun voor de Europese Unie zich het sterkst aan de politieke links-rechtsorde.

Tabel B5.1

Links-rechtszelfplaatsing afhankelijk van strijdpunten (in bèta-coëfficiënten)^a

	1970	1975	1980	1985	1991/2	1996	2004	2006	2008/9	2010/1	2012/3
pro-nivellering	-0,20	-0,23	-0,24	-0,26	-0,23	-0,20	-0,21	-0,18	-0,16	-0,19	-0,21
antiautoritarisme	-0,19	-0,25	-0,22	-0,24	-0,26	-0,24	-0,23	-0,22	-0,25	-0,28	-0,20
verklaarde variantie	8%	13%	12%	13%	13%	10%	10%	8%	9%	12%	8%

a Alle coëfficiënten zijn statistisch significant ($p < 0,001$; tweezijdig).

Bron: CV 1970-2012/'13

Tabel B5.2

Links-rechtsplaatsing afhankelijk van strijdpunten (in bèta-coëfficiënten)^a

	1986	1989	1994	1998	1998	2002	2006	2010	2012
pro-nivellering	-0,26	-0,28	-0,19	-0,20	-0,19	-0,19	-0,23	-0,27	-0,25
pro-euthanasie	-0,24	-0,29	-0,18	-0,14	-0,14	-0,11	-0,10	(-0,02)	-0,10
pro-kernenergie	0,22	0,13	0,21	0,14	0,12	0,21	0,16	0,19	0,17
pro-Europa					(-0,04)	(-0,01)	(-0,02)	-0,09	-0,09
pro-multiculti					-0,26	-0,36	-0,26	-0,22	-0,26
verklaarde variantie	25%	22%	15%	10%	17%	29%	18%	19%	20%

a Coëfficiënten tussen haakjes zijn statistisch niet significant ($p \geq 0,05$; tweezijdig).

Bron: NKO 1986-2012

Samenvattend geven beide onderzoeken weinig aanleiding om te veronderstellen dat links en rechts minder betekenis hebben gekregen om politieke tegenstellingen samen te vatten. De zelfplaatsing valt niet samen met sociaaleconomisch links en rechts. De houding tegenover de multiculturele samenleving is zeker zo onderscheidend, maar de houding tegenover de Europese Unie houdt wel veel minder verband met links en rechts.

6

Een globaliseringsscheidslijn?

JOSJE DEN RIDDER, IRIS GLAS EN PAUL DEKKER

6.1 Tegenstellingen over globaliseringskwesties

Het afgelopen decennium, eigenlijk sinds de opkomst en het electorale succes van Pim Fortuyn in 2002, is er veel aandacht voor een tegenstelling op wat politicologen wel de ‘culturele dimensie’ noemen (o.a. Pellikaan et al. 2003, 2007; Aarts en Thomassen 2008). Kriesi beschrijft deze tegenstelling als een conflict tussen ‘integratie en demarcatie’: tussen enerzijds voorstanders van internationale multiculturele vervlechting en anderzijds voorstanders van nationale afbakening (Kriesi et al. 2008, 2012; zie ook hoofdstuk 3). Hij noemt dit een ‘globaliseringsconflict’. Globalisering leidt tot een toename van de economische, culturele en politieke competitie, die niet voor iedereen hetzelfde uitpakt. Sommigen kunnen er van profiteren (de ‘winnaars’), anderen hebben er onder te leiden of percipiëren de ontwikkelingen als een verlies van oude zekerheden en identiteiten (de ‘verliezers’). Deze winnaars en verliezers hebben niet alleen andere maatschappelijke uitgangspunten, maar zouden door dat verschil in positie ook andere opvattingen hebben over kwesties die raken aan de toegenomen competitie en diversiteit, zoals immigratie, integratie, Europese eenwording en economisch liberalisme (o.a. Grande en Kriesi 2012; Höglinger et al. 2012, zie hoofdstuk 3). Deze inhoudelijke verschillen manifesteren zich onder andere bij verkiezingen. Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement op 22 mei 2014 zou er een tegenstelling zijn tussen hogeropgeleiden, die baat hebben bij de EU en voorstander zijn van de EU, en ‘buitenstaanders’ en ‘cynici’, die zich benadeeld voelen en zich tegen de EU keren (aldus Martin Sommer in *de Volkskrant*, 23 mei 2014).

In dit hoofdstuk staan de meningsverschillen en tegenstellingen over dit globaliseringsconflict centraal. Kriesi introduceerde de opkomst en aard van deze dimensie al uitgebreid in hoofdstuk 3 op basis van onderzoek onder kiezers en partijen in West-Europese landen. Hij schreef dat de manifestatie en aard van de tegenstelling per nationale context verschilt. Het doel van dit hoofdstuk is om het bestaan, de aard en de scherpte van een eventuele globaliseringsscheidslijn in

Nederland verder te exploreren. De centrale vraag is: *lopen er tegenstellingen over globaliseringskwesties door de Nederlandse samenleving, hoe kunnen we die tegenstellingen karakteriseren en hoe scherp zijn ze?* Concreet zullen we ons daarbij richten op de manifestatie van *publieke* verschillen of tegenstellingen over globaliseringskwesties in Nederland op één punt in de tijd (2013).¹ We gebruiken daarvoor het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), een kwartaalonderzoek dat met gesloten en open enquêtevragen opvattingen en houdingen van Nederlanders over maatschappij en politiek in kaart brengt.²

We beantwoorden de centrale vraag in een aantal stappen. In de eerste plaats kijken we hoe Nederlanders denken over kwesties die samenhangen met globalisering (hier verder aan te duiden als ‘globaliseringskwesties’) en in hoeverre men hierover van mening verschilt (§ 6.2). Om inzicht te krijgen in de aard van die verschillen, gaan we vervolgens na hoe het debat over deze kwesties wordt gevoerd. Hoe onderbouwen mensen hun mening en *framen* ze dit debat op dezelfde manier? Dit doen we aan de hand van open antwoorden op enquêtevragen (§ 6.3). De aard van het debat brengen we in kaart door te kijken in hoeverre opvattingen over globaliseringskwesties overlappen met opvattingen over andere maatschappelijke en politieke kwesties (§ 6.4). Gaat het hier puur om meningsverschillen over globaliseringskwesties of is er, zoals wel wordt gesuggereerd, een algemener verschil in onbehagen over Nederland (zie Elchardus 2008; Dekker en Den Ridder 2011; zie ook hoofdstuk 5). Om te bepalen wat de scherpste van deze tegenstellingen is, delen we tot slot Nederlanders op basis van hun opvattingen in groepen in en gaan we na of die van elkaar verschillen in sociale positie en gedrag (§ 6.5).

6.2 Meningsverschillen over globaliseringskwesties

In de enquête van het COB zijn vier stellingen opgenomen over de door globalisering toegenomen competitie en diversiteit: één over de Europese Unie (EU), twee over immigranten en één over open grenzen. Hoe denken Nederlanders over deze kwesties en verschillen de meningen hierover?

Een grote groep (39%) is het eens met de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen, maar er zijn eveneens grote groepen die het met de stelling oneens zijn (31%) of een neutrale positie innemen (27%). Hoewel de grootste groep Nederland prettiger zou vinden met minder immigranten, vindt tegelijkertijd 41% dat de aanwezigheid van

1 We gebruiken vooral gegevens uit 2013, omdat we voor dit jaar vier kwartaalmetingen hebben over relevante stellingen. Door vier kwartalen samen te nemen, hebben we bovendien voldoende respondenten om uitsplitsingen te maken en de achtergronden van een eventuele tegenstelling in kaart te brengen.

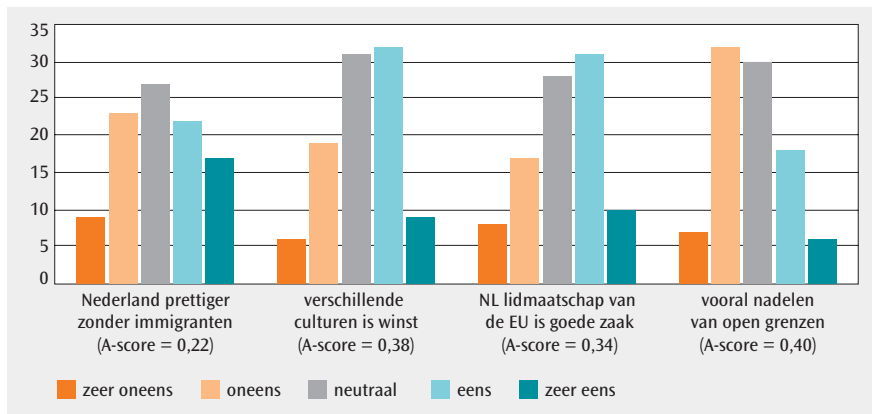
2 Zie voor meer informatie over het COB op www.scp.nl/Publicaties/Terugkerende_monitors_en_reeksen/Continu_Onderzoek_Burgerperspectieven.

verschillende culturen een aanwinst is voor de samenleving. Maar ook dit is geen meerderheid: 26% is het met deze stelling oneens, 31% neemt een neutrale positie in. Over het Nederlandse lidmaatschap van de EU is de grootste groep positief: 42% is het eens met de stelling dat het lidmaatschap een goede zaak is. Maar ook hier geldt: 25% is het daarmee niet eens en 28% is neutraal. 39% wijst de stelling af dat het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van de economie vooral nadelen heeft, 30% is neutraal en 24% is het wel met de stelling eens.

Wat opvalt is dat er bij geen van deze stellingen ruime meerderheden zijn. In figuur 6.1 zien we hoe de spreiding van opvattingen over deze kwesties precies is. Per kwestie is ook de zogenaemde *Agreement-score* (A-score) opgenomen, die aangeeft hoe eensgezind men over de betreffende stelling in. De A-score wordt gebruikt bij ordinale schalen en loopt van -1 tot +1. Een score van +1 duidt op volledige eensgezindheid, een score van 0 op verdeeldheid (alle posities op de schaal zijn gelijkelijk bezet), een score van -1 op maximale polarisatie (Van der Eijk 2001). De aangetroffen A-scores van 0,22 - 0,40 duiden op relatieve verdeeldheid over deze kwesties, al is – op het niveau van de bevolking als geheel – van polarisatie geen sprake. Nederland is ver verwijderd van een situatie waarin er zonder tussengroepen twee grote blokken zijn met diametraal tegenovergestelde opvattingen.

Figuur 6.1

Stellingen over globaliseringskwesties, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013 (in procenten)^a

a Resp. 3%, 2%, 5% en 7% vult 'weet niet' in, deze antwoorden zijn in deze figuur niet opgenomen. A-score = Agreement score (berekend zonder weet niet).

Bron: COB 2013/1-4

In het geval van een 'globaliseringsconflict' of een 'globaliseringsscheidslijn' zouden opvattingen over de globaliseringskwesties sterk met elkaar moeten

samenhangen. Er zouden dan mensen zijn met een ‘open’ houding tegenover de EU en immigratie (voorstanders van culturele vervlechting) en mensen met een ‘gesloten’ houding (voorstanders van nationale afbakening).³ Uit een principaalcomponentenanalyse blijkt inderdaad dat de vier stellingen samenhangen en één component vormen (tabel 6.1). Als we de vier stellingen samenvoegen tot één dimensie blijkt wederom geen polarisatie, maar een grote spreiding van opinies. Er zijn mensen met een meer of minder open houding tegenover de globaliseringskwesties, mensen met een meer of minder gesloten houding en mensen met vooral neutrale posities. In paragraaf 6.5 bespreken we *wie* van mening verschillen over deze kwesties, maar eerst bekijken we de *aard* van de meningsverschillen.

Tabel 6.1

Principaalcomponentanalyse van stellingen over globaliseringskwesties, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013^a

	ladingen
‘Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.’	0,82
‘De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.’	-0,81
‘Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak.’	-0,75
‘Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.’	0,75
verklaarde variantie	61%
N	4.865

a De categorie ‘weet niet’ is samen genomen met de neutrale categorie.

Bron: COB 2013/1-4

6.3 Perspectieven op globaliseringskwesties

Waar het globaliseringsconflict precies over gaat, kan per nationale context verschillen (vgl. hoofdstuk 3). De aard van de meningsverschillen brengen we op twee manieren in kaart. We kijken eerst naar de manier waarop mensen praten over de EU, immigratie en open grenzen. In paragraaf 6.4 kijken we of en hoe globaliseringskwesties in verband worden gebracht met andere politieke opvattingen en houdingen.

3 We hanteren in het vervolg van dit hoofdstuk de termen ‘open’ en ‘gesloten’, uiteraard zonder daarmee een waardeoordeel uit te spreken.

Waar gaat het debat over de globaliseringskwesties precies over? Grofweg onderscheidt Kriesi in navolging van zijn collega's Höglinger et al. (2012) twee invalshoeken of *frames*: een economische en een culturele. Vanuit een economische logica staan economische voor- of nadelen centraal en gaat de discussie bijvoorbeeld over de voor- of nadelen voor de Nederlandse economie, of over werkgelegenheid. Vanuit een culturele logica spelen argumenten mee die aan identiteit gerelateerd zijn en gaat het debat bijvoorbeeld over Nederland als cultureel onderdeel van een grotere wereld of over verlies van identiteit. Naast deze twee hoofdframes onderscheiden Kriesi en collega's ook nog de utilitaire logica, waarin het debat wordt gevoerd op basis van pragmatische niet-economische voor- en nadelen (zie bijlagetabel B6.1 voor een overzicht van argumenten). De vraag is nu of het maatschappelijke debat in Nederland over globaliseringskwesties hoofdzakelijk een economische of culturele invalshoek heeft.

Höglinger et al. (2012: 233-237) analyseren het debat onder politieke actoren en verwachten dat de invalshoek zal afhangen van het type vraagstuk en het type actor. Ze verwachten dat bij immigratievraagstukken vooral de culturele logica dominant zal zijn, dat bij vraagstukken over economisch liberalisme de economische logica dominant is en dat bij de kwestie van Europese integratie beide logica's een rol spelen. Daarnaast verwachten ze dat actoren met een gesloten houding vaak culturele *frames* gebruiken en actoren met een open houding vaker economische *frames* (Höglinger et al. 2012: 230). Voor de publieke opinie kunnen we dezelfde verwachtingen formuleren.

Om zicht te krijgen op hoe mensen denken en praten over globaliseringskwesties en welke *frames* zij gebruiken, gebruiken we antwoorden op open vragen. In het COB is respondenten gevraagd hun antwoord op stellingen over de EU, immigratie en open grenzen toe te lichten.⁴ We hebben geprobeerd de gebruikte argumenten zo veel mogelijk te groeperen in de door Höglinger et al. gehanteerde *frames*.⁵ Dit bleek echter niet altijd mogelijk omdat veel mensen argumenten gebruiken waarin geen expliciet *frame* aanwezig is of waarin *frames* door elkaar heen lopen. Bij de analyse van de open antwoorden is het overigens goed om te bedenken dat het hier om spontane antwoorden gaat, terwijl men bij gesloten vragen kiest uit enkele antwoordmogelijkheden. Daarom zijn hier de percentages kleiner dan bij gesloten vragen.

4 Voor de vraag over de EU en immigratie analyseren we open antwoorden uit COB 2013|3. Voor de vraag over open grenzen analyseren we open antwoorden uit COB 2010|3. Deze open antwoorden zijn beschreven in de betreffende kwartaalberichten, maar zijn nog niet eerder gecodeerd.

5 De antwoorden op de toelichtingsvragen over de drie globaliseringskwesties zijn doorgelezen. Op basis daarvan is een codeerschema opgesteld en zijn de open antwoorden gecodeerd door twee codeurs. Over de twijfelgevallen is overlegd. De codeerschema's zijn opgenomen in bijlage B6.1.

Immigratie: voor- en tegenstanders eensgezind over ‘aanpassen’

In de discussie over de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn met minder immigranten, worden zowel culturele als economische argumenten gebruikt (tabel 6.2). Zoals Höglinger et al. verwachten, hebben culturele argumenten de overhand. Veel mensen met een open houding zien immigranten als een (culturele) verrijking:

Het komt de diversiteit en het wederzijds begrip ten goede als er een goede mix is van culturen. (man, 19 jaar, hogeropgeleid).

We worden er rijker van om meer over andere culturen te leren, het voegt wat toe aan onze samenleving. (vrouw, 55 jaar, hogeropgeleid)

Een veelgebruikt argument bij zowel mensen met een gesloten als mensen met een open houding, is dat immigranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur en, in het verlengde daarvan, het argument dat de overheid zich daar meer op zou moeten richten:

Immigranten geven kleur aan de maatschappij, mits zij ook de normen en waarden van het land respecteren en zich willen aanpassen. (man, 61 jaar, hogeropgeleid, open houding)

Ik heb er op zich geen problemen mee dat er mensen van buiten Nederland hier wonen en werken maar dan moeten ze zich wel willen aanpassen aan de Nederlandse wetten, plichten en gebruiken. (vrouw, 48 jaar, middelbaar opgeleid, gesloten houding)

Anders dan mensen met een open houding gebruiken mensen met een gesloten houding vaker economische argumenten: immigranten maken misbruik van voorzieningen en zorgen voor oneerlijke arbeidsconcurrentie.

Buitenlandse groepen lachen de werkende Nederlander die iedere morgen om 5 uur opstaat om naar zijn werk te gaan uit. Sommige buitenlandse groepen maken met succes misbruik van sociale voorzieningen, de overheid durft niet op te treden, ze laten alles op hun beloop. (man, 49 jaar, lageropgeleid)

Door de hoeveelheid immigranten wordt er een groot deel van het werk uitgevoerd door deze groep. Meer Nederlanders [raken] dus werkeloos doordat deze vaak veel goedkopere arbeidskrachten hun plaats innemen. (man, 53 jaar, lageropgeleid)

Mensen met een gesloten houding noemen naast specifiek economische of culturele nadelen ook een ander nadeel: de toename van criminaliteit en overlast.

Het grootste gedeelte van de immigranten zijn uitkeringstrekkers en criminelen. Weg ermee! (man, 23 jaar, lageropgeleid)

Er wordt te goed voor deze mensen gezorgd, dit gaat ten koste van inwoners eigen land! (vrouw, 38 jaar, lageropgeleid)

Tabel 6.2

Argumenten voor en tegen de komst van immigranten^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013/3 (N = 195)

‘Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen’			
	oneens	neutraal	eens
economisch	<ul style="list-style-type: none"> • economische voordelen / doen werk dat wij niet willen doen (13%) 	<ul style="list-style-type: none"> • economische nadelen (banen inpikken, oneerlijke concurrentie) (15%) • economische voordelen / doen werk dat wij niet willen doen (6%) 	<ul style="list-style-type: none"> • maken misbruik sociale voorzieningen (28%) • economische nadelen (banen inpikken, oneerlijke concurrentie) (25%)
cultureel	<ul style="list-style-type: none"> • zijn (culturele) verrijking (52%) • maar: immigranten moeten zich aanpassen (16%) • immigranten horen (historisch gezien) bij Nederland (8%) 	<ul style="list-style-type: none"> • immigranten moeten zich aanpassen (19%) • zijn (culturele) verrijking (13%) • Nederland raakt vol (6%) 	<ul style="list-style-type: none"> • immigranten moeten zich aanpassen (24%) • Nederlanders gaan voor / eerst voor eigen volk zorgen (11%) • aanwezigheid tast NL identiteit en cultuur aan / immigranten horen hier niet (10%) • Nederland raakt vol (7%)
overig utilitair		<ul style="list-style-type: none"> • zorgen voor criminaliteit / overlast (15%) 	<ul style="list-style-type: none"> • zorgen voor criminaliteit / overlast (24%)

Vervolg Tabel 6.2

Argumenten voor en tegen de komst van immigranten^a, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013/3 (N = 195) (vervolg)

‘Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen’			
	oneens	neutraal	eens
overig	<ul style="list-style-type: none"> • immigranten zijn niet het probleem, het gaat om integratie / fout van de politiek (16%) • groep niet over één kam scheren (8%) 	<ul style="list-style-type: none"> • groep niet over één kam scheren (19%) • zowel voor- als nadelen (17%) • immigranten zijn niet het probleem, het gaat om integratie / fout van de politiek (13%) 	<ul style="list-style-type: none"> • persoonlijk slechte ervaringen (6%) • groep niet over één kam scheren (10%) • immigranten zijn niet het probleem, het gaat om integratie / fout van de politiek (8%)

a Leesvoorbeeld: 13% van de mensen die het oneens is met de stelling noemt als argument dat immigranten economische voordelen met zich meebrengen. Mensen kunnen in hun toelichting meerdere argumenten gebruiken.

Bron: COB 2013/3

EU: Voordelen economisch, nadelen economisch én cultureel

Bij de vraag over het Nederlandse EU-lidmaatschap gebruiken mensen met een open houding voornamelijk economische *frames* (zie tabel 6.3). Zij vinden dat Nederland door Europese samenwerking (economisch) sterker staat, dat het lidmaatschap goed is voor onze economie of dat Nederland te klein is om economisch zelfstandig op te treden. Er is ook een groep die alleen meldt dat Nederland baat heeft bij het lidmaatschap, maar niet aangeeft op welke manier. Deze groep is hier gecodeerd onder ‘overig utilitair’, maar het is goed mogelijk dat men het impliciet ook over economische voordelen heeft. Enkele voorbeelden van dit soort economische argumenten:

Nederland is een transportland. Zonder gemakkelijke handel met onze buurlanden loopt Nederland een hoop inkomsten mis of nemen de kosten sterk toe. De EU vereenvoudigt internationale handel sterk waar Nederland zijn voordeel van heeft. (man, 30 jaar, hogeropgeleid)

Nederland is maar een klein landje, van oudsher hebben we door samenwerking en handel veel weten te bereiken. Meer EU betekent meer mogelijkheden en meer samenwerking. Hiermee kunnen we meer weten te bereiken en onszelf in

een goede onderhandelingspositie stellen ten opzichte van ander machten zoals China of de vs. (man, 24 jaar, hogeropgeleid)

Mensen met een gesloten houding gebruiken zowel economische als culturele frames. Het meest genoemde argument is cultureel van aard: men wijst op Brusselse bemoeienis en het verlies van soevereiniteit, een onderwerp waar voorstanders zich niet over uitlaten. Het argument van soevereiniteitsverlies gaat vaak gepaard met economische argumenten. De meest genoemde argumenten zijn dat de EU Nederland te veel geld kost (Nederland draait op voor wanbeleid in andere landen) en dat het lidmaatschap van de EU (daardoor) slecht is voor de Nederlandse economie en de werkgelegenheid.

Ik zie er op het moment niet echt de voordelen van in, sinds dat we lid zijn van de EU is het alleen maar minder gegaan met de economie. En daarbij vind ik dat de EU zich te veel met binnenlandse aangelegenheden bemoeit!!!!!!!!!!!! (man, 36 jaar, middelbaar opgeleid)

Hoe meer wij het braafste jongetje van de klas willen zijn wat betreft Europa, hoe meer wij moeten inleveren en er niets voor terug krijgen. Puntje bij paaltje hebben alleen Duitsland en Frankrijk het voor het zeggen en is Nederland de melkkoe. Alle Oostbloklanden leveren intussen goedkopere werkkrachten en de Nederlandse economie loopt leeg. (vrouw, 49 jaar, middelbaar opgeleid)

Tabel 6.3

Argumenten voor en tegen het Nederlandse EU-lidmaatschap, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013/3 (in procenten; N = 197)

'Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak'			
	oneens	neutraal	eens
economisch	<ul style="list-style-type: none"> • EU kost te veel; te veel geld naar andere landen (38%) • lidmaatschap heeft economische nadelen: slecht voor economie of werk (15%) • de economische verschillen tussen landen zijn te groot (8%) • lidmaatschap gaat ten koste van gewone mensen hier (5%) 	<ul style="list-style-type: none"> • economische nadelen (slecht voor economie of werk) (18%) • EU kost te veel; te veel geld naar andere landen (15%) • lidmaatschap gaat ten koste van gewone mensen hier (4%) 	<ul style="list-style-type: none"> • samen sta je (economisch sterker (30%) • lidmaatschap heeft economische voordelen: goed voor economie of werk (27%) • NL is te klein; heeft andere landen nodig (21%) • goed om andere (zwakke) landen te helpen (5%)

Vervolg Tabel 6.3

Argumenten voor en tegen het Nederlandse EU-lidmaatschap, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013/3 (in procenten; N = 197)

'Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak'			
	oneens	neutraal	eens
cultureel	<ul style="list-style-type: none"> soevereiniteit: niets meer te zeggen in eigen land / bemoeienis Brussel (47%) culturele verschillen zijn te groot (5%) 	<ul style="list-style-type: none"> soevereiniteit: niets meer te zeggen in eigen land / bemoeienis Brussel (13%) 	<ul style="list-style-type: none"> NL hoort bij de EU (4%)
overig utilitair	<ul style="list-style-type: none"> lidmaatschap heeft nadelen (algemeen of overig) (13%) 	<ul style="list-style-type: none"> lidmaatschap heeft voordelen (algemeen of overig) (9%) 	<ul style="list-style-type: none"> lidmaatschap heeft voordelen (algemeen of overig) (17%) problemen zijn alleen gezamenlijk op te lossen (7%) meedoen is meepraten (5%)
overig	<ul style="list-style-type: none"> negatief over NL politiek (7%) NL is altijd haantje de voorste (7%) 	<ul style="list-style-type: none"> noemt goede en slechte kanten van het lidmaatschap (31%) 	<ul style="list-style-type: none"> noemt goede en slechte kanten van het lidmaatschap (11%)

Bron: COB 2013/3

Open grenzen: economische logica dominant

De enquêtevraag over het 'verdwijnen van grenzen en het meer open worden van de economie' heeft een economische invalshoek en het verbaast dan ook niet dat hier argumenten van economische aard overheersen (tabel 6.4). De economische logica is zowel in positieve, neutrale als in negatieve zin het meest voorkomend. Positieve economische gevolgen ziet men bijvoorbeeld voor de werkgelegenheid, de handel en export of het betalingsverkeer. Iemand omschrijft het als volgt:

Onze economie draait vooral op export. Hoe makkelijker dit gaat, onder meer door het verdwijnen van de grenzen, hoe beter dit is voor onze economie. (man, 52 jaar, middelbaar opgeleid)

Een ander:

Het verdwijnen van grenzen maakt zaken doen binnen de EU een stuk eenvoudiger, inclusief het betalingsverkeer. Ook als toerist is het handig met één valuta te kunnen werken binnen de eurozone. (man, 64 jaar, hogeropgeleid)

Bij de economische nadelen voor Nederland wijst men erop dat de open grenzen werkloosheid veroorzaken, de EU alleen maar geld kost en niets oplevert of dat de euro alles duurder heeft gemaakt.

In de categorie ‘overig utilitair’ vallen argumenten dat Nederland juist wel of niet goed bepaalde taken kan uitoefenen nu de grenzen verdwijnen. Een – weinig voorkomend – positief utilitair argument is dat Nederland door open grenzen beter kan omgaan met grensoverschrijdende problemen, zoals het aanpakken van banken. Een negatief gevolg is dat er minder controle mogelijk is op wat de Nederlandse grens passeert. Dit wordt als ‘slecht’ bestempeld, voornamelijk door de mensen die zeggen nadelen te ondervinden van de open grenzen. Een hieraan gerelateerd argument is dat mensen met kwade bedoelingen zonder moeite de grens kunnen passeren en dat open grenzen zorgen voor meer criminaliteit.

Tabel 6.4

Voordelen en nadelen van open grenzen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2010/3 (in procenten; N = 299)

‘Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie’			
	oneens	neutraal	eens
economisch	<ul style="list-style-type: none">• positieve economische gevolgen voor Nederland (42%)• ondervindt zelf economisch voordeel (9%)• Nederland is te klein om zelfstandig te opereren (7%)	<ul style="list-style-type: none">• negatieve economische gevolgen voor Nederland (28%)• positieve economische gevolgen voor Nederland (12%)	<ul style="list-style-type: none">• negatieve economische gevolgen voor Nederland (57%)• ondervindt zelf economisch nadeel (6%)
cultureel	<ul style="list-style-type: none">• is verrijking (7%)	<ul style="list-style-type: none">• gaat ten koste van eigen cultuur (8%)	<ul style="list-style-type: none">• gaat ten koste van eigen cultuur (3%)

Vervolg Tabel 6.4

Voordelen en nadelen van open grenzen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2010/3 (in procenten; N = 299)

‘Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie’			
	oneens	neutraal	eens
overig utilitair	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor nieuwe kansen en mogelijkheden (13%) • (persoonlijk) voordeel: gemakkelijker reizen (22%) 	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor criminaliteit (18%) • slecht dat er geen controle is op wat NL binnenkomt (5%) • (persoonlijk) voordeel: gemakkelijker reizen (5%) 	<ul style="list-style-type: none"> • zorgt voor criminaliteit (28%) • slecht dat er geen controle is op wat NL binnenkomt (19%) • er komen mensen met slechte bedoelingen (8%)
overig	<ul style="list-style-type: none"> • ik merk persoonlijk niets negatiefs (16%) 	<ul style="list-style-type: none"> • zijn zowel voor- als nadelen (17%) • ik merk persoonlijk niets negatiefs (21%) 	

Bron: COB 2010/3

Debat over globaliseringskwesties gaat over economie én cultuur

In tabel 6.5 zijn de drie logica’s of *frames* (economisch, cultureel, overig utilitair) bij wijze van overzicht bij elkaar gebracht. De verwachting dat in het discours over immigratie culturele *frames* dominant zijn, in het discours over open grenzen economische *frames* en in het discours over de EU beide een rol spelen, komt uit. Ook de verwachting dat mensen met een open houding vaker een economische logica hanteren en mensen met een gesloten houding vaker een culturele, komt uit. Dat neem niet weg dat een economische logica ook vaak voorkomt bij mensen met een gesloten houding (slecht voor de economie, arbeidsconcurrentie, sociale voorzieningen) en dat de culturele logica ook voorkomt bij mensen met een open houding (immigranten zijn een verrijking). We zagen hierboven dat economische en culturele argumenten vaak in samenhang met elkaar worden gebruikt; van een puur cultureel of een puur economisch debat is dus geen sprake, de onderwerpen lopen door elkaar heen.

Wat de argumenten ook duidelijk maken, is dat er weliswaar verschillen zijn in de argumenten en *frames* van mensen met een open en een gesloten houding, maar dat er desondanks veel overlap in het discours is. Er is verschil van mening

of open grenzen of de EU nu goed of slecht zijn voor de Nederlandse economie, maar beide groepen praten over de economie. Het is hoogstens zo dat, als het gaat om de EU en open grenzen (voor immigratie geldt dit niet – daar gebruiken beide groepen culturele argumenten), mensen met een gesloten houding dit vaak wat breder trekken en óók wijzen op verlies van soevereiniteit of criminaliteit, terwijl voorstanders voornamelijk een economisch discours hanteren.

Tabel 6.5

Economische, culturele en overige utilitaire frames in het discours over drie globaliseringskwesties, 2010 en 2013 (in procenten)

	economisch	cultureel	overig utilitair
immigratie			
totaal % (N)	28 (54)	52 (102)	13(26)
oneens met stelling (= open houding)	13	64	3
neutraal	23	40	15
eens met stelling (= gesloten houding)	46	48	24
lidmaatschap van de EU			
totaal % (N)	54 (107)	22 (44)	30 (59)
oneens met stelling (= gesloten houding)	52	53	17
neutraal	33	13	13
eens met stelling (= open houding)	71	6	51
open grenzen			
totaal % (N)	54 (162)	7 (21)	36 (106)
oneens met stelling (= open houding)	58	9	35
neutraal	36	8	26
eens met stelling (= gesloten houding)	65	3	47

Bron: COB 2010/3 en 2013/3

6.4 Globaliseringskwesties in breder verband

Om de aard van het debat over globaliseringskwesties verder in beeld te brengen, kijken we of en hoe kwesties in verband worden gebracht met andere politieke en maatschappelijke houdingen. De indruk bestaat de globaliseringskwesties niet op zichzelf staan, maar dat ze vaak in samenhang worden genoemd met andere maatschappelijke problemen en dat het dus niet puur zou gaan om een globaliseringsconflict, maar om een onderliggend dieper onbehagen over Nederland (vgl. Elchardus 2008; Dekker en Den Ridder 2011; Dekker et al. 2013).

Spontaan over globaliseringskwesties: boosheid en link met politiek

Voor een eerste indruk over hoe de globaliseringskwesties samenhangen met een algemeen oordeel over de maatschappij en andere maatschappelijke thema's, kijken we wederom naar de open antwoorden uit de COB-enquête uit het derde kwartaal van 2013.⁶ Aan het eind van de enquête vragen we mensen of ze vinden dat Nederland meer de goede of meer de verkeerde kant opgaat. Ongeveer 60% vindt dat het meer de verkeerde kant op gaat, 30% vindt dat het de goede kant op gaat. We vragen mensen vervolgens een toelichting in hun eigen woorden.

In hun antwoorden komen tal van thema's aan bod (zie Van Houwelingen 2011 voor een overzicht). Soms worden ook spontaan globaliseringskwesties genoemd. In het derde kwartaal van 2013 doen 66 van de 400 mensen dat. Dat zijn vooral mensen die vinden dat het de verkeerde kant op gaat met Nederland. Vaak worden dezelfde argumenten gebruikt als bij de toelichtingen op de (on)wenselijkheid van immigranten, de voor- of nadelen van het EU-lidmaatschap en de ervaren voor- of nadelen van open grenzen:

Door de open grenzen komen veel buitenlanders naar ons land die voor weinig geld werken en daardoor komen de Nederlanders niet aan het werk. En wij passen ons aan de immigranten aan in plaats van andersom. (vrouw, 45 jaar, lageropgeleid)

Vaak komen de afzonderlijke globaliseringskwesties aan bod in samenhang met andere maatschappelijke thema's. Het meest gaat het dan om thema's als 'inkomen, welvaart, economie en industrie', 'werk' en 'politiek'. Globaliseringskwesties worden vaak binnen een economische context geplaatst, maar staan ook wel genoemd in een langer rijtje maatschappelijke problemen:

De euro is een ramp, Brussel heeft te veel macht, in Nederland wordt veel te weinig geïnvesteerd. Te veel jeugd is werkeloos, allemaal zaken die niet een, twee, drie zijn opgelost. Verder betalen we te veel aan Griekenland, Italië en Spanje en Portugal, geld dat we nooit meer terugzien. (man, 43 jaar, middelbaar opgeleid)

Er zijn te veel immigranten die de boel hier oplichten, stelen en zorgen voor criminaliteit. De Nederlanders die een beetje geld hebben vertrekken en de armste komen naar Nederland. Er is te veel belasting, geen oudedagverzorging. Nederland is meer een derdewereldland aan het worden. (vrouw, 38 jaar, lageropgeleid)

6 De open antwoorden over immigratie en de EU zijn ook uit dat kwartaal afkomstig.

Ook de Nederlandse politiek blijft niet onbesproken. Vaak wordt de regering of politici verweten dat ze te veel bezuinigen, zich drukker maken om Brussel dan om Nederland en onduidelijk beleid voeren. Iemand beschrijft het als volgt:

De heren in Den Haag moeten iets meer bedenken dat wij het met zijn allen doen. In plaats van te focussen op wat Brussel ons oplegt, zouden ze eens goed naar 'hun volk' moeten kijken. Ik zie geen greintje empathie onze kant op gaan. (vrouw, 26 jaar, hogeropgeleid)

De globaliseringskwesties roepen bij sommigen behoorlijk wat boosheid op, die zich – ook al wordt dat niet altijd expliciet genoemd – toch vooral op de politiek lijkt te richten en tal van thema's beslaat. Ter illustratie twee wat langere citaten van mensen die vinden dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat:

Omdat Den Haag zich drukker maakt om wat Brussel wil, en totaal Nederland uit het oog verliest. Geld hierheen, geld daarheen, en hier gaan mensen naar de galemiezen. Mensen verliezen hun baan, hun huis, hun toekomst en hun leven. We geven maar geld naar het buitenland, waar je nooit een cent van terugziet. Dikke bonussen ook voor mensen die er een potje van maken, moet ik nog meer noemen??? Marktwerking totaal mislukt door de graaicultuur, enz. enz. (vrouw, 47 jaar, lageropgeleid)

Sociale zaken worden afgebroken, denk maar aan de ww-plannen en versoepeling van ontslagrecht en beperken van de ontslagvergoeding. Natuurlijk alleen voor Jan met de pet maar niet voor de bovenlaag, die dit in het contract laat opnemen. Werkgelegenheid wordt door multinationals verplaatst naar lage-lonenlanden en in plaats van straf krijgen ze subsidie. Regels worden tijdens de wedstrijd gewijzigd, mij is nooit verteld dat een pensioen niet waardevast is en opeens wordt het risico op mij afgewenteld. Grenzen worden opengesteld en wie komt naar Nederland: de ongeschoolde werker die de rest van zijn leven in de bijstand gaat. Als er gekwalificeerde mensen komen nemen ze de banen van Nederlanders weg. Ik verwacht nog grote problemen met de intolerante islam. Hebben we ons net bevrijd van het juk van de rooms-katholieke kerk, wil weer een ander ons zijn mening opdringen, maar dan nog gepaard met agressie. De politieke amateurs zijn niet in staat hier antwoorden op te geven, juist omdat het amateurs zijn. (man, 54 jaar, hogeropgeleid)

Sterke samenhang met houdingen over maatschappij en politiek

In spontane verwijzingen naar de globaliseringskwesties zien we dus dat deze kwesties niet op zichzelf staan, maar in verband worden gebracht andere vraagstukken en de politiek. Dat zien we ook als we de globaliseringsdimensie uit paragraaf 6.1 in verband brengen met andere stellingen over maatschappij en politiek (tabel 6.6).

Opvattingen over globaliseringskwesties blijken slechts zwak gerelateerd aan tevredenheid met het eigen leven of voorkeuren voor overheidsbeleid of -uitgaven. Ze blijken sterker samen te hangen met houdingen tegenover de maatschappij en de politiek. Er is een sterke samenhang met sociaal vertrouwen: mensen met een gesloten houding vinden vaker dat 'je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen' dan mensen met een open houding. Ook is er een sterke samenhang met enkele politieke stellingen, vooral met drie stellingen over de responsiviteit van de politiek: 'de overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik'; 'mensen zoals ik hebben geen invloed op wat de regering doet' en 'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken'. Hoe geslotener de houding over globalisering, des te vaker men geneigd is het met deze stellingen eens te zijn. De samenhang met maatschappelijke tevredenheid en politiek vertrouwen is ook groot. En, zoals we op basis van open antwoorden al mochten verwachten: des te geslotener de houding, des te vaker men vindt dat Nederland de verkeerde kant op gaat.

Opvattingen over globaliseringskwesties lijken dus al met al niet op zichzelf te staan, maar sterk gerelateerd te zijn aan sociaal vertrouwen en politiek zelfvertrouwen (vgl McLaren 2012). Het lijkt hier dus niet puur te gaan om een verschil van mening over globalisering, maar ook over een verschil tussen mensen die vertrouwen hebben in de politiek en mensen die vinden dat politici niet luisteren en de problemen niet goed aanpakken. Dat lijkt er op te duiden dat we niet moeten spreken over een 'globaliseringstegenstelling' maar over een 'globaliserings- en vertrouwenstegenstelling'.

Tabel 6.6

Correlatie van globaliseringsafkeer met andere (politieke) opvattingen en houdingen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013 (Pearson's r; N = 4865)

	Pearson's R
stellingen over sociaal vertrouwen (vijfpuntschaal)	
'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen.'	-0,38
'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen.'	0,44
stellingen over overheidsuitgaven (vijfpuntschaal)	
'Er moet worden bezuinigd op de overheidsuitgaven in Nederland.'	0,15
'De mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen.'	-0,05
stellingen over politiek zelfvertrouwen (vijfpuntschaal)	
'De landelijke politiek is voor de meeste mensen te ingewikkeld om te kunnen begrijpen.'	0,18
'De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik.'	0,44

Vervolg Tabel 6.6

Correlatie van globaliseringsafkeer met andere (politieke) opvattingen en houdingen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013 (Pearson's r; N = 4865)

	Pearson's R
'De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen.'	-0,36
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet.'	0,44
'Politici gaan vaak onbehoorlijk met elkaar om.'	0,12
'Het zou goed zijn als het bestuur van dit land werd overgelaten aan enkelekrachtige leiders.'	0,33
'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken.'	0,50
'Het zou goed zijn als mensen meer zouden kunnen meebeslissen over belangrijke politieke kwesties.'	0,39
'Het is een goede zaak dat in de politiek compromissen worden gesloten.'	-0,30
tevredenheid met het eigen leven (schaal 1-10)	
tevredenheid met de eigen gezondheid	-0,14
tevredenheid met dagelijkse activiteit (werk, studie)	-0,12
tevredenheid met eigen financiële situatie	-0,16
houdingen tegenover maatschappij en politiek	
tevredenheid met Nederlandse samenleving (schaal 1-10)	-0,40
vertrouwen in de regering (schaal 1-10)	-0,50
vertrouwen in de Tweede Kamer (schaal 1-10)	-0,50
vindt dat Nederland de verkeerde kant op gaat	0,33

a In blauw de stellingen die in paragraaf 6.5 worden gebruikt bij het onderscheiden van maatschappelijke groepen.

Bron: COB 2013/14

6.5 Politiek-culturele segmenten

De aard van het globaliseringsconflict in Nederland is daarmee duidelijker geworden: het is zowel een economisch als een cultureel getint debat en het gaat niet puur over de EU, immigratie of open grenzen, maar ook over de politiek. De vraag die nog open staat is hoe scherp dit conflict nu precies is. We kijken eerst of het mogelijk is om op basis van opvattingen over globalisering en politiek groepen te onderscheiden. In het debat over maatschappelijke tegenstellingen gaat het immers vaak over groepen die tegenover elkaar staan. Vervolgens kijken we of de groepen zich alleen onderscheiden in hun opvattingen of ook in hun sociale positie en gedrag. In dat laatste geval is er een diepere scheiding en scherpere tegenstelling.

In de politicologische literatuur is het idee dat de gevolgen van tegenstellingen of scheidslijnen die met elkaar samenhangen, zogenoemde *mutually reinforcing cleavages*, problematischer kunnen zijn voor de maatschappelijke samenhang en stabiliteit dan tegenstellingen die haaks op elkaar staan, zogenoemde *cross-cutting cleavages* (Lipset 1960; Lijphart 1968; Bartolini en Mair 2001). Waar die laatste de maatschappij ordenen en een stabiliserend effect kunnen hebben (Deegan-Krause 2007: 538-556), staan bij overlappende tegenstellingen (zeker bij een overlap in inhoud én in maatschappelijke positie), steeds dezelfde groep mensen tegenover elkaar.

Latente klassenanalyse

Om te kijken of en hoeveel maatschappelijke groepen we kunnen onderscheiden, maken we gebruik van latente klassenanalyse (LKA). De analyse is erop gericht om groepen te vormen die intern zo homogeen en onderling zo verschillend mogelijk zijn. Als input gebruiken we de vier globaliseringskwesties (uit figuur 6.1), twee stellingen over sociaal vertrouwen en drie stellingen over politieke responsiviteit (uit tabel 6.7).⁷

Nederlanders kunnen op basis van hun opvattingen over globaliseringskwesties en hun sociale en politieke vertrouwen, het best worden opgedeeld in vier groepen.⁸ In figuur 6.4 zien we het gemiddelde antwoord van elke groep op de negen inputvariabelen.

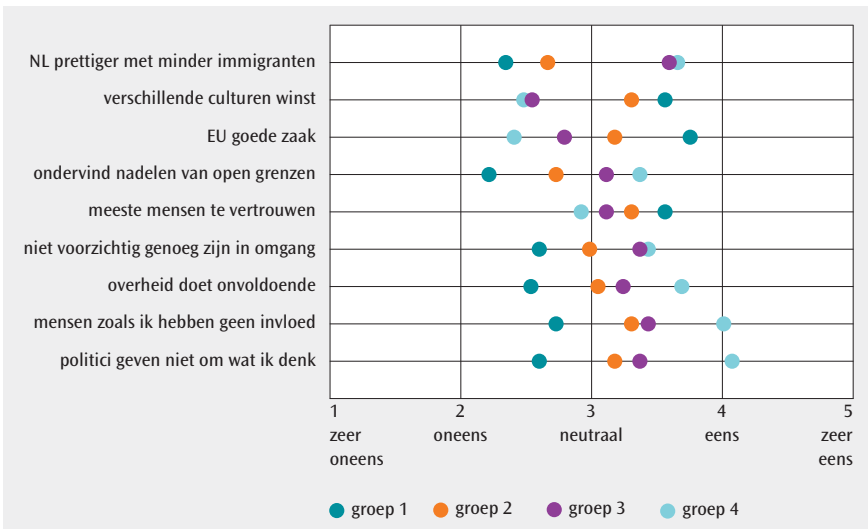
De eerste groep (22%) heeft een open houding tegenover de globaliseringskwesties: het lidmaatschap van de EU vindt men een goede zaak en men ondervindt zelf geen nadelen van open grenzen. Mensen in deze groep geven blijk van een groot sociaal en politiek (zelf)vertrouwen. De tweede groep omvat 34% van de mensen en neemt tegenover de globaliseringskwesties een neutrale of open houding in. De stellingen over sociaal en politiek vertrouwen beantwoorden ze neutraal of wantrouwend. Kortom: dit is echt een middengroep, met een (gemiddeld genomen) licht open houding jegens globalisering en een licht wantrouwen jegens de politiek. De derde groep (27%) heeft een overwegend gesloten houding tegenover de globaliseringskwesties, al is men het in deze groep vaker 'eens' met de stellingen dan 'zeer eens' (of andersom: vaker 'oneens' dan 'zeer oneens'). Het sociaal vertrouwen is deze groep is laag en het cynisme over de politiek groot. De vierde groep is met 17% het kleinst en bestaat uit mensen met een gesloten houding tegenover de globaliseringskwesties. De mensen in deze groep zijn daarin

7 Dit zijn alle vijfpuntschalen. 'Weet niet' is gecodeerd als neutraal.

8 Bij een latente klassenanalyse wordt begonnen met een oplossing met twee latente klassen. Vervolgens wordt gekeken of het onderscheiden van een extra klasse beter bij de data past. Dit proces wordt herhaald totdat een model met meer latente klassen niet meer (significant) beter past. De Vuong-Lo-Mendell-Rubinlikelihood ratiotest geeft in dit geval aan dat een model met vijf klassen minder goed bij de data past dan een model met vier klassen.

zeer uitgesproken: van alle vier de groepen kiezen ze verreweg het vaak voor de meest uitgesproken antwoordcategorieën. Het sociale vertrouwen in deze groep ligt laag. Wat betreft het politiek vertrouwen is deze groep het meest extreem; men vindt dat de politiek niet luistert naar of open staat voor mensen zoals zij. Dit is de groep met de meest gesloten en politiek wantrouwende houding.

Figuur 6.2
Opvattingen en houdingen van vier maatschappelijke groepen, 2013
 (gemiddelde scores)^a

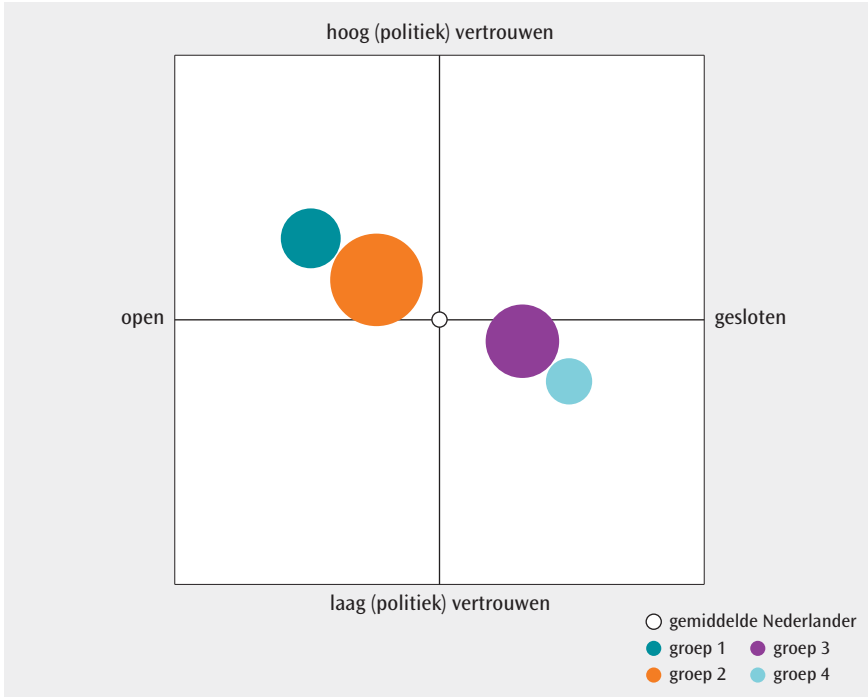

a Voor de precieze formulering van de stellingen zie tabel 6.1 en 6.6. De kleuren staan voor de vier groepen. Weergegeven zijn de gemiddelde scores van elke groep op de stellingen (score 1-5) die als input dienden voor de LKA. Bron: COB 2013/1-4

Ter verduidelijking is figuur 6.3 een schematische weergave van deze groepen. In die figuur is duidelijk dat de eerste en vierde groep sterk van elkaar verschillen: de groep met een open en vertrouwende houding versus de groep met een gesloten en zeer wantrouwende houding. Deze twee groepen krijgen in het maatschappelijk debat de meeste aandacht omdat ze zich het duidelijkst van elkaar onderscheiden in opvattingen (maar ook in sociale positie, mediagedrag en stemgedrag, zoals we zullen zien). Maar de figuur maakt ook duidelijk dat zich tussen deze beide groepen in nog twee grote groepen bevinden, één met een meer neutrale opvatting en een die duidelijk gesloten en wantrouwend is maar minder uitgesproken. Het is belangrijk om bij het denken over globaliseringstegenstellingen ook het bestaan van deze tussengroepen in gedachten te houden, in plaats van alleen te focussen op de twee extremen, hoewel die zich (ook in dit hoofdstuk) het gemakkelijkst laten beschrijven en typeren.

Figuur 6.3

Schematische weergave van de vier maatschappelijke groepen op basis van opvattingen over globaliseringskwesties en sociaal en politiek vertrouwen

Groepen verschillen vooral in opleidingsniveau en stemgedrag

Verschillen deze maatschappelijke groepen alleen in opvattingen en houdingen of ook in maatschappelijke positie? Zoals op basis van eerder onderzoek en literatuur over inhoudelijke verschillen over globalisering en vertrouwen (o.a. Stubager 2009; Bovens en Wille 2011) kan worden verwacht, is er een sterke samenhang tussen de maatschappelijke groepen en opleidingsniveau. Hogeropgeleiden bevinden zich vaak in de groep met een open houding en hoog politiek vertrouwen. Zij zijn minder vaak vertegenwoordigd in de twee groepen met een gesloten opvatting. Lageropgeleiden bevinden zich juist zelden in de groep met een open houding; zij houden er gesloten opvattingen op na. Hoewel de samenhang met opleiding sterk is (waarbij vooral de tweede groep eruit springt), is het niet zo dat het opleidingsniveau één op één samenhangt met de indeling in groepen. De groep middelbaar opgeleiden is vertegenwoordigd in alle groepen, en er zijn zeker ook hogeropgeleiden met een gesloten politiek wantrouwende houding.

Volgens hetzelfde patroon als opleidingsniveau, maar dan minder sterk, is er een verband met inkomen. Mensen met een bovenmodaal inkomen zitten vaker in de groep met een open houding, mensen met een inkomen beneden modaal minder vaak. Er is geen sterke samenhang met geslacht. Jongeren bevinden zich vaker in de groep met een open vertrouwende houding, ouderen vaker in groepen met een gesloten wantrouwende houding. Over het algemeen vallen de groepen echter niet samen met leeftijd: in alle groepen bevinden zich mensen uit de verschillende leeftijdscategorieën.

Tabel 6.7

Achtergrondkenmerken van maatschappelijke groepen op de globaliseringsdimensie, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

	1 open over globalisering en (politiek) vertrouwend (22%)	2 gematigd over globalisering en gematigd over politiek (34%)	3 gesloten over globalisering, politiek wantrouwend (27%)	4 zeer gesloten over globalisering en zeer politiek wantrouwend (17%)
man	55	43	49	55
vrouw	45	57	51	45
18-34 jaar	37	27	20	22
35-54 jaar	37	38	38	38
≥ 55 jaar	26	35	42	40
lageropgeleid	8	27	46	47
middelbaar opgeleid	26	38	36	38
hogeropgeleid	65	34	18	15
gezinsinkomen beneden modaal	15	22	27	30
modaal	25	32	36	40
boven modaal	54	41	31	24
studeert	15	12	10	5
betaald werk	66	56	52	51
huisvrouw of -man	4	7	10	11
werkloos of arbeidsongeschikt	3	6	5	13
pensioen	12	18	23	20

Bron: COB 2013/1-4

Tabel 6.8

Mediagebruik in globaliseringsgroepen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013
(in procenten)

	1 open over globalisering en (politiek) vertrouwend (22%)	2 gematigd over globa- lisering en gematigd over politiek (34%)	3 gesloten over globali- sering, politiek wantrouwend (27%)	4 zeer gesloten over globali- sering en zeer politiek wan- trouwend (17%)
kijkt geen tv	7	8	9	10
kijkt 0,25-3 uur tv	64	54	44	40
kijkt > 3uur tv	29	38	47	49
volgt landelijke poli- tiek niet via de media	8	23	25	23
doet dit 0,25-2 uur	79	65	60	59
doet dit > 2 uur	13	12	15	17
leest De Telegraaf	12	18	28	30
leest het AD	15	18	22	19
leest NRC, Trouw of de Volkskrant	39	17	7	7
kijkt naar het NOS journaal	85	80	77	74
kijkt naar het RTL nieuws	41	52	59	62
kijkt naar Hart van Nederland	11	29	47	43
kijkt naar Nieuwsuur	37	25	19	21

Bron: COB 2013/1-4

Om de scherpte van de tegenstellingen tussen de maatschappelijke groepen verder in kaart te brengen, kijken we in tabel 6.8 en 6.9 of de verschillen tussen de groepen ook tot uiting komen in mediagebruik en participatiegedrag.⁹ Elchardus (2011) wijst op het mogelijke bestaan van diverse 'interpretatieve gemeenschappen' die van elkaar van mening verschillen en zich in heel andere leefwerelden begeven (andere buurt, andere opleiding, andere mediaconsumptie) en elkaar daarom niet meer ontmoeten en geen kennis nemen van elkaars wereldbeeld. De mediaconsumptie van de vier groepen is niet identiek (tabel 6.8), maar nu ook weer niet compleet verschillend. De groep met een open en vertrouwende

9 Al gaat het hier niet echt om gedrag, maar eerder om gedragsintenties of gerapporteerd gedrag.

houding volgt vaker politiek nieuws, leest vaker NRC, *Trouw* of *de Volkskrant* en kijkt vaker naar Nieuwsuur. De groepen met een gesloten houding lezen vaker *De Telegraaf*. Het NOS-journaal wordt door deze twee groepen vaak bekeken, maar minder vaak dan in de twee meer open groepen; bij het RTL-nieuws is dat juist omgekeerd (zie ook hoofdstuk 10). Mensen in de twee groepen met een gesloten houding kijken ook vaker naar Hart van Nederland.

Tabel 6.9

Participatie en stemintentie in globaliseringsgroepen, bevolking van 18 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

	1 open over globalisering en (politiek) vertrouwend (22%)	2 gematigd over globalisering en politiek (34%)	3 gesloten over globalisering, politiek wantrouwend (27%)	4 zeer gesloten over globalisering en zeer politiek wantrouwend (17%)
gaat \geq 1 keer per maand naar de kerk	19	20	18	12
doet vrijwilligerswerk	39	33	29	28
geeft hulp	35	34	36	37
gaat zeker stemmen	97	82	73	75
gaat niet stemmen (of misschien)	2	17	26	24
stemintentie: SP	5	10	9	13
GL	6	2	0	1
PvdA	19	10	6	4
D66	19	7	3	2
CDA	8	9	6	4
CU	5	5	3	1
VVD	16	10	9	2
SGP	2	1	3	2
PVV	0	2	14	26
50Plus	0	4	6	7
weet het nog niet	15	30	24	18

Bron: COB 2013/14

De maatschappelijke groepen verschillen niet veel in maatschappelijke participatie (meer in vrijwilligerswerk doen dan in burens of familie helpen: maar dat is altijd zo, omdat vrijwilligerswerk een keuze is en mantelzorg eerder een noodzaak). Wel is er verschil in politieke participatie: de twee groepen met een gesloten wantrouwende houding zijn minder geneigd te gaan stemmen, de groepen met een open vertrouwende houding het meest. Ook de stemintentie verschilt, met als grootste tegenpolen wederom de eerste en de vierde groep. In de groep met een open en vertrouwende houding bevinden zich relatief vaak kiezers van D66, PvdA, GroenLinks en vvd. In de groep met de meest gesloten en politiek wantrouwende houding, bevinden zich veel aanhangers van pvv en sp.

6.6 Slot: de contouren van een scheidslijn

Nederlanders verschillen van mening over kwesties die door Kriesi et al. wel worden aangeduid als globaliseringskwesties: Europese integratie, immigratie en een open economie. Een analyse van open antwoorden laat zien dat er – mede afhankelijk van het vraagstuk in kwestie – zowel economische als culturele *frames* worden gebruikt in het denken. Meningingen over globaliseringskwesties gaan niet puur en alleen over de EU of over immigranten, ze worden vaak in verband gebracht met andere maatschappelijke en politieke thema's en hangen sterk samen met gevoelens van politiek (zelf)vertrouwen en wantrouwen. In die zin raakt de tegenstelling in globaliseringskwesties die van maatschappelijk onbehagen, waarbij aan de ene kant mensen staan met veel onvrede over samenleving en politiek en aan de andere kant mensen met veel vertrouwen in zichzelf en de maatschappelijke instituties. Op basis van hun opvattingen over globaliseringskwesties en hun sociaal en politiek vertrouwen, kunnen we vier groepen onderscheiden. De twee uiterste groepen (open en vertrouwend versus gesloten en wantrouwend) kennen we uit het publieke debat, maar er zijn ook nog twee grotere tussengroepen. Beide tussengroepen zijn gemiddeld negatief over de politiek, maar de ene is eerder gemiddeld neutraal of licht open over globalisering, terwijl de andere een gesloten houding heeft. Vooral de twee uiterste groepen verschillen eveneens in termen van opleidingsniveau, mediagebruik en stemintentie.

Zien we nu een globaliseringsscheidslijn? Dat hangt natuurlijk van de definitie en operationalisering af (zie hoofdstuk 1). Volgen we de politicologische benadering van Deegan-Krause (2007: 540) dan is er in ieder geval een inhoudelijke tegenstelling (*issue difference*) die betrekking heeft op meer dan een vraagstuk, maar die een aantal globaliseringskwesties én vertrouwen omvat. Of we de tegenstelling inhoudelijk dus moeten aanduiden als een pure *globaliseringstegenstelling* is vanwege de hoge samenhang met politiek vertrouwen maar zeer de vraag. Het lijkt om meer te gaan dan globaliseringskwesties alleen.

Het inhoudelijke verschil gaat tot op zekere hoogte samen met een structureel verschil, namelijk tussen opleidingsniveaus: de groep met de meest open houding en veel vertrouwen bestaat voornamelijk uit hogeropgeleiden, in de groepen met een gesloten houding en veel wantrouwen zijn lageropgeleiden oververtegenwoordigd. Er is geen hard criterium om te stellen dat de samenhang voldoende is voor een *position divide* (een overlappend inhoudelijk én structureel verschil). De contouren daarvan zijn in de extreme groepen wel zichtbaar, maar dat sluit een groot grijs en gevarieerd maatschappelijk midden niet uit (vergelijk de 'families' in hoofdstuk 1).

Voor een *full cleavage* moeten er volgens Deegan-Krause ook institutionele verschillen zijn. Daar hebben we niet naar gekeken, maar met stemintenties kwamen we wel in de buurt van partijen als aanbieders van stemmogelijkheden. Ook electoraal zien we dat de twee uiterste groepen erg verschillen, terwijl de middengroepen diverser zijn.

Al met al zien we dus wel de voorzichtige contouren van een politiek-culturele scheidslijn, maar de scheidslijn is vaag (is het globalisering of in de kern algemener politiek en maatschappelijk onbehagen?) en ze is niet *full*. Vooral aan de uitersten van die scheidslijn zijn er duidelijke verschillen, terwijl grote groepen burgers in het midden staan, met vaak minder uitgesproken opvattingen en een grotere variëteit aan achtergronden en stemgedrag. Die middengroepen worden gemakkelijk vergeten, ook al omdat zij zich lastiger laten typeren en vangen, maar ze zijn niettemin wel van belang voor het debat. Deze groepen kunnen schakels vormen tussen mensen met meer uitgesproken opvattingen en laten bovendien zien dat als er al een scheidslijn is, deze niet zó polariseert dat er slechts twee 'smaken' bestaan.

Literatuur

- Aarts, K. en J. Thomassen (2008). Dutch voters and the changing party space 1989-2006. In: *Acta Politica*, jg. 43, nr. 2, p. 203-234.
- Bartolini, S. en P. Mair (2001). Challenges to Contemporary Political Parties. In: L. Diamond en R. Gunther (red.), *Political Parties and Democracy* (p. 327-345). Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Bovens, M. en A. Wille (2011). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Deegan-Krause, K. (2007). New dimensions of political cleavage. In: R.J. Dalton en H.-J. Klingemann (red.), *Oxford Handbook of Political Behaviour* (p. 538-556). Oxford: Oxford University Press.
- Dekker P. en J. den Ridder (2011). Slotbeschouwing. In: P. Dekker en J. den Ridder (red), *Stemming Onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 173-185). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van Noije en J. den Ridder, m.m.v. Th. van Dooremalen (2013). Het onbehagen voorbij. In: *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onbehagen en onmacht* (p. 61-178). Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Eijk, C. van der (2001). Measuring agreement in ordered rating scales. In: *Quality&Quantity*, jg. 35, nr. 3, p. 325-341.
- Elchardus, M. (2008). Politiek van betekenis kan het onbehagen keren. In: *Socialisme & Democratie*, jg. 65, nr. 10, p. 12-22.
- Grande, E. en H. Kriesi (2012). The transformative power of globalization and the structure of political conflict in Europe. In: H. Kriesi, E. Grande, M. Dolezal, M. Helbling, D. Höglinger, S. Hutter en B. Wüest (red.), *Political Conflict in Western Europe* (p. 3-34). Cambridge: Cambridge University Press.
- Höglinger, D., B. Wüest en M. Helbling (2012). Culture versus economy: the framing of public debates over issues related to globalization. In: H. Kriesi, E. Grande, M. Dolezal, M. Helbling, D. Höglinger, S. Hutter en B. Wüest (red.), *Political Conflict in Western Europe* (p. 229-253). Cambridge: Cambridge University Press.
- Houwelingen, P. van (2011). Bezorgde en boze burgers. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 112-135). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2008). *West European politics in the age of globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, H., E. Grande, M. Dolezal, M. Helbling, D. Höglinger, S. Hutter en B. Wüest (2012). *Political Conflict in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lijphart, A. (1986 [1968]). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam: J.H. De Bussy.
- Lipset, S. (1960). *Political Man. The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday & Company.
- McLaren, L.M. (2012). The Cultural Divide in Europe: Migration, Multiculturalism, and Political Trust. In: *World Politics*, jg. 64, nr. 2, p. 199-241.
- Pellikaan, H., S. de Lange en T. van der Meer (2007). Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands. In: *Comperative European Politics*, jg. 5, nr. 3, p. 282-302.

- Pellikaan, H., T. van der Meer en S. de Lange (2003). The road from a depoliticized to a centrifugal democracy. In: *Acta Politica*, jg. 38, nr. 1, p. 23-49.
- Sommer, M. (2014). De nieuwe tegenstelling is die tussen hoog- en laagopgeleiden In: *de Volkskrant*, 23 mei 2014.
- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 2, p. 204-233.

Bijlage B6.1 Codeerschema's toelichtingsvragen

Tabel B6.1

Culturele, economische en utilitaire *frames* in globaliseringsdebatten

frame	subframe	uitleg
cultureel	nationalistisch	nadruk op de noodzaak van culturele homogeniteit om te zorgen voor een exclusieve identiteit. Kan blijken uit: <ul style="list-style-type: none"> • angst voor massamigratie of islamisering • verlies van nationale normen en waarden • xenofobe opvattingen • ondermijning van nationale onafhankelijkheid of nationale instituties • (symbolische waarde van nationale soevereiniteit)
	multicultureel-universalistisch	nadruk op belang van culturele openheid en het vreedzame samenleven van verschillende groepen. Ook: moreel universalistische argumenten die verwijzen naar algemene morele principes en universele rechten (burgerrechten, politieke rechten, internationale solidariteit)
economisch	arbeid en sociale zekerheid	angst voor werkloosheid, loondaling, afbreuk van de verzorgingsstaat. Sociale zekerheid komt onder druk te staan door economische liberalisatie en arbeidsmigratie
	economische voorspoed	nadruk op economische rijkdom en groei (of: armoede of krimp). Argument dat het goed is voor de economie of dat landen te klein zijn om economische uitdagingen alleen aan te gaan (of: het omgekeerde)
overig utilitair	politieke efficiëntie	argumenten over de werking van het politieke systeem, de capaciteit van landen om problemen op te lossen en dat efficiënt te doen. Bv.: <ul style="list-style-type: none"> • slechte governance van supranationale instituties • noodzaak om problemen samen op te lossen
	veiligheid en ecologie	verwijzingen naar nationale veiligheid (criminaliteit, corruptie) en internationale veiligheid (vrede, regionale stabiliteit), milieubeleid (en overige doelen)

Bron: Höglinger et al. 2012: 237-239

Tabel B6.2

Codeerschema en frequenties 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen', bevolking van 18 jaar en ouder, 2013/3 (N = 195)

type	argument	totaal		naar antwoord op stelling		
		N	%	oneens	neutraal	eens
economisch	immigranten brengen economische voordelen met zich mee / doen laaggeschoold werk	13	7	13	6	0
	immigranten brengen economische nadelen met zich mee / nemen banen in / zorgen voor oneerlijke arbeidsconcurrentie	25	13	0	15	25
	immigranten maken misbruik van sociale voorzieningen	22	11	0	4	28
cultureel	totaal – migranten moeten zich aanpassen	38	19	16	19	24
	immigranten verrijken / geven kleur / aanvulling / iets extra's / zijn een aanwinst voor de samenleving; immigratie zorgt voor meer wederzijds begrip	47	24	52	13	1
	totaal – immigranten horen bij Nederland	7	4	8	2	0
	de aanwezigheid van immigranten tast de Nederlandse identiteit/cultuur aan; migranten passen/horen hier niet eigen volk eerst / er moet eerst voor Nederlanders worden gezorgd	7	4	0	0	10
	er is geen plek voor immigranten in Nederland want Nederland is / raakt vol; moeten niet te veel immigranten komen	9	5	0	2	11
	iedereen heeft recht op bepaalde basis / universele rechten dus ook immigranten; moeten ze helpen / accepteren	8	4	0	6	7
		4	2	3	4	0
overig utilitair	immigranten zorgen voor criminaliteit / overlast / een onveilige samenleving	26	13	3	15	24

Vervolg Tabel B6.2

Codeerschema en frequenties 'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen', bevolking van 18 jaar en ouder, 2013/3 (N = 195)

type	argument	totaal		naar antwoord op stelling		
		N	%	oneens	neutraal	eens
overig	je kan niet over 'de' immigrant spreken en deze groep over een kam scheren	22	11	8	19	10
	immigranten zijn niet per se het probleem, het is een meer beleidskwestie.	24	12	16	13	8
	Nederland / de Nederlandse regering moet immigranten meer mogelijkheden / voorzieningen / duidelijkheid bieden	5	3	4	4	0
	Nederlanders moeten zich toleranter opstellen tegenover / niet bang zijn voor immigranten	7	4	1	4	6
	totaal - persoonlijke ervaringen	5	3	5	2	0
	immigranten zijn geen / niet alleen de oorzaak van onze problemen	9	5	0	17	1
	immigratie heeft / immigranten hebben zowel voor- als nadelen	4	2	0	8	0
	weet niet	19	10	13	6	8
	overig	11	6	5	8	4
	geen toelichting	1	1	1	0	0

Bron: COB 2013/3

Tabel B6.3

Codeerschema en frequenties 'Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak', bevolking van 18 jaar en ouder, 2013/3 (N = 197)

type	argument	totaal		antwoord		
		N	%	oneens	neutraal	eens
economisch	(economische) verschillen zijn te groot	6	3	8	2	0
	economische nadelen (slecht voor economie of werk)	20	10	15	18	1
	samen sta je (economisch) sterker	25	13	0	0	30
	NL te klein; hebben andere landen (EU) nodig	18	9	0	2	21
	het is goed om andere (zwakke) landen helpen	4	2	0	0	5
	economische voordelen (goed voor economie of werk)	24	12	0	4	27
	EU kost te veel geld / te veel geld naar andere landen	32	16	38	15	1
	EU gaat ten koste van Nederland / mensen hier; gewone mensen draaien op...	5	3	5	4	0
cultureel	soevereiniteitskwesies: EU/Brussel eisen / hebben te veel macht en bevoegdheden; Nederland moet zelf wetten maken	37	19	47	13	2
	culturele verschillen te groot	3	2	5	0	0
	culturele nadelen	2	1	3	0	0
	NL hoort nu eenmaal bij EU; EU hoort bij modern NL	3	2	0	0	4
overig utilitair	nadelen: algemeen of overig (geen specifieke verwijzing naar economie of cultuur)	10	5	13	4	0
	voordelen: algemeen of overig (geen specifieke verwijzing naar economie of cultuur)	19	10	0	9	17
	EU is niet democratisch / mist controle / is onbestuurbaar	3	2	3	2	0
	EU is goed voor vrede en veiligheid (voorkomen oorlogen)	2	1	0	0	2
	via de EU kunnen we problemen gezamenlijk oplossen	6	3	0	0	7
	als lid kan je meepraten over belangrijke zaken / ben je goed op de hoogte	4	2	0	0	5

Vervolg Tabel B6.3

Codeerschema en frequenties 'Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak', bevolking van 18 jaar en ouder, 2013/3 (N = 197)

type	argument	totaal		antwoord		
		N	%	oneens	neutraal	eens
	negatief over NL politiek	4	2	7	0	0
	er zijn goede en slechte kanten (voor- en nadelen)	26	13	0	31	11
overig	Nederland moet altijd haantje de voorste / beste jongetje van de klas zijn	4	2	7	0	0
	overig	12	6	7	7	5
	weet niet / weet er te weinig van	13	7	0	24	0
	geen toelichting	10	5	3	11	2

Bron: COB 2013/3

Tabel B6.4

Codeerschema en frequenties 'Mensen zoals ik ondervinden nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van de economie', bevolking van 18 jaar en ouder, 2010/3 (N = 299)

type	argument	totaal		antwoord		
		N	%	oneens	neutraal	eens
economisch	Nederland is te klein om zelfstandig te opereren; het is beter samen op te trekken want zo sta je sterker tegen over de andere, steeds machtiger wordende wereldmachten. [Deze code wordt vaak in combinatie met code 20 gebruikt. Code 12 wordt enkel geven wanneer expliciet wordt gezegd dat Nederland te klein is of dat samen (economisch) sterker staat.]	11	4	7	0	0
	persoonlijk voordeel: economisch (gemakkelijk betalen, werken, zaken doen)	13	4	9	0	0
	positieve economische gevolgen NL (werken, handel, euro, voordeliger consument)	75	25	42	12	4
	negatieve economische gevolgen NL (arbeidsconcurrentie, kost geld, werk verplaatst, euro)	67	22	3	28	57
	(economische) nadelen voor mijzelf [gelinkt aan persoonlijke beleving/ervaring, wanneer ontbreken of in groeps/algemene termen dan coderen met code 21]	5	2	0	1	6
cultureel	het verdwijnen van grenzen en het meer open worden van de economie zorgt voor meer contact en / of samenwerking met andere landen en dit (of: deze diversiteit) is een verrijking	11	4	7	0	0
	gaat ten koste van eigen identiteit / cultuur; immigranten passen hier niet; komst van buitenlanders	10	3	1	8	3

Vervolg Tabel B6.4

Codeerschema en frequenties 'Mensen zoals ik ondervinden nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van de economie', bevolking van 18 jaar en ouder, 2010/3 (N = 299) (vervolg)

type	argument	totaal		antwoord		
		N	%	oneens	neutraal	eens
overig utilitair	het verdwijnen van grenzen en een open economie levert mogelijkheden en kansen op. Te denken valt aan kennisuitwisseling en dat we van elkaar kunnen leren. [Wanneer bij deze positieve gevolgen niet expliciet economische voordelen worden genoemd, valt het argument onder deze (algemene) code. Wanneer er wel sprake is van economische voordelen, dan coderen met code 20.]	20	7	13	1	0
	het is een niet te keren proces; kunnen er niets aan doen	2	1	1	0	0
	(persoonlijk) voordeel: gemakkelijker reizen	38	13	22	5	1
	daardoor beter grensoverschrijdende problemen oplossen	3	1	2	0	0
	door verdwijnen grensposten is minder controle mogelijk (en dit wordt als negatief ervaren) [wanneer ook specifiek wordt genoemd wat dit tot gevolg heeft, coderen met 34, 35, 36]	19	6	1	5	19
	zorgt voor meer criminaliteit / criminelen / overlast	34	11	0	18	28
	leidt tot de komst van mensen met slechte bedoelingen (die niet willen werken enz.)	8	3	0	3	8
overig	zijn zowel voor- als nadelen	19	6	4	17	0
	merk (persoonlijk) geen effect / nadelen	40	13	16	21	0
	weet niet	9	3	1	10	0
	overig	30	10	10	12	8
	geen toelichting	8	3	3	3	1

Bron: COB 2010/3

7

Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn verschillen tussen lager- en hoger-opgeleiden te verklaren?

WILLEM DE KOSTER EN JEROEN VAN DER WAAL

7.1 Een verhit maatschappelijk debat

Vraagstukken rond immigratie en integratie spelen een prominente rol in Nederlandse politieke en publieke debatten. Wat opvalt is de stevige toon die daarbij regelmatig tegen immigranten en etnische minderheden wordt aangeslagen, zo merken waarnemers in binnen- en buitenland op. Zij vragen zich vertwijfeld af wat er aan de hand is in Nederland, dat internationaal bekend stond als baken van tolerantie en progressiviteit. Zo meldt het Amerikaanse persbureau Associated Press *'a surge of anti-immigrant sentiment in a country once famed for its tolerance'*.¹ Dergelijke observaties zijn niet nieuw; al sinds de opkomst van de populistische politicus Pim Fortuyn rond de millenniumwisseling merken wetenschappers en maatschappelijke commentatoren dit opvallende verschijnsel op (o.a. Entzinger 2006; Lesińska 2014; Penninx 2006; Vasta 2007).

Hierbij is het belangrijk om op te merken dat er eerder sprake lijkt van een hoogoplopend conflict over de gewenste omgang met immigranten en etnische diversiteit dan om een algemene verschuiving naar intolerantie. Naast burgers die uitgesproken gekant zijn tegen de aanwezigheid en instroom van met name niet-westerse allochtonen zijn er immers ook groepen die zich met kracht tegen deze houding uitspreken. Dat zich in Nederland een maatschappelijk conflict rond

1 Zie: www.dailymail.co.uk/wires/ap/article-2584803/Dutch-politician-Wilders-leads-anti-Moroccan-chant.html.

vraagstukken over migratie en integratie voordoet, wordt ook onderstreept door wetenschappers die opmerken dat het debat uitzonderlijk verhit is (Vasta 2007).

In dit hoofdstuk bespreken we wat het hedendaagse culturele conflict in Nederland kenmerkt (§ 7.2) en welke groepen er tegenover elkaar staan (§ 7.3). Daarna bespreken we twee theorieën die dit conflict zouden kunnen verklaren, waarvan de een draait om etnische competitie om schaarse hulpbronnen terwijl de ander focust op manieren van omgaan met culturele verschillen (§ 7.4). Vervolgens onderzoeken we met analyses van recente surveydata de houdbaarheid van beide theorieën (§ 7.5), alvorens te besluiten met onze belangrijkste conclusies (§ 7.6).

7.2 Hedendaags cultureel conflict in Nederland

Dat er in het als tolerant bekend staande Nederland felle botsingen bestaan over de vraag hoe er moet worden omgegaan met immigranten en etnische minderheden is vooral verwonderlijk voor wie ervan uitgaat dat tolerantie jegens specifieke groepen simpelweg een uitdrukking is van een overkoepelende ‘algemene’ tolerantie. Een blik op de wetenschappelijke literatuur leert dat dit een breed gedeeld idee is. Inglehart et al. (2008: 269) voegen bijvoorbeeld progressieve opvattingen over genderrollen en homoseksualiteit samen met tolerantie tegenover buitenlanders en ‘andere groepen’ onder de brede noemer ‘algemene tolerantie’, en Inglehart en Welzel (2005: 56) beschouwen tolerantie van homoseksualiteit als ‘*a sensitive indicator of tolerance towards outgroups in general*’ (zie voor een overzicht van voorbeelden De Koster en Van der Waal 2006, 2007).

Het idee dat alle specifieke typen tolerantie de facto inwisselbaar zijn is echter onhoudbaar. De tolerantie waar Nederland vanouds bekend om staat bestaat vooral uit wat ‘morele progressiviteit’ kan worden genoemd: progressieve opvattingen over vrouwenrollen, (homo)seksualiteit, abortus en euthanasie. Onderzoek toont aan dat behoudende opvattingen over deze thema’s, moreel conservatisme dus, zowel analytisch als empirisch kunnen worden onderscheiden van een afkeer van etnische diversiteit en een voorkeur voor een rigide sociale orde, doorgaans aangeduid als ethnocentrisme en autoritarisme (De Koster en Van der Waal 2006, 2007; De Koster et al. 2010).

Een belangrijk verschil tussen beide typen is dat conservatieve opvattingen over vrouwenrollen, (homo)seksualiteit, abortus en euthanasie in Nederland vanouds worden ingegeven door het christendom, terwijl dat voor ethnocentrisme en autoritarisme niet het geval is (De Koster en Van der Waal 2006, 2007). Tegen deze achtergrond hoeft het niet te verbazen dat in het sterk gesecculariseerde Nederland (Norris en Inglehart 2004; Lechner 2008) het conflict over deze morele vraagstukken steeds verder naar de achtergrond is geraakt: afgezien van enkele moreel conservatieve orthodoxe religieuze groeperingen bestaat er vandaag de dag een breed gedeelde moreel progressieve consensus in Nederland (Duyvendak 2004; Houtman et al. 2011; Van Bohemen et al. 2012).

Maar betekent het feit dat we waar het gaat om vrouwenrollen, (homo)seksualiteit, abortus en euthanasie te maken hebben met ‘een eensgezinde, vooruitstrevende natie’ (Duyvendak 2004) ook dat cultureel conflict hier geen rol meer speelt? Nee, allerm minst. Uit een analyse van gegevens die gedurende drie decennia zijn verzameld in de SCP-reeks *Culturele Veranderingen in Nederland* (Houtman et al. 2008: 66-69) blijkt dat de groei van een moreel progressieve consensus gepaard is gegaan met toenemende polarisatie rond vraagstukken over culturele diversiteit en sociale orde. Het ene type cultureel conflict heeft dus plaatsgemaakt voor het andere. Welke groepen staan hierbij tegenover elkaar?

7.3 Wie staan er tegenover elkaar?

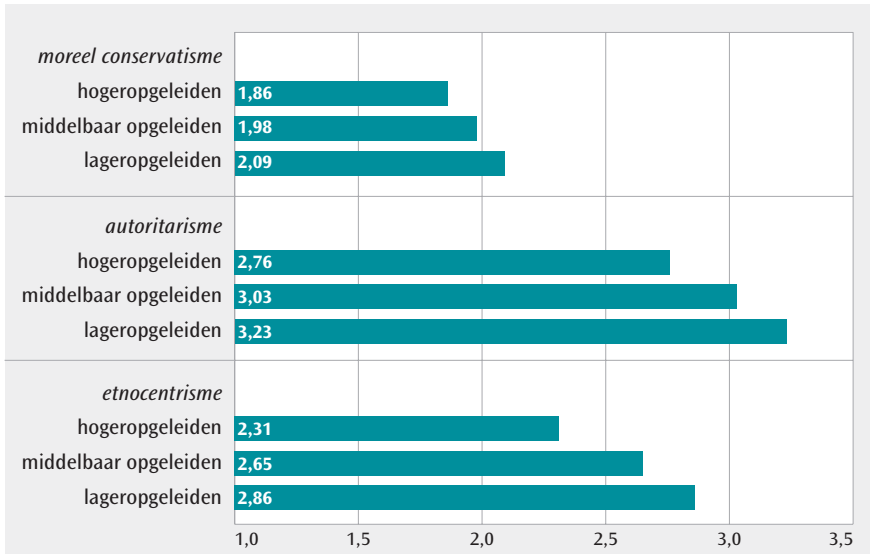
Sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw toont sociaalwetenschappelijk onderzoek telkens weer aan dat in westerse samenlevingen hogeropgeleiden toleranter zijn dan lageropgeleiden (zie voor een overzicht Emler en Frazer 1999; Stubager 2009). Hogeropgeleiden zijn minder bevooroordeeld jegens andersdenkenden en minderheidsgroepen, en zijn veel meer dan lageropgeleiden geneigd deze mensen en groepen te accepteren en hun evenveel rechten en vrijheid te bieden als zij zelf hebben. Weliswaar zijn er individuele verschillen – er bestaan vanzelfsprekend zowel intolerante hogeropgeleiden als tolerante lageropgeleiden – maar het bestaan van dit algemene patroon is onomstreden. Het palet van andersdenkenden en minderheidsgroepen loopt van docenten met communistische denkbeelden in de jaren vijftig (Lipset 1960), via deelnemers aan de studentenprotesten en burgerrechtenbeweging eind jaren zestig en begin jaren zeventig (Ransford 1972), tot verschillende immigrantengroepen heden ten dage (Hainmueller en Hopkins 2014). Hoewel het meeste onderzoek aanvankelijk betrekking had op de Verenigde Staten, hebben honderden studies in de afgelopen decennia exact hetzelfde patroon aangetoond voor Noordwest-Europa (zie bv. Hainmueller en Hopkins 2014; Houtman 2003).

De vaststelling dat het hoger- en lageropgeleiden zijn die qua tolerantie van elkaar verschillen is dus bepaald niet nieuw. Maar in het hedendaagse geseculariseerde Nederland heeft deze scheidslijn voornamelijk betrekking op de omgang met etnische verschillen en sociale orde. Dat blijkt niet alleen uit longitudinaal onderzoek dat de groei van een nieuw type cultureel conflict laat zien, maar ook uit analyse van recente Nederlandse surveydata (Achterberg et al. 2012; een bespreking van de data en metingen is te vinden in bijlage B7): de correlatie van opleidingsniveau (gemeten in jaren) met moreel conservatisme is $-0,18$ ($p < 0,01$), wat aanzienlijk minder is dan de correlatie tussen opleidingsniveau en respectievelijk ethnocentrisme ($-0,27$; $p < 0,01$) en autoritarisme ($-0,30$; $p < 0,01$). Dat lager- en hogeropgeleiden meer met elkaar van mening verschillen over ethnocentrisme en autoritarisme dan over morele vraagstukken blijkt ook uit een vergelijking van de gemiddelde scores tussen verschillende opleidingscategorieën (figuur 7.1). Op schalen die theoretisch lopen van 1 tot en met 5 is het verschil tussen lager- en hogeropgeleiden in moreel conservatisme met 0,23 punt grofweg twee keer

zo klein als het verschil in autoritarisme (0,47 punt verschil) en etnocentrisme (0,55 punt verschil) (zie ook Bovens 2012: 21).

Figuur 7.1

Moreel conservatisme, autoritarisme en etnocentrisme op drie opleidingsniveaus, 2012 (in gemiddelden)^a

a Scores moreel conservatisme (N = 1158), autoritarisme (N = 1149) en etnocentrisme (N = 1100) zijn minimaal 1, maximaal 5.

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012)

Belangrijk is voorts dat de opleidingsscheidslijn maatschappelijk steeds saillanter is geworden, vanwege het simpele feit dat het aandeel hogeropgeleiden de afgelopen decennia aanzienlijk is gegroeid. Was in 1960 nog nauwelijks 1% van de Nederlanders hogeropgeleid (Bovens 2012: 13), inmiddels is dat – als we hbo’ers en academici als hogeropgeleiden beschouwen – ruim 28% (CBS 2014). Dit heeft alles te maken met de gestegen toegankelijkheid van instellingen voor hoger onderwijs sinds de jaren zeventig. Het wekt dan ook geen verbazing dat het tolerante geluid van hogeropgeleiden in dezelfde periode politiek werd gearticuleerd. Toen zagen verschillende emancipatiebewegingen het licht, en ontstonden nieuwe linkse partijen die de emancipatie van verschillende groepen – waaronder immigranten en etnische minderheden – parlementair bepleitten.

Vanwege hun bescheiden aantal was de hoge mate van tolerantie die kenmerkend is voor hogeropgeleiden tot in de jaren zeventig een marginaal geluid, maar sindsdien is het een gestaag gegroeide factor in alle westerse samenlevingen, en dus ook in Nederland. Aangezien grote groepen – met name lageropgeleiden –

deze tolerante opvattingen niet delen, is het niet verwonderlijk dat sinds de jaren tachtig een intolerant tegengeluid aan politiek belang won. Dit tegengeluid wordt weliswaar met verschillende termen aangeduid, zoals ‘nieuw rechts’, ‘extreem rechts’ en ‘radicaal rechts’ (Bartlett et al. 2012; Devos et al. 2006; De Koster et al. 2014a; Ignazi 2003; Mudde 2007), maar ze duiden allemaal hetzelfde aan: verzet tegen culturele diversiteit en een nadruk op een rigide sociale orde (Van der Waal en Achterberg 2006), en protest tegen de tolerantie voor of de omarming van die culturele diversiteit door met name de hogeropgeleide autochtone bevolking (Van Bohemen et al. 2012). Steun voor dergelijke partijen kan dan ook met name worden gevonden onder lageropgeleiden, wier weerstand tegen culturele diversiteit zich vooral richt op de meest zichtbare manifestatie daarvan: de instroom van immigranten en de aanwezigheid van etnische minderheden (Ivarsflaten 2008; Rydgren 2008; Van der Brug 2003).

Er bestaat, kortom, duidelijk een politiek gearticuleerd meningsverschil tussen lager- en hogeropgeleiden over de vraag hoe om te gaan met etnische diversiteit en sociale orde. Maar waarom denken lager- en hogeropgeleiden eigenlijk zo verschillend over deze kwesties?

7.4 Etnische competitie of afkeer van cultureel verschil?²

Etnische competitie: concurrentie om schaarse hulpbronnen

De eerste verklaring voor de hogere mate van ethnocentrisme onder lageropgeleiden richt zich op hun economische positie, in de literatuur vaak aangeduid als etnische competitietheorie (Manevska en Achterberg 2013: 438). De kern is dat weerstand tegen immigranten en etnische minderheden voortkomt uit concurrentie om schaarse hulpbronnen (Blalock 1967; Olzak 1992). Het leidende idee is dat immigranten en etnische minderheden doorgaans een zwakke economische positie hebben en daarom met name voor lageropgeleiden een economische bedreiging vormen. Lageropgeleiden hebben immers gemiddeld genomen een zwakkere economische positie dan hogeropgeleiden en staan daarom sterker bloot aan economische concurrentie van immigranten en etnische minderheden. Dit zou aanleiding zijn voor *social closure* (Weber 1978): pogingen om andere groepen buiten te sluiten vanwege een strijd om schaarse hulpbronnen.

Afgaande op de wetenschappelijke literatuur over de economische gevolgen van mondialisering valt er veel voor de etnische competitietheorie te zeggen. Wegens immigratie dalen de lonen van lageropgeleiden (Okkerse 2008; Van der

2 Deze paragraaf is gebaseerd op inzichten en argumenten van Houtman (1994, 2003) en is een synthese van verschillende eerdere publicaties (De Koster et al. 2010; Manevska et al. 2010; Van Bohemen et al. 2012; Van der Waal 2010; Van der Waal en Houtman 2011; Van der Waal et al. 2010).

Waal 2009) en zijn ze vaker werkloos (Van der Waal 2012). Zo bezien zijn lageropgeleiden in economische zin als mondialiseringsverliezers aan te merken (De la Dehesa 2006; Kriesi et al. 2008). De vraag is echter of hun zwakke economische positie ook daadwerkelijk ten grondslag ligt aan hun ethnocentrisme, en of deze ook hun meer algemene voorkeur voor een rigide sociale orde verklaart. Als dat het geval is, moet het negatieve verband tussen opleidingsniveau en ethnocentrisme en autoritarisme kunnen worden verklaard door het lagere inkomen (hypothese 1a), de zwakkere arbeidsmarktpositie (hypothese 1b) en de grotere baanonzekerheid (hypothese 1c) van lageropgeleiden (vgl. Houtman 2003: 29).

Of de etnische competitietheorie echt opgaat is twijfelachtig. Allereerst zijn er theoretische gronden voor kritiek. Zoals Manevska (2014: 15) uitlegt, gaat de theorie er impliciet van uit dat etnische scheidslijnen normaal en vanzelfsprekend zijn. Maar waarom zouden eigenlijk juist *etnische* anderen worden uitgesloten in een strijd om schaarse middelen, en niet groepen die op een andere manier van de betrokkenen verschillen? De theorie beantwoordt deze vraag niet en stelt ethnocentrisme daarmee impliciet als vanzelfsprekend voor, wat haar verklarende waarde sterk beperkt.

Bovendien is de economische rationale van de theorie te beperkt om het hedendaagse culturele conflict te kunnen begrijpen. Zoals we hebben gezien blijft de intolerantie van lageropgeleiden niet beperkt tot ethnocentrisme; ze hebben ook in meer algemene zin een afkeer van culturele diversiteit en een voorkeur voor een rigide sociale orde. Hun ethnocentrisme maakt, met andere woorden, deel uit van een ethnocentrisch-autoritair cultureel complex (vgl. De Koster et al. 2010: 32). Bij weerstand tegen immigranten en etnische minderheden is het theoretisch gezien nog plausibel om de verklaring te zoeken in het economische eigenbelang van mensen met een zwakke economische positie. Het is echter onduidelijk wat hun bredere culturele opvattingen met hun economisch eigenbelang te maken zouden hebben (Houtman 2003: 27). Waarom zouden bijvoorbeeld steun voor de doodstraf, de roep om een sterke leider en een voorkeur voor autoritaire opvoedingsstijlen voortkomen uit een strijd om schaarse middelen?

Minstens zo belangrijk als deze theoretische bedenkingen, is het gebrek aan empirisch bewijs voor de etnische competitietheorie. In een recente overzichtsstudie schrijven Hainmueller en Hopkins (2014: 241) de theorie op empirische gronden volledig af: *‘As an explanation of mass attitudes toward immigration, the labor market competition hypothesis has repeatedly failed to find empirical support, making it something of a “zombie theory”.*’ Daarom is het belangrijk om een alternatieve verklaring in de analyse betrekken.

Afkeer van cultureel verschil: cultureel kapitaal en omgang met culturele diversiteit

Een alternatief voor de etnische competitietheorie is een verklaring die een culturele in plaats van een economische rationale heeft. Lageropgeleiden blijken immigranten met name als een culturele dreiging te zien (Hainmueller en Hopkins

2014; Kluegel en Smith 1983; O'Rourke en Sinnott 2006; Sniderman et al. 2004; Sniderman en Hagendoorn 2007), waarmee wordt bedoeld dat zij immigratie als een bedreiging van hun manier van leven beschouwen. In lijn met deze observatie blijkt uit onderzoek dat lageropgeleiden vooral intolerant zijn jegens immigranten die in culturele zin het verst van hen af staan (Dustmann en Preston 2007; Fuchs et al. 1993; Sniderman et al. 2004; Sniderman en Hagendoorn 2007; Sniderman et al. 2000). In het jargon van het Nederlandse maatschappelijke debat over immigratie en integratie: lageropgeleiden kennen een grotere weerstand tegen niet-westerse allochtonen dan tegen westerse allochtonen, en meer weerstand tegen immigranten uit overwegend islamitische gebieden zoals het Midden-Oosten dan uit overwegend (post-)christelijke gebieden als Noord- en Oost-Europa.

Vanuit het idee dat opleidingsverschillen in de mate van ethnocentrisme en autoritarisme niet economisch maar cultureel geduid moeten worden, stellen diverse onderzoekers dat de verklaring is gelegen in het feit dat hogeropgeleiden over meer cultureel kapitaal beschikken dan lageropgeleiden (Achterberg en Houtman 2006; Elchardus en Siongers 2009; Houtman 1994, 2003; Houtman et al. 2008; Manevska 2014; Manevska en Achterberg 2013; Manevska et al. 2010; Van der Waal 2015). Met cultureel kapitaal wordt in dergelijke studies gedoeld op de mate waarin men beschikt over het vermogen om culturele uitingen te herkennen en de betekenis daarvan te doorgronden (Achterberg en Houtman 2006; Lamont 1987; Manevska en Achterberg 2013; Van der Waal 2015).³ Dit werkt tolerante denkbeelden in de hand omdat het bevorderlijk is voor wat we hier zullen aanduiden als 'denaturalisering van cultuur' (Manevska et al. 2010: 7).⁴

Denaturalisering van cultuur behelst de geneigdheid om culturele uitingen te begrijpen als contingente sociale constructies, in plaats van als onveranderlijke en onbetwifelbare, 'natuurlijke' fenomenen. Terwijl hogeropgeleiden vanwege hun grotere cultureel kapitaal geneigd zijn om elke samenleving en sociale groep – inclusief de daarin vigerende denk-, voel- en handelingspatronen – te zien als veranderlijk en één uit velen (Gabennesch 1972: 859), zijn lageropgeleiden vanwege hun geringere cultureel kapitaal sterker geneigd om samenlevingen en sociale groepen te interpreteren en categoriseren in vaststaande, absolute termen

3 Volgens Bourdieu (1984), die het concept 'cultureel kapitaal' heeft ontwikkeld, vervult het een statusfunctie. Het functioneert volgens hem als bron van uitsluiting en dient vooral de reproductie van status- en klassenverschillen (cf. Houtman 2003: hoofdstuk 8): ouders met veel cultureel kapitaal geven dit door aan hun kinderen, die er in het onderwijs en op de arbeidsmarkt voordeel van hebben. Ons gebruik van cultureel kapitaal verschilt van de manier waarop Bourdieu dit concept toepast, maar is er niet mee in strijd. Bourdieus aandacht gaat simpelweg uit naar andere gevolgen van verschillen in cultureel kapitaal. Waar Bourdieu de reproductie van sociale ongelijkheid bespreekt, gaat onze aandacht uit naar de gevolgen van verschillen in cultureel kapitaal voor verschillen in tolerantie.

4 Onderstaande bespreking bestaat grotendeels uit een bewerking en uitbreiding van Manevska et al. (2010: 6-8).

(Gabennesch 1972: 862-3). Mensen met veel cultureel kapitaal beschouwen met andere woorden cultuur als sociaal geconstrueerd en arbitrair, en dus als radicaal verschillend van een door de natuur ingegeven orde. Daardoor staan zij weinig afwijzend tegenover andere patronen van denken, voelen en handelen dan die van henzelf, en dus welwillend tegenover culturele diversiteit in het algemeen en immigranten in het bijzonder. Voor mensen met weinig cultureel kapitaal geldt daarentegen dat zij sterker geneigd zijn andere denkwijzen en gedragingen als illegitieme afwijkingen van de natuurlijke orde der dingen te beschouwen, en daardoor als onacceptabel.

Onderzoek laat zien dat dit niet alleen geldt voor, om Bourdieu (1984: 186) begrippen te lenen, mensen met weinig 'geïstitutioniseerd cultureel kapitaal', maar ook voor mensen met weinig 'belichaamd cultureel kapitaal' (Houtman 2003; Houtman et al. 2008; Manevska en Achterberg 2013; Van der Waal 2015). In het geval van geïstitutioniseerd cultureel kapitaal wordt het vermogen om culturele uitingen te herkennen en te doorgronden aangeleerd via het onderwijs. In het geval van belichaamd cultureel kapitaal is dit verinnerlijkt, niet alleen door regulier onderwijs maar ook door socialisatie in specifieke milieus. Belichaamd cultureel kapitaal wordt in sociaalwetenschappelijk onderzoek dan ook niet net als geïstitutioniseerd cultureel kapitaal gemeten met opleidingsniveau, maar met de consumptie van en participatie in complexe en uitdagende cultuurvormen, vaak aangeduid als *highbrow* cultuur.

Dat cultureel kapitaal tolerantie jegens culturele verschillen in de hand werkt blijkt ook uit landenvergelijkend en longitudinaal onderzoek dat laat zien dat dit geen algemeen patroon is, maar een kenmerk van moderne liberale democratieën: de relatie is substantieel zwakker of zelfs afwezig in minder moderne, minder liberale en minder democratische contexten (vgl. Farnen en Meloen 2000; Simpson 1972; Weil 1985), waar het onderwijssysteem en de kunsten eerder worden gebruikt om de gevestigde orde te legitimeren dan om deze ter discussie te stellen.

Zo speelt onderwijs in liberale democratieën een andere rol dan in autoritaire landen. Waar onderwijs onder autoritaire regimes vooral is gericht op de bestendiging van een rigide orde, wordt in onderwijs in liberale democratieën juist het belang van vrijheid in het culturele domein benadrukt (Gabennesch 1972), zoals vrijheid van meningsuiting, de gelijkberechting van minderheden en ruimte voor beleving van alternatieve of afwijkende identiteiten. Daarnaast is veel onderwijs in liberale democratieën zelfs gericht op het kritisch bevragen van de sociale en culturele orde. Ook consumptie van en participatie in de kunsten leidt niet overal tot meer tolerante denkbeelden. Denk aan de middeleeuwse kunst, die voornamelijk religieus was geïnspireerd en het dominante christelijke wereldbeeld herbevestigde en legitimeerde (Wilson 1982). Ook kan gedacht worden aan verdachtmakingen van *entartete* moderne avant-garde kunst door de nazi's. In de hedendaagse westerse wereld is kunst echter eerder gericht op denaturalisering van cultuur. Kunst heeft daar niet legitimering van de bestaande orde tot doel, maar gaat juist om de kritische bevraging, deconstructie en verstoring van

gangbare culturele betekenissen en praktijken. Daarmee wordt de contingentie, de sociale constructie en dus de ‘onnatuurlijkheid’ van die culturele betekenissen en praktijken aangetoond (Bell 1976; Jensen 1995).

De zojuist besproken verschillen in cultureel kapitaal bieden het eerste deel van een culturele verklaring voor de tolerantieverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden in een liberale democratie als Nederland. Er is een tweede culturele verklaringlijn die hiermee samenhangt. Het gaat daarbij om gevoelens van anomie die met name onder mensen met een beperkte hoeveelheid cultureel kapitaal teweeg worden gebracht door confrontatie met culturele verschillen. Anomie duidt in dit verband op het gevoel bedreigd te worden door de diversiteit en complexiteit van de culturele orde, die wordt ervaren als grillig, onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos (cf. Srole 1956).⁵ Dat anomie met name onder mensen met een beperkte hoeveelheid cultureel kapitaal wordt aangetroffen hoeft niet te verbazen (De Koster et al. 2010; De Groof en Elchardus 2009; Elchardus en Siongers 2009; Van der Waal 2015), aangezien de denaturalisering van cultuur die wordt gevoed door cultureel kapitaal bevorderlijk is voor het vermogen om om te gaan met een diverse en complexe culturele orde.

Anomie leidt tot de behoefte om de hedendaagse diverse en complexe culturele orde te vervangen door een meer eenduidige, stabiele en voorspelbare versie. Dat is precies wat volgt uit decennia aan onderzoek: mensen die kampen met anomie verzetten zich het sterkst tegen wat zij ervaren als inbreuken op een eenduidige culturele orde, culturele diversiteit in het algemeen en de aanwezigheid van immigranten en etnische minderheden in het bijzonder (zie voor recent onderzoek en literatuuroverzichten o.a. Achterberg en Houtman 2009; De Koster et al. 2010; Van der Waal 2015). Dit suggereert dat de grotere mate van ethnocentrisme en autoritarisme van lageropgeleiden niet alleen rechtstreeks kan worden verklaard door hun geringere hoeveelheid cultureel kapitaal (hypothese 2a), maar ook deels indirect door hun grotere mate van anomie die hieruit voortvloeit (hypothese 2b).

7.5 De opleidingsscheidslijn verklaard

Figuur 7.2 biedt een overzicht van beide in paragraaf 7.4 uiteengezette verklaringen voor verschillen in de mate van ethnocentrisme en autoritarisme tussen opleidingsniveaus. De startpositie is in het conceptueel model aangeduid met de centrale pijl: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe minder ethnocentrisme en auto-

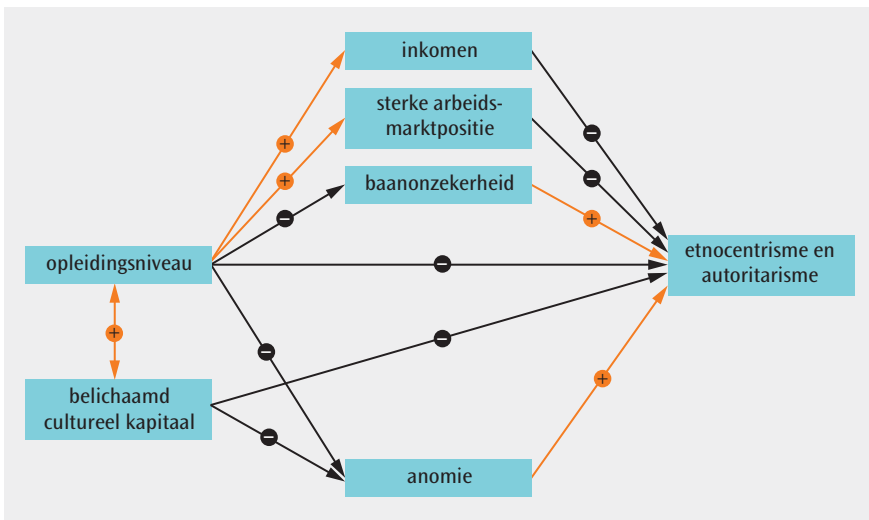
5 Ons gebruik van het begrip anomie is geïnspireerd op het werk van Durkheim (1951), waarin het duidt op een toestand van maatschappelijke ontregeling. Gezien onze conceptualisering hebben we anomie eerder ook aangeduid als ‘culturele onzekerheid’ (vgl. De Koster et al. 2010; Manevska et al. 2010; Van der Waal en Houtman 2011; Van der Waal et al. 2010). Ons gebruik van anomie verschilt daarmee van anomie in Mertoniaanse (1938) zin, waarbij bedoeld wordt op incongruentie tussen maatschappelijk gewaardeerde doelen enerzijds en de beschikbare middelen om die doelen te bereiken anderzijds.

ritarisme. Deze negatieve relatie (vandaar het minteken bij de pijl) is onomstreden en gevonden in honderden eerdere studies. De vraag is hoe dit verband moet worden verklaard. Omdat opleidingsniveau zowel iemands economische als culturele positie indiceert, kan dit verband volgens twee theorieën worden geïnterpreteerd en is aanvullend onderzoek nodig om vast te stellen welke theorie klopt.

Als de etnische competitietheorie houdbaar is, is het negatieve effect van opleiding op ethnocentrisme en autoritarisme, zoals weergegeven in het bovenste deel van figuur 7.2, toe te schrijven aan het hogere inkomen, de sterkere arbeidsmarktpositie en de geringere baanonzekerheid van hogeropgeleiden (hypothesen 1a, 1b en 1c). Als de alternatieve theorie die uitgaat van verschillen in cultureel kapitaal houdbaar is, zou het negatieve opleidingseffect daarentegen, zoals aangegeven in het onderste deel van de figuur, moeten lopen via de grotere hoeveelheid belichaamd cultureel kapitaal en de lagere mate van anomie van hogeropgeleiden (hypothesen 2a en 2b). Uiteraard is het in principe mogelijk dat beide theorieën een deel van het opleidingseffect verklaren; de theorieën zijn immers niet wederzijds uitsluitend.

Figuur 7.2

Conceptueel model voor de verklaring van opleidingsverschillen in ethnocentrisme en autoritarisme

Om de houdbaarheid van beide verklaringen empirisch vast te stellen hebben we regressieanalyses uitgevoerd (een bespreking van de data en metingen is te vinden in bijlage B7). De analyses waarin ethnocentrisme als afhankelijke variabele fungeert zijn opgenomen in tabel 7.1.

Tabel 7.1

Achtergronden van ethocentrisme in Nederland, 2012 (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a

	model 1	model 2	model 3	model 4
geslacht (vrouw)	-0,11 *	-0,11 *	-0,07	-0,04
	(0,05)	(0,05)	(0,04)	(0,04)
leeftijd	0,01 ***	0,00 *	0,01 ***	0,01 ***
	(0,00)	(0,00)	(0,00)	(0,00)
opleiding	-0,08 ***	-0,07 ***	-0,04 ***	-0,02 **
	(0,01)	(0,01)	(0,01)	(0,01)
inkomen		0,00	0,02	0,06 **
		(0,02)	(0,02)	(0,02)
niet afhankelijk van arbeidsmarkt (ref.)		-	-	-
werkend		-0,22 *	-0,26 **	-0,10
		(0,09)	(0,08)	(0,08)
gedeeltelijk werkloos		-0,15	-0,07	0,03
		(0,21)	(0,20)	(0,18)
volledig werkloos		-0,23	-0,18	0,11
		(0,23)	(0,22)	(0,20)
baanonzekerheid		0,06	0,05	-0,01
		(0,03)	(0,03)	(0,03)
belichaamd cultureel kapitaal			-0,32 ***	-0,23 ***
			(0,03)	(0,03)
anomie				0,46 ***
				(0,03)
constante	3,50 ***	4,20 ***	3,38 ***	1,29 **
	(0,18)	(0,51)	(0,49)	(0,47)
R ²	0,10	0,11	0,20	0,33

a OLS regressieanalyse (N = 1083, standaardfouten tussen haakjes); significantie: *** = $p < 0,001$, ** = $p < 0,01$ en * = $p < 0,05$ (tweezijdige toetsing).

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012; eigen berekening van auteurs)

Model 1 in tabel 7.1 laat zien dat het bekende negatieve opleidingseffect ook bestaat als rekening wordt gehouden met de grotere mate van ethocentrisme van mannen en ouderen.

In model 2 hebben we de indicatoren ingebracht waarmee de hypothesen kunnen worden getoetst die zijn afgeleid uit de etnische competitietheorie. Deze resultaten zijn niet in lijn met deze theorie. Noch inkomen noch baanonzekerheid heeft een significant effect op de mate van ethocentrisme. Bovendien is het effect van de kracht van iemands arbeidsmarktpositie zelfs tegengesteld aan wat

Tabel 7.2

Achtergronden van autoritarisme in Nederland, 2012 (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a

	model 1	model 2	model 3	model 4
geslacht (vrouw)	-0,03 (0,04)	-0,05 (0,04)	-0,01 (0,03)	-0,00 (0,03)
leeftijd	0,01 *** (0,00)	0,01 *** (0,00)	0,01 *** (0,00)	0,01 *** (0,00)
opleiding	-0,07 *** (0,01)	-0,06 *** (0,01)	-0,04 *** (0,01)	-0,02 ** (0,01)
inkomen		-0,03 (0,02)	-0,01 (0,02)	0,03 (0,02)
niet afhankelijk van arbeidsmarkt (ref.)		-	-	-
werkend		-0,11 (0,07)	-0,15 * (0,07)	-0,00 (0,06)
gedeeltelijk werkloos		-0,22 (0,16)	-0,15 (0,15)	-0,04 (0,14)
volledig werkloos		-0,07 (0,18)	-0,03 (0,17)	0,25 (0,15)
baanonzekerheid		0,01 (0,03)	0,01 (0,03)	-0,05 (0,02)
belichaamd cultureel kapitaal			-0,26 *** (0,02)	-0,19 *** (0,02)
anomie				0,41 *** (0,02)
constante	3,60 *** (0,14)	4,18 *** (0,40)	3,51 *** (0,38)	1,60 *** (0,36)
R ²	0,13	0,14	0,23	0,39

a OLS regressie-analyse (N = 1130, standaardfouten tussen haakjes); significantie: *** = $p < 0,001$, ** = $p < 0,01$ en * = $p < 0,05$ (tweezijdige toetsing).

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012; eigen berekening van auteurs)

de etnische competitietheorie voorspelt: werkenden zijn meer afhankelijk van de arbeidsmarkt dan de referentiecategorie, waardoor ze eerder concurrentie van immigranten en etnische minderheden zullen ondervinden, maar ze zijn minder in plaats van meer ethnocentrisch. Minstens zo belangrijk is de observatie dat het opleidingseffect nauwelijks zwakker wordt als deze economische indicatoren in het model worden opgenomen. Samen betekenen deze bevindingen dat de drie hypothesen die zijn afgeleid uit de etnische competitietheorie moeten worden

verworpen. De etnische competitietheorie kan opleidingsverschillen in etnocentrisme niet verklaren.

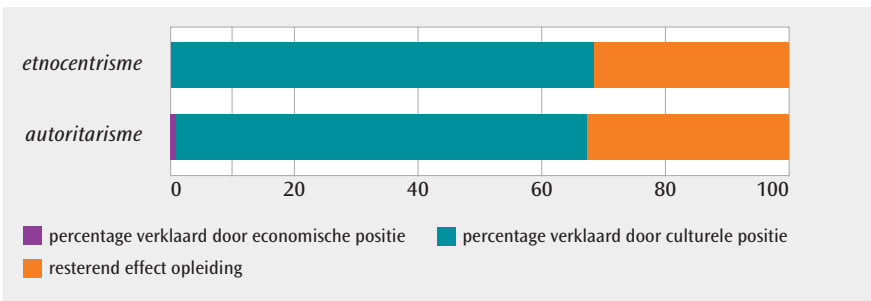
In model 3 en 4 zijn vervolgens een voor een de indicatoren opgenomen waarmee de hypothesen kunnen worden getoetst die we hebben afgeleid uit de alternatieve theorie die draait om verschillen in cultureel kapitaal en anomie. Model 3 laat zien dat belichaamd cultureel kapitaal zoals verwacht een sterk significant negatief effect heeft op de mate van etnocentrisme. Hoe meer belichaamd cultureel kapitaal iemand heeft, hoe minder etnocentrisch iemand is en de daling van het opleidingseffect van -0,07 naar -0,04 geeft aan dat deze verschillen in belichaamd cultureel kapitaal het effect van opleiding deels verklaren, wat betekent dat hypothese 2a wordt bevestigd. In lijn met onze verwachtingen laat model 4 zien dat een grotere mate van anomie samenhangt met meer etnocentrisme en dat dit het effect van belichaamd cultureel kapitaal deels verklaart, wat betekent dat ook hypothese 2b empirische steun vindt.

Tabel 7.2 laat zien dat voor de verklaring van autoritarisme dezelfde conclusies kunnen worden getrokken. Model 1 laat zien dat lageropgeleiden in sterkere mate autoritair zijn, model 2 geeft aan dat dit niet komt door hun zwakkere economische positie en model 3 en 4 laten zien dat hun geringere hoeveelheid belichaamd cultureel kapitaal en hun grotere mate van anomie wel een verklaring bieden.

Als sluitstuk van onze analyse geven we in figuur 7.3 de relatieve verklaringskracht van beide theorieën grafisch weer op basis van de laatste modellen van beide tabellen, waarin alle indicatoren tegelijk zijn opgenomen. Met behulp van de KHB-methode (Breen et al. 2013; Karlson en Holm 2011; Karlson et al. 2012) hebben we vastgesteld voor hoeveel procent de zwakkere economische positie van lageropgeleiden enerzijds en hun geringere hoeveelheid belichaamd cultureel kapitaal en grotere mate van anomie anderzijds verantwoordelijk zijn voor de

Figuur 7.3

Mate waarin verschillen in economische en culturele positie ten grondslag liggen aan het verschil in etnocentrisme en autoritarisme tussen lageropgeleiden en hogeropgeleiden

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012; eigen berekening van auteurs)

negatieve samenhang van opleidingsniveau met ethnocentrisme en autoritarisme. Figuur 7.3 maakt in een oogopslag duidelijk dat verschillen in de culturele positie tussen lager- en hogeropgeleiden voor het overgrote deel ten grondslag liggen aan de geconstateerde verschillen in ethnocentrisme en autoritarisme tussen die opleidingscategorieën.

Verschillen in belichaamd cultureel kapitaal en anomie blijken voor ongeveer twee derde de opleidingsscheidingslijn in zowel ethnocentrisme als autoritarisme te verklaren. De relatie tussen opleidingsniveau en ethnocentrisme blijkt helemaal niet toe te schrijven aan de zwakke economische positie van lageropgeleiden en de relatie tussen opleidingsniveau en autoritarisme blijkt slechts voor grofweg 1% te verklaren door verschillen in economische positie. De enige vraag die deze bevindingen nog oproepen is hoe het resterende directe effect van opleiding geïnterpreteerd moet worden. Want ook na modellering van de indicatoren voor de beide theorieën resteert er een opleidingseffect (de directe pijl tussen opleidingsniveau en ethnocentrisme/autoritarisme in figuur 7.2). Zoals Caplan (2006) aangeeft is het niet plausibel dat opleidingsniveau hier nog fungeert als indicator voor de kracht van iemands economische positie, aangezien de manieren waarop een hoger opleidingsniveau iemand in economische zin tot voordeel kan strekken (een hoger inkomen, een sterkere arbeidsmarktpositie en minder baanonzekerheid) reeds zijn verdisconteerd. Hoe moet het resterende effect dan wel worden begrepen?

Wij achten het waarschijnlijk dat het resterende opleidingseffect moet worden geïnterpreteerd als een effect van geïnstitutionaliseerd cultureel kapitaal. Geïnstitutionaliseerd cultureel kapitaal en het al gemodelleerde belichaamd cultureel kapitaal hangen weliswaar sterk met elkaar samen – hogeropgeleiden zijn grotere liefhebbers van *highbrow* cultuuruitingen dan lageropgeleiden – maar ze zijn niet hetzelfde. En voor hogeropgeleiden die om wat voor reden dan ook weinig interesse hebben in zulke cultuuruitingen – ofwel: voor hogeropgeleiden met weinig belichaamd cultureel kapitaal – geldt, conform de theorie over denaturalisering, dat ze gemiddeld genomen nog steeds beter in staat zijn om cultuuruitingen te herkennen en de betekenis daarvan te doorgronden dan lageropgeleiden. Als zodanig kan van zulke hogeropgeleiden ook worden verwacht dat ze minder weerstand hebben tegen immigranten en etnische minderheden en minder behoefte hebben aan een rigide sociale orde dan lageropgeleiden.

Maar hoe verhoudt het belang dat wij aan cultureel kapitaal toedichten zich tot andere factoren die mogelijk gerelateerd zijn aan opleidingsverschillen in ethnocentrisme en autoritarisme? Er wordt bijvoorbeeld wel eens beweerd dat lageropgeleiden ethnocentrischer zijn dan hogeropgeleiden omdat zij in hun directe leefomgeving vaker te maken hebben met etnische minderheden. Hierbij is het belangrijk om op te merken dat het allerminst vanzelfsprekend is dat interetnische contacten ethnocentrisme in de hand werken; deze contacten kunnen op radicaal verschillende manieren uitpakken. Naast wat de ‘conflicthypothese’ kan worden genoemd is er de ‘contacthypothese’ (Van der Waal et al. 2011), die stelt dat interetnisch contact onder bepaalde voorwaarden niet tot meer, maar juist

tot minder ethnocentrisme leidt (Allport 1958). En recent onderzoek toont inderdaad aan dat interetnisch contact in de buurt onder Nederlandse autochtonen niet in het algemeen tot meer of minder ethnocentrisme leidt. Integendeel, volledig in lijn met de hierboven uiteengezette denaturaliseringstheorie blijkt dat interetnische buurtcontacten onder autochtonen met weinig cultureel kapitaal leiden tot een *toename* van ethnocentrisme, terwijl deze contacten onder autochtonen met veel cultureel kapitaal juist leiden tot een *afname* van ethnocentrisme (Manevska 2014: 86-90). Verschillen in de mate van contact met etnische minderheden in de directe leefomgeving kunnen er dus wel aan bijdragen dat de opleidingsbreuklijn zo uitgesproken is, maar dit kan alleen worden begrepen aan de hand van de denaturaliseringstheorie.

Verder zijn verschillen in mediaconsumptie wellicht relevant, omdat het mogelijk is dat lageropgeleiden vaker media consumeren waarin etnische minderheden negatief worden gerepresenteerd, wat zou leiden tot meer ethnocentrisme. Er bestaan sterke aanwijzingen dat negatieve representaties van minderheden inderdaad ethnocentrisme in de hand werken (Lubbers et al. 2000; Schemer 2013), maar voor de opleidingsbreuklijn zijn ongetwijfeld opnieuw verschillen in cultureel kapitaal relevant. Verschillen in mediaconsumptie tussen lager- en hogeropgeleiden zijn een weerspiegeling van hun verschillen in cultureel kapitaal, en bovendien hangt de invloed van negatieve representaties van etnische minderheden op ethnocentrisme hoogstwaarschijnlijk af van de mate van cultureel kapitaal van de betrokken mediaconsumenten. Negatieve mediarepresentaties zullen vooral onder mensen met weinig cultureel kapitaal leiden tot meer ethnocentrisme, aangezien zij geneigd zijn om andere denkwijzen en gedragingen dan die van henzelf als onacceptabel te beschouwen; het is waarschijnlijk dat dergelijke representaties onder mensen met veel cultureel kapitaal niet tot meer ethnocentrisme leiden, maar eerder tot afkeer van de media die ze verspreiden.

De opleidingsscheidslijn in ethnocentrisme is, kortom, mogelijk mede zo uitgesproken doordat lageropgeleiden in de buurt waarin ze wonen vaker te maken hebben met etnische minderheden en doordat ze andere mediavorkeuren hebben dan hogeropgeleiden, maar om dit te begrijpen moeten verschillen in cultureel kapitaal in ogenschouw worden genomen.

7.6 Conclusies en discussie

Terwijl Nederland zich kenmerkt door een moreel progressieve consensus – over thema's als vrouwenrollen, (homo)seksualiteit, abortus en euthanasie bestaat geen fel maatschappelijk debat – woedt er een cultureel conflict rond de omgang met etnische diversiteit en sociale orde. In dit conflict staan lager- en hogeropgeleiden tegenover elkaar. Lageropgeleiden hebben gemiddeld genomen meer dan hogeropgeleiden weerstand tegen immigranten en etnische minderheden en een sterkere voorkeur voor een rigide sociale orde. De vraag is hoe deze opleidingscheidslijn kan worden verklaard.

De etnische competitietheorie stelt dat weerstand tegen immigranten en etnische minderheden voortkomt uit een strijd om schaarse middelen, die voor lageropgeleiden reden zou zijn om te proberen etnische minderheden en immigranten als concurrenten uit te sluiten. Uit onze analyses blijkt echter dat deze verklaring niet houdbaar is. Gegeven het overweldigende empirische bewijs kan met Hainmueller en Hopkins (2014: 241) worden geconcludeerd dat de etnische competitietheorie een 'zombietheorie' is die aan vervanging toe is.

In lijn met diverse eerdere studies (Houtman 1994, 2003; Manevska 2014; Manevska & Achterberg 2013; Manevska et al. 2010; Van der Waal 2010; Van der Waal & Houtman 2011) hebben we aangetoond dat de opleidingsscheidslijn in etnocentrisme en autoritarisme kan worden verklaard door verschillen in cultureel kapitaal in ogenschouw te nemen. Verschillen in opleiding behelzen namelijk niet alleen verschillen in economische positie, maar ook verschillen in cultureel kapitaal, ofwel het vermogen om culturele uitingen te herkennen en te interpreteren als contingente, sociaalgeconstrueerde gedragsrepertoires. Cultureel kapitaal is, met andere woorden, bevorderlijk voor 'denaturalisering van cultuur'. Hogeropgeleiden hebben meer cultureel kapitaal dan lageropgeleiden en hebben daarom veel minder weerstand tegen bevolkingsgroepen die andere denk-, voel- en handelingsrepertoires tentoonspreiden dan zijzelf. Bovendien brengt de confrontatie met culturele verschillen met name onder mensen met weinig cultureel kapitaal anomie teweeg; de samenleving wordt door hen ervaren als grillig, onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos. Omdat een hang naar een eenduidige, stabiele en voorspelbare culturele orde verzet oproept tegen culturele diversiteit in het algemeen en immigranten en etnische minderheden in het bijzonder liggen ook verschillen in anomie ten grondslag aan de opleidingsscheidslijn. Anders dan de etnische competitietheorie blijkt deze op verschillen in cultureel kapitaal en anomie gebaseerde verklaring de empirische toets wel te doorstaan.

Kortom, lageropgeleiden moeten weliswaar meer dan hogeropgeleiden met immigranten concurreren om schaarse hulpbronnen, maar dat is niet de oorzaak van het hedendaagse Nederlandse conflict over de omgang met etnische minderheden en sociale orde tussen die twee groepen. De opleidingsscheidslijn in etnocentrisme en autoritarisme lijkt voornamelijk geworteld in de verschillende mate waarin lager- en hogeropgeleiden andere denk, voel- en handelingsrepertoires beschouwen als laakbare afwijkingen van een natuurlijk voorgegeven orde. Dit heeft twee implicaties.

Ten eerste zullen etnocentrisme en autoritarisme onder lageropgeleiden waarschijnlijk niet afnemen als schaarse middelen in sterkere mate worden verdeeld. Ten tweede zal de opleidingsscheidslijn in etnocentrisme en autoritarisme niet zomaar van het toneel verdwijnen. Cultureel kapitaal wordt vooral overgebracht via het hoger onderwijs en socialisering binnen milieus met een voorkeur voor hogere cultuurvormen, dus zijn verschillen in cultureel kapitaal minder eenvoudig beleidsmatig weg te poetsen dan verschillen in economisch kapitaal.

Een eventuele beslissing om te proberen ethnocentrisme en autoritarisme te temperen zou een politieke keuze zijn die wetenschappelijk niet te funderen of te ontcrachten valt.⁶ Wetenschappers stellen maar al te vaak interventies voor om ethnocentrisme te reduceren, waarbij soms zelfs expliciet wordt gesteld dat opvattingen kunnen worden ‘verbeterd’ (zie bv. Gonzáles et al. 2008: 681). Dit is echter een stelling in een verhit debat die met name steun zal vinden onder hoger opgeleiden. Voor veel lageropgeleiden is niet ethnocentrisme of autoritarisme, maar juist een multiculturalistisch discours een maatschappelijk probleem (Van Bohemen et al. 2012: 215).

6 Deze bespreking is ontleend aan Van Bohemen et al. 2012: 215.

Literatuur

- Achterberg, P. en D. Houtman (2006). Why do so many people vote 'unnaturally'? A cultural explanation for voting behavior. In: *European Journal of Political Research*, jg. 45, nr. 1, p. 75-92.
- Achterberg, P. en D. Houtman (2009). 'Ideologically "Illogical"?' Why do the lower-educated Dutch display so little value coherence? In: *Social Forces*, jg. 87, nr. 3, p. 1649-1670.
- Achterberg, P., K. Manevska, W. de Koster, S. Aupers, P. Mascini en J. van der Waal (2012). *CROCUS Survey on Worldviews in the Netherlands III: Religion, Politics, and Anti-Institutionalism*. Rotterdam/Tilburg: CentERdata.
- Adorno, T.W., E. Frenkel-Brunswick, D.L. Levinson en R.N. Sandford (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Allport, G.W. (1958). *The Nature of Prejudice*. New York: Basic Books.
- Bartlett, J., J. Birdwell en S. de Lange (2012). *Populism in Europe: Netherlands*. London: Demos.
- Bell, D. (1976). *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Blalock, H.M. (1967). *Toward a Theory of Minority-Group Relations*. New York: Wiley.
- Bohemen, S. van, R. Kemmers en W. de Koster (2012). Seculiere intolerantie: Morele progressiviteit en afwijzing van de Islam in Nederland. In: *Sociologie*, jg. 8, nr. 2, p. 199-218.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique on the Judgement of Taste*. Londen: Routledge.
- Bovens, M. (2012). *Opleiding als scheidslijn: van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Breen, R., K.B. Karlson en A. Holm (2013). Total, direct, and indirect effects in logit and probit models. In: *Sociological Methods & Research*, jg. 42, nr. 2, p. 164-191.
- Brug, W. van der (2003). How the LFP fuelled discontent: Empirical tests of explanations of LFP support. In: *Acta Politica*, jg. 38, nr. 1, p. 89-106.
- Caplan, B. (2006). How do voters form positive economic beliefs? Evidence from the survey of Americans and economists on the economy. In: *Public Choice*, jg. 128, nr. 3-4, p. 367-381.
- CBS (2014). Beroepsbevolking; behaalde onderwijs naar herkomst geslacht en leeftijd. In: *StatLine*, geraadpleegd 31 juli 2014 via statline.cbs.nl.
- Dehesa, G. de la (2006). *Winners and Losers in Globalization*. Malden: Blackwell Publishing.
- Devos, C., H. van Liefveringe en D. Verlet (2006). *Op het kruispunt van de politiek: links en rechts in Vlaanderen*. Gent: Academia Press.
- DiMaggio, P. (1982). Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students. In: *American Sociological Review*, jg. 47, nr. 1, p. 89-201.
- DiMaggio, P. en J. Mohr (1985). Cultural capital, educational attainment, and marital selection. In: *American Journal of Sociology*, jg. 90, nr. 6, p. 1231-1261.
- Durkheim, E. (1951). *Suicide: A Study in Sociology*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Dustmann, C. en I.P. Preston (2007). Racial and economic factors in attitudes to immigration. In: *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, jg. 7, nr. 1, art. 62.
- Duyvendak, J.W. (2004). *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van de individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossius Pers.
- Eisinga, R. en P. Scheepers (1989). *Etnocentrisme in Nederland. Theoretische en empirische verkenningen*. Nijmegen: ITS.
- Elchardus, M. en J. Siongers (red.) (2009). *Vreemden: Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme*. Tiel: LannooCampus.

- Emler, N. en E. Frazer (1999). Politics: The education effect. In: *Oxford Review of Education*, jg. 25, nr. 2, p. 251-273.
- Entzinger, H. (2006). Changing the rules while the game is on: From multiculturalism to assimilation in the Netherlands. In: Y.M. Bodemann en G. Urdakul (red.), *Migration, Citizenship, Ethnos: Incorporation Regimes in Germany, Western Europe and North America* (p. 121-144). New York: Palgrave MacMillan.
- Farnen, R.F. en J.D. Meloen (2000). *Democracy, Authoritarianism and Education. A Cross-National Empirical Survey*. Houndsmills: MacMillan Press Ltd.
- Fuchs, D., J. Gerhards en E. Roller (1993). Wir und die Anderen. Ethnozentrismus in den zwölf Ländern der Europäischen Gemeinschaft. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, jg. 45, nr. 2, p. 238-253.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as world view. In: *American Journal of Sociology*, jg. 77, nr. 5, p. 857-875.
- González, K.V., M. Verkuyten, J. Weesie en E. Poppe (2008). Prejudice towards muslims in the Netherlands: Testing integrated threat theory. In: *British Journal of Social Psychology*, jg. 47, nr. 4, p. 667-685.
- Groof, S. de en M. Elchardus (2009). Kwetsbaarheid, anomie, autoritarisme en etnocentrisme. In M. Elchardus en J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme*, p. 79-97. Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- Hainmueller, J. en D.J. Hopkins (2014). Public attitudes toward immigration. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 17, nr. 1, p. 225-249.
- Houtman, D. (1994). *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Meppel: Boom.
- Houtman, D. (2003). *Class and Politics in Contemporary Social Science. "Marxism Lite" and Its Blind Spot for Culture*. New York: Aldine de Gruyter.
- Houtman, D., P. Achterberg en A. Derks (2008). *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Houtman, D., S. Aupers en W. de Koster (2011). *Paradoxes of Individualization: Social Control and Social Conflict in Contemporary Modernity*. Farnham: Ashgate.
- Ignazi, P. (2003). *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, R. en C. Welzel (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., R. Foa, C. Peterson en C. Welzel (2008). Development, freedom, and rising happiness: A global perspective (1981–2007). In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 3, nr. 4, p. 264-285.
- Ivarsflaten, E. (2008). What unites right-wing populists in Western Europe? Re-examining grievance mobilization models in seven successful cases. In: *Comparative Political Studies*, jg. 41, nr. 1, p. 3-23.
- Jensen, R. (1995). The culture wars, 1965-1995: A historian's map. In: *Journal of Social History*, jg. 29, oktober, p. 17-37.
- Karolson, K.B. en A. Holm (2011). Decomposing primary and secondary effects: A new decomposition method. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, jg. 29, nr. 2, p. 221-237.
- Karolson, K.B., A. Holm en R. Breen. (2012). Comparing regression coefficients between same-sample models using logit and probit: A new method. In: *Sociological Methodology*, jg. 42, nr. 1, p. 286-313.

- Koster, W. de, en J. van der Waal (2006). Moreel conservatisme en autoritarisme theoretisch en methodisch ontward. Culturele waardeoriëntaties in de politieke sociologie. In: *Mens & Maatschappij*, jg. 81, nr. 2, p. 121-41.
- Koster, W. de, en J. van der Waal (2007). Cultural value orientations and Christian religiosity: On moral traditionalism, authoritarianism, and their implications for voting behavior. In: *International Political Science Review*, jg. 28, nr. 4, p. 451-467.
- Koster, W. de, P. Achterberg, D. Houtman en J. van der Waal (2010). Van God los: Post-Christelijk cultureel conflict in Nederland. In: *Sociologie*, jg. 6, nr. 3, p. 27-49.
- Koster, W. de, P. Achterberg en J. van der Waal (2013). The New Right and the Welfare State: The Electoral Relevance of Welfare Chauvinism and Welfare Populism in the Netherlands. In: *International Political Science Review*, jg. 34, nr. 1, p. 3-20.
- Koster, W. de, P. Achterberg en J. van der Waal (2014a). Obstakels op de weg naar goede sociologie. In: *Sociologie*, jg. 10, nr. 1, p. 58-65.
- Koster, W. de, P. Achterberg, J. van der Waal, R. Kemmers en S. van Bohemen (2014b). Progressiveness and the New Right: The electoral relevance of culturally progressive values in the Netherlands. In: *West European Politics*, jg. 37, nr. 3, p. 584-604.
- Kluegel, J.R. en E.R. Smith (1983). Affirmative action attitudes: Effects of self-interest, racial affect, and stratification beliefs on Whites' views. In: *Social Forces*, jg. 61, nr. 3, p. 797-824.
- Kriesi, H, E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2008). *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lamont, M. (1987). Cultural Capital and the Liberal Political Attitudes of Professionals: Comment on Brint. In: *American Journal of Sociology*, jg. 92, nr. 6, p. 1501-1506.
- Lechner, F.J. (2008). *The Netherlands: Globalization and National Identity*. New York: Routledge.
- Lesińska, M. (2014). The European backlash against immigration and multiculturalism. In: *Journal of Sociology*, jg. 50, nr. 1, p. 37-50.
- Lipset, S.M. (1960). *Political Man. The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.
- Lubbers, M., P. Scheepers en M. Vergeer (2000). Exposure to newspapers and attitudes towards ethnic minorities: A longitudinal analysis. In: *Howard Journal of Communications*, jg. 11, nr. 2, p. 127-143.
- Lutterman, K.G. en R. Middleton (1970). Authoritarianism, anomia, and prejudice. In: *Social Forces*, jg. 48, nr. 3, p. 485-492.
- Manevska, K. (2014). *Beyond the Ethnic Divide: Toward a Cultural-Sociological Understanding of Ethnocentrism* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Manevska, K. en P. Achterberg (2013). Immigration and perceived ethnic threat: Cultural capital and economic explanations. In: *European Sociological Review*, jg. 29, nr. 3, p. 437-449.
- Manevska, K., J. van der Waal, P. Achterberg, D. Houtman en W. de Koster (2010). 'Sommigen zijn gelijker dan anderen': Economisch egalitarisme en verzorgingsstaatschauvinisme in Nederland. In: *Sociologie*, jg. 6, nr. 1, p. 3-25.
- McDill, E.L. (1961). Anomie, authoritarianism, prejudice, and socio-economic status: An attempt at clarification. In: *Social Forces*, jg. 39, nr. 3, p. 239-245.
- Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. In: *American Sociological Review*, jg. 3, nr. 5, p. 672-682.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Norris, P. en R. Inglehart (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Okkerse, L. (2008). How to measure labour market effects of immigration: A review. In: *Journal of Economic Surveys*, jg. 22, nr. 1, p. 1-30.
- Olzak, S. (1992). *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- O'Rourke, K.H. en R. Sinnott (2006). The determinants of individual attitudes towards immigration. In: *European Journal of Political Economy*, jg. 22, nr. 4, p. 838-861.
- Penninx, R. (2006). Dutch immigrant integration policies before and after the Van Gogh murder. In: *Journal of International Migration and Integration*, jg. 7, nr. 2, p. 241-54.
- Ransford, H.D. (1972). Blue Collar Anger: Reactions to Student and Black Protest. In: *American Sociological Review*, jg. 37, nr. 3, p. 333-346.
- Roberts, A.H. en M. Rokeach (1956). Anomie, authoritarianism, and prejudice: A replication. In: *American Journal of Sociology*, jg. 61, nr. 3, p. 355-358.
- Rydgren, J. (2008). Immigration sceptics, xenophobes or racists? Radical right-wing voting in six West European countries. In: *European Journal of Political Research*, jg. 47, nr. 6, p. 737-765.
- Schemer, C. (2013). Media effects on racial attitudes: evidence from a three-wave panel survey in a political campaign. In: *International Journal of Public Opinion Research*, doi:10.1093/ijpor/edto41.
- Simpson, M. (1972). Authoritarianism and education: A comparative approach. In: *Sociometry*, jg. 35, nr. 2, p. 223-234.
- Sniderman, P.M., P. Peri, R.J.P. de Figueiredo en T. Piazza (2000). *The Outsider. Prejudice and Politics in Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Sniderman, P.M., L. Hagendoorn en M. Prior (2004). Predispositional factors and situational triggers: Exclusionary reactions to immigrant minorities. In: *American Political Science Review*, jg. 98, nr. 1, p. 35-50.
- Sniderman, P.M. en L. Hagendoorn (2007). *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and Its Discontent in the Netherlands*. Princeton: Princeton University Press.
- Srole, L. (1956). Social integration and certain corollaries: An exploratory study. In: *American Sociological Review*, jg. 21, nr. 6, p. 709-716.
- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 2, p. 204-233.
- Vasta, E. (2007). From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 30, nr. 5, p. 713-740.
- Waal, J. van der (2009). De invloed van immigratie op de lonen in Amsterdam en Rotterdam. De substitutiethese getoetst in twee stedelijke contexten. In: *Sociologie*, jg. 5, nr. 1, p. 89-111.
- Waal, J. van der (2010). *Stedelijke economieën in een tijd van mondialisering. Arbeidsmarktkansen en etnocentrisme van laaggeschoolden in Nederlandse steden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Waal, J. van der (2012). Post-industrialisation, immigration, and unemployment. How and why the impact of immigration on unemployment differs between Dutch cities. In: *Urban Studies*, jg. 49, nr. 8, p. 1711-1724.
- Waal, J. van der (2015). *The Global City Debate Reconsidered. Economic Globalisation in Contemporary Dutch Cities*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Waal, J. van der en P. Achterberg (2006). Stille revolutie, contra-revolutie of cultureel conflict? Veranderingen in de politieke cultuur en hun invloed op het klassegebonden stemgedrag. In: *Res Publica*, jg. 48, nr. 4, p. 369-392.
- Waal, J. van der, P. Achterberg, D. Houtman, W. de Koster en K. Manevska (2010). "Some are more equal than others." Economic egalitarianism and welfare chauvinism in the Netherlands. In: *Journal of European Social Policy*, jg. 20, nr. 4, p. 350-363.
- Waal, J. van der en D. Houtman (2011). Tolerance in the post-industrial city. Assessing the ethnocentrism of less-educated natives in 22 Dutch cities. In: *Urban Affairs Review*, jg. 47, nr. 5, p. 642-671.
- Waal, J. van der, W. de Koster en P. Achterberg (2011). Stedelijke context en steun voor de pvv: Interetnische nabijheid, economische kansen en cultureel klimaat in 50 Nederlandse steden. In: *Res Publica*, jg. 53, nr. 2, p. 183-201.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley en Los Angeles: University of California Press.
- Weil, F.D. (1985). The variable effects of education on liberal attitudes: A comparative-historical analysis of anti-Semitism using public opinion survey data. In: *American Sociological Review*, jg. 50, nr. 4, p. 458-474.
- Wilson, B. (1982). *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.

Bijlage B7 Metingen

Data

Voor de analyses is gebruikgemaakt van een survey uit 2012 onder een voor de Nederlandse bevolking representatief panel van CentERdata (Achterberg et al. 2012). Voor de survey zijn 1707 respondenten aangeschreven, van wie 1302 de vragenlijst hebben ingevuld (respons van 76,3% procent). Aangezien we de houding van de autochtone bevolking ten opzichte van de allochtone bevolking willen onderzoeken, zijn de analyses louter uitgevoerd voor een subset van autochtone respondenten. Een respondent is als autochtoon geclassificeerd als deze net als zijn of haar ouders in Nederland is geboren.

Operationalisering

Moreel conservatisme is gemeten middels een schaal van acht items waarmee wordt gevraagd naar opvattingen over genderrollen, homoseksualiteit, abortus en euthanasie (de precieze items zijn, net als de items die zijn gebruikt voor de overige schalen, te vinden in tabel A1) (vgl. De Koster en Van der Waal 2006; Van Bohemen et al. 2012). Aan iedere respondent met ten minste zes valide antwoorden op de acht items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Ethnocentrisme is gemeten met een voor Nederland ontworpen schaal ontleend aan Eisinga en Scheepers (1989; ook gebruikt in Van Bohemen et al. 2012; De Koster et al. 2010, 2014). De schaal is samengesteld uit zes vragen waarvan er vier zijn geïnformeerd door stereotypen over grote migrantengroepen uit niet-westerse landen. Aan iedere respondent met ten minste vier valide antwoorden op de zes items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Autoritarisme is geoperationaliseerd met de verkorte F-schaal, bestaande uit 7 items. De F-schaal is net na de Tweede Wereldoorlog ontworpen door Adorno en collega's (1950) teneinde fascistische en racistische neigingen te meten zonder dat direct werd gevraagd naar denkbeelden over etnische minderheden. De schaal meet de behoefte aan een rigide sociale orde waaraan een ieder zich dient te onderwerpen en wordt tot op de dag van vandaag vaak gebruikt in sociaalwetenschappelijk onderzoek (vgl. Achterberg en Houtman 2009; De Koster et al. 2010, 2013; De Koster en Van der Waal 2006; Houtman 2003). Aan iedere respondent met ten minste vijf valide antwoorden op de zeven items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Opleidingsniveau is voor figuur 7.1 in drie ongeveer even grote categorieën verdeeld (lageropgeleiden = alleen lagere school of vmbo; middelbaar opgeleiden = havo, vwo of mbo; hogeropgeleiden = hbo en wetenschappelijk onderwijs), maar voor de correlatiecoëfficiënten en de regressieanalyses is het gemeten als een continue variabele aan de hand van het aantal jaar onderwijs dan minimaal nodig is om het hoogst behaalde opleidingsniveau te verkrijgen (van 8 jaar voor alleen lagere school tot en met 18 jaar voor het voltooiën van een wetenschappelijke opleiding).

Inkomen is gemeten met het netto huishoudensinkomen in vier categorieën: 1) 1150 euro of minder, 2) 1151-1800 euro, 3) 1801-2600 euro, 4) meer dan 2600 euro.

Arbeidsmarktpositie is gemeten met dummyvariabelen die een ordinale ordening indiceren van de mate waarin men afhankelijk is van, en sterke positie heeft op, de arbeidsmarkt. De ordening is als volgt: 1) niet afhankelijk van de arbeidsmarkt (scholier of met pensioen bijvoorbeeld), 2) werkend, 3) gedeeltelijk werkloos en 4) volledig werkloos.

Baanonzekerheid is gebaseerd op de volgende vraag: 'Hoe groot schat u de kans dat u de komende 12 maanden gedwongen [geheel] werkloos zult worden?' De antwoordcategorieën zijn

1 heel erg klein, 2 vrij klein, 3 noch groot, noch klein, 4 vrij groot, 5 heel erg groot. Respondenten die niet afhankelijk zijn van de arbeidsmarkt zijn daaraan toegevoegd met de score 0 – zij lopen immers geen werkloosheidsrisico – en werkloze respondenten zijn toegevoegd met de score 6.

Belichaamd cultureel kapitaal is gemeten aan de hand van een daartoe veel gebruikte schaal voor de consumptie van *highbrow* cultuur (vgl. Achterberg en Houtman 2006; DiMaggio 1982; DiMaggio en Mohr 1985; Houtman et al. 2008; Van der Waal 2015). De items zijn gestandaardiseerd en aan iedere respondent met valide antwoorden op alle vier de items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Anomie is gemeten met een schaal die is geïnspireerd op het werk van Srole (1956). Het betreft een veelgebruikte schaal van vier items, die de mate waarin respondenten de samenleving als onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos ervaren beoogt te meten (vgl. Achterberg en Houtman 2009; Lutterman en Middleton 1970; McDill 1961; Roberts en Rokeach 1956; Van der Waal 2015). Aan iedere respondent met ten minste drie valide antwoorden op de vier items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Controlevariabelen die aan de regressieanalyses zijn toegevoegd zijn geslacht (man = 1, vrouw = 2), en leeftijd in jaren.

Bijlagentabel A.1

Overzicht van gebruikte items

item	vraag en antwoordcategorieën	factorladingen
moreel conservatisme	(1 zeer oneens, 2 oneens, 3 noch eens, noch oneens, 4 eens, 5 zeer eens)	
MC01	homoseksuelen moeten eens flink worden aangepakt	0,74
MC02	men moet mensen die homoseksueel zijn zoveel mogelijk vrijlaten om op hun eigen manier te leven. ^a	0,70
MC03	het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen.	0,71
MC04	voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen.	0,56
MC05	een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man	0,61
MC06	jongens kan je nu eenmaal wat vrijer opvoeden dan meisjes	0,60
MC07	het moet mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dit wenst ^a	0,45

item	vraag en antwoordcategorieën	factorladingen
MCO8	het moet mogelijk zijn dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden helpt door het geven van een spuitje ^a	0,45
R ²		37,57
Cronbachs α		0,73
N		1164
etnocentrisme	(1 zeer oneens, 2 oneens, 3 noch eens, noch oneens, 4 eens, 5 zeer eens)	
ETN 1	buitenlanders dragen allerlei vieze luchtjes met zich mee	0,81
ETN 2	met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden	0,86
ETN 3	de meeste Surinamers werken nogal langzaam	0,86
ETN 4	de meeste Turken zijn op het werk nogal gemakzuchtig	0,87
ETN 5	buitenlanders die in Nederland wonen behoren Nederlandse gewoonten en gebruiken over te nemen	0,62
ETN 6	Nederland had eigenlijk nooit gastarbeiders binnen moeten halen	0,68
R ²		62,53
Cronbachs α		0,87
N		924
autoritarisme	(1 zeer oneens, 2 oneens, 3 noch eens, noch oneens, 4 eens, 5 zeer eens)	
AUT 1	er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken	0,66
AUT 2	de meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen	0,63
AUT 3	jonge mensen krijgen soms opstandige denkbeelden, maar als zij ouder worden behoren zij daar overheen te groeien en zich aan de realiteit aan te passen	0,64
AUT 4	onze sociale problemen zouden grotendeels opgelost zijn als we op de een of andere manier de misdadige en asociale mensen uit de samenleving konden verwijderen	0,71
AUT 5	wat we nodig hebben zijn minder wetten en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben	0,62
AUT 6	van iemand met slechte manieren, gewoonten en opvoeding kan men nauwelijks verwachten dat hij goed om kan gaan met fatsoenlijke mensen	0,60

item	vraag en antwoordcategorieën	factorladingen
AUT 7	gehoorzaamheid en respect voor autoriteit zijn de belangrijkste waarden die mensen hun kinderen moeten meegeven	0,67
R ²		41,88
Cronbachs α		0,77
N		1076
belichaamd cultureel kapitaal		
BCK 1	hoe vaak gaat u gemiddeld naar een kunsttentoonstelling? (1 nooit of bijna nooit, 2 een of twee keer per jaar, 3 drie tot zes keer per jaar, 4 meer dan zes keer per jaar)	0,83
BCK 2	hoe vaak discussieert u met anderen over kunst en cultuur? (1 vrijwel nooit, 2 soms, 3 regelmatig, 4 vrijwel altijd)	0,84
BCK 3	hoeveel boeken bezit u? (1 < 50, 2 50-100, 3 100-250, 4 250-500, 5 500-1000, 6 \geq 1000)	0,67
BCK 4	beschouwt u uzelf als een liefhebber van kunst en cultuur? (1 zeker niet, 2 in zekere mate wel, 3 zeer zeker wel)	0,84
R ²		63,89
Cronbachs α		0,81
N		1134
anomie	(1 helemaal mee oneens, 2 mee oneens, 3 noch mee oneens, noch mee eens, 4 mee eens, 5 helemaal mee eens)	
ANO 1	je weet tegenwoordig echt niet meer op wie je nog kunt vertrouwen	0,79
ANO 2	om een beter bestaan te krijgen moet je vooral geluk hebben	0,73
ANO 3	het is onverantwoord om in deze tijd nog kinderen op de wereld te zetten	0,67
ANO 4	wat je voelt of denkt, telt tegenwoordig niet meer	0,81
R ²		0,56
Cronbachs α		0,74
N		1124

a Omgepooled zodat een hoge score moreel conservatisme meet in plaats van morele progressiviteit.

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012; eigen berekeningen van auteurs)

Deel

Gescheiden
leefwerelden

8

De cultuurkloof? Cultuurverschillen en sociale afstand in Nederland

GISELINDE KUIPERS EN MARCEL VAN DEN HAAK

8.1 Verschillen in alledaagse cultuur

Hoger- en lageropgeleiden verschillen niet alleen sterk in hun politieke voorkeuren en attitudes, maar ook in culturele voorkeuren. Ze houden van andere muziek, hebben andere eetgewoontes en kledingstijlen en lachen om andere grappen. In deze bijdrage onderzoeken wij in hoeverre en waardoor hoger- en lageropgeleiden op dit meer alledaagse culturele niveau van elkaar verschillen, en welke sociale betekenis zij aan deze verschillen geven. Beoordelen mensen anderen op basis van hun smaak en cultuurconsumptie? Leiden zulke cultuurverschillen tot negatieve beoordelingen over en weer, of tot sociale afstand tussen deze groepen? Met andere woorden: leiden smaak- en cultuurverschillen tussen hoger- en lageropgeleiden tot sociale afstand of zelfs tot een culturele ‘kloof’?

In de Nederlandse sociologie is de relatie tussen cultuur en ongelijkheid vooral onderzocht in termen van culturele smaak en cultuurparticipatie (bv. Notten et al. 2011; Van Eijck 2013; voor een recent overzicht Van den Haak 2014). Deze studies vinden in het algemeen heldere – zij het verschuivende – cultuurverschillen tussen sociale lagen, die zij duiden in termen van ‘cultureel kapitaal’. Deze term is gemunt door de Franse socioloog Pierre Bourdieu (1984) om het mechanisme te beschrijven dat de culturele voorkeuren en waardepatronen van groepen met een hogere sociale status vaak in hoger aanzien staan en daardoor fungeren als distinctiemiddel. Survey-onderzoeken vinden dat hogeropgeleiden in het algemeen meer aan cultuurparticipatie doen (bezoek aan museum, theater, bioscoop, concertzaal, enz.) (o.a. De Haan en Knulst 2000). Ook zijn er verschillen in smaak: lageropgeleiden hebben in het algemeen een voorkeur voor populaire en vaak lokaal geproduceerde muziek, populaire televisieprogramma’s en films, terwijl hogeropgeleiden meer waardering hebben voor literatuur, klassieke muziek en moderne kunst (Van Eijck 2013; Van den Haak 2014). De voorkeuren en culturele activiteiten van hogeropgeleiden worden in het algemeen als

waardevol gezien. Ze worden bijvoorbeeld gesubsidieerd en op scholen onderwezen. Ook onderschrijven hogeropgeleiden vaker waardepatronen die gelden als maatschappelijk verantwoord en verstandig, zoals tolerantie en openheid tegenover andere culturen, terwijl de waarden die veel lageropgeleiden koesteren, zoals gehechtheid aan de eigen cultuur en trots op de natie, op minder maatschappelijke waardering kunnen rekenen.

Veel van dergelijke onderzoeken zijn echter kwantitatief van aard en geven weinig inzicht in de betekenis die mensen aan cultuurverschillen toekennen, en de gevolgen van dergelijke verschillen in de dagelijkse omgang. Wij richten ons daarom op meer kwalitatief onderzoek naar de relatie tussen cultuur en sociale ongelijkheid in Nederland. We beperken ons hier tot onderzoek naar cultuurverschillen tussen ‘autochtone’ Nederlanders: welke cultuurverschillen vinden wij tussen groepen met meer en minder opleiding en economische kansen? Ook kijken wij naar de betekenissen die aan dergelijke verschillen worden toegekend: in hoeverre onderscheiden Nederlanders met verschillende opleidingsniveaus zich op basis van dergelijk cultuurverschil? Heeft dit gevolgen voor de manier waarop deze groepen naar elkaar kijken en met elkaar omgaan? Wij gaan hierbij dieper in op onze eigen studies naar respectievelijk humor (Kuipers 2001, 2006) en de perceptie van culturele hiërarchie (Van den Haak 2011, 2014), die wij vervolgens verbinden met bevindingen uit ander – ook breder – onderzoek. Tot slot gaan wij in op de achtergronden en implicaties van dergelijke cultuurverschillen en hun sociale betekenis. Is er een culturele kloof tussen hoger- en lageropgeleiden, met andere woorden: zijn er onoverbrugbare cultuurverschillen en vormen deze een barrière voor de omgang tussen groepen? Zo ja, neemt deze kloof toe, zoals vaak wordt gesuggereerd?

8.2 Klasse of opleiding?

In het afgelopen decennium gaat het in beleid en in de media steeds vaker, en steeds openlijker, over sociaal-culturele tegenstellingen. Het woord klasse valt hierbij maar zelden. Meestal gaat het over tegenstellingen tussen hogeropgeleiden en lageropgeleiden, zoals ook in deze bundel. Deze scheidslijn wordt steeds vaker geïdentificeerd als de nieuwe kloof of tweedeling in de Nederlandse samenleving. Commentatoren brengen deze tweedeling vaak niet zozeer in verband met economische ongelijkheid, maar eerder met culturele en politieke tegenstellingen.

Deels is dit vermijgend, eufemistisch taalgebruik. Onder beleidsmakers en onderzoekers, maar ook onder gewone Nederlanders, lijkt het denken in klassen taboe. Veel mensen weigeren zichzelf in te delen in klassen – tenzij in één grote amorfe middenklasse – en ook over anderen wordt niet graag in dergelijke termen gesproken (Kuipers 2006: 15-17; Van Eijk 2013). Mensen gebruiken liever regionale aanduidingen als metafoor voor klasse: hockeyers uit het Gooi met hun ruitjesbroeken en paardenstaarten; echte Hagenezen met tatoeages en plat accent; doctorandussen uit de grachtengordel met hun designbrillen en bakfietsen. Ook

verwijzen zij vaak naar beroep of naar opleidingsniveau als alternatieven voor klasse (vgl. Van den Haak 2014: 223-228).

Maar de aandacht voor de kloof tussen hoger- en lageropgeleiden wijst ook op een daadwerkelijke verschuiving in de Nederlandse samenleving: ongelijkheid is steeds minder een kwestie van sociaaleconomische tegenstellingen en steeds meer van cultuur (Houtman 2003). Smaak en cultuurparticipatie hangen tegenwoordig meer samen met opleidingsniveau en met milieu van herkomst dan met inkomen (o.a. Van Eijck en Bargeman 2004). De klassieke socioloog Max Weber (1922) betoogde dat ongelijkheid in moderne samenlevingen op drie manieren vorm krijgt: op basis van cultuur (stand), van economische ongelijkheid (klasse) en politieke tegenstelling (partij). Hoewel het woord 'stand' archaisch aandoet, is dit waar de verschuiving van 'klasse' naar 'opleiding' naar verwijst: ongelijkheid in Nederland wordt meer een kwestie van stand, steeds minder van klasse.

In deze bijdrage spreken wij van lager- en hogeropgeleiden, omdat dit aansluit bij het hedendaagse taalgebruik en bovendien verwijst naar het culturele karakter van deze scheidslijn. Wij gebruiken deze termen met enige reserve: de pure verwijzing naar opleiding suggereert een relatie met individuele prestatie die niet altijd gerechtvaardigd is en geeft bovendien gemakkelijk aanleiding tot meritocratische legitimering van verschillen. Het bereikte opleidingsniveau is maar ten dele een individuele prestatie. Hier en daar zullen we echter ook de woorden klasse of stand gebruiken. Hiermee willen we benadrukken dat hiërarchisch georganiseerde verschillen tussen groepen in hoge mate intergenerationeel overgedragen worden (Nagel 2004; Sullivan 2011). De van huis uit meegekregen 'habitus' blijft een belangrijke rol spelen. Culturele verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden zijn bovendien direct gerelateerd aan verschillen in economische kansen. Zoals deze bundel juist laat zien: culturele, economische en politieke ongelijkheden zijn met elkaar vervlochten, en kunnen elkaar versterken.

8.3 Cultuurverschillen, sociale ongelijkheid en sociale afstand

Cultuurverschillen spelen een rol bij de overdracht van sociale ongelijkheid (Bourdieu 1984). Zo bevordert de leescultuur in het ouderlijk huis schoolsucces, en deze leescultuur is vaak beter ontwikkeld in gezinnen met hogeropgeleide ouders (cf. Kloosterman et al. 2011). Ook verschillen in gezondheid en levensverwachting tussen hoger- en lageropgeleiden hangen samen met levensstijl, eet- en lichaamscultuur. Hogeropgeleiden leven gemiddeld langer, en langer in goede gezondheid, dan lageropgeleiden. Lageropgeleiden eten minder groente en meer vet, bewegen minder en roken meer, en dit beïnvloedt gezondheid en levensverwachting (Knoops en Van den Brakel 2010; Majer 2012). Recent Vlaams onderzoek (Elchardus en Siongers 2011) illustreert fraai hoe cultuurverschillen tussen hoger- en lageropgeleiden heel direct doorwerken in het dagelijks leven, namelijk in de naamgeving van kinderen. De onderzoekers betogen dat de sterke relatie met opleidingsniveau te maken heeft met het feit dat naamgeving tegenwoordig

vooral een kwestie van esthetische voorkeur, ofwel smaak, is. Zodoende draagt een kind klassenachtergrond al vanaf de geboorte met zich mee.

Dergelijke cultuurverschillen kunnen op verschillende manieren ontstaan. Ten eerste kunnen verschillen voortkomen uit gebrek aan contact. Door gescheiden netwerken ontstaan gescheiden werelden. Dit is het originele antropologische idee van cultuur: elke stam zijn eigen wereldbeeld. Maar juist in een sterk geïntegreerde natie staat als Nederland biedt dit model geen afdoende verklaring. Nederlanders van verschillende klassen wonen dicht op elkaar. Sinds de tweede helft van de twintigste eeuw is er bovendien sprake geweest van grote sociale mobiliteit, waardoor steeds meer menging van klassen en standen plaatsvond. De Nederlandse overheid faciliteert vele instituties die sociale lagen bij elkaar brengen, van de publieke omroep en verkiezingen tot openbare scholen en publiek toegankelijke parken en natuurgebieden. Nederland is dan ook een van de meest cultureel homogene samenlevingen ter wereld (Duyvendak en Hurenkamp 2004; Kuipers 2013). Wel is de mate van contact tussen groepen – en daarmee culturele uitwisseling – variabel over tijd. Hierop komen wij in de conclusie terug.

Een tweede oorzaak van cultuurverschil binnen een samenleving ligt in variaties in ‘objectieve’ leefomstandigheden van bepaalde groepen, zoals leefomgeving (bv. stad versus platteland) of het type werk dat mensen doen. Hogeropgeleiden doen vaak zelfsturende hoofdarbeid met veel gepraat en planning, terwijl lageropgeleiden vaak meer routinematig werk hebben, met een duidelijke arbeidsdeling en machtsverhoudingen. Het werk van lageropgeleiden is vaak meer collectief, minder gebaseerd op intellect, en ook sterker gesegregeerd naar sekse dan het werk van hogeropgeleiden (Collins 1992). Dergelijke leefomstandigheden vereisen bepaalde cultuurpatronen, maar versterken deze ook weer. Zo vinden onderzoeken naar het dagelijks leven van lageropgeleiden vaak sterker gescheiden rolpatronen tussen mannen en vrouwen, en in vergelijking met de hogere middenklasse vaak een grotere nadruk op het collectief in plaats van op het individu (zie bv. Straver et al. 1994; Kuipers 2006). Alledaagse cultuur en werkomstandigheden hebben zich wederzijds aan elkaar aangepast.

Deze eerste twee mechanismen gaan uit van een zekere eigenstandigheid van cultuur: elke cultuur heeft haar eigen logica. Maar klassenculturen zijn niet geheel autonoom: ze ontstaan deels in wisselwerking met elkaar. Twee verschillende mechanismen zorgen hier voor een constante dynamiek. Allereerst is er sprake van distinctie: mensen uit hogere klassen en met een hogere opleiding proberen zich doelbewust van anderen te onderscheiden. Deze distinctie vindt plaats van boven naar beneden, maar ook op meer subtiel niveau, zoals tussen verschillende fracties van de elite (denk aan het contrast tussen ‘de grachtengordel’ en ‘het Gooi’). Distinctie de andere kant op, dus groepen met weinig maatschappelijke status die zich in stijl nadrukkelijk afzetten tegen hoger geplaatsten, komt ook voor, maar vaker wordt de culturele hiërarchie impliciet geaccepteerd (Bourdieu 1984; Kuipers 2013; Van den Haak 2014).

Een tegengesteld mechanisme zorgt in eerste instantie juist voor verkleining van cultuurverschil tussen klassen: *trickle down* of het ‘druppeleffect’ (Elias

2011 [1939]; Kuipers 2013). Sociale hiërarchie kan culturele overdracht tussen sociale lagen bevorderen. Lager geplaatsten nemen vaak de gewoonten en standaarden van groepen met meer status over, omdat ze daardoor een hogere maatschappelijke status hopen te krijgen. Tegelijkertijd proberen maatschappelijke bovenlagen vaak hun normen en standaarden op te leggen aan lagere klassen in ‘beschavingsoffensieven’ (zoals opvoedingscursussen, cf. Van den Berg 2013a), of via institutionele overdracht (bv. scholing). Dit leidt juist tot toenemende homogeniteit. Echter, vaak zet *trickle down* weer distinctie van bovenaf in gang, als de bovenlagen afstand nemen van stijlen die aan exclusiviteit hebben ingeboet. Samen zorgen de mechanismen van distinctie en *trickle down* niet alleen voor blijvende cultuurverschillen in geavanceerde westerse samenlevingen, maar ook voor constante dynamiek: cultuurpatronen veranderen, maar verschillen blijven.

De vraag is echter wat de consequenties zijn van deze verschillen. Niet elk verschil wordt sociaal betekenisvol. Sommige verschillen krijgen een sterke symbolische lading: ze representeren onderliggende sociale tegenstellingen en worden expliciet gebruikt voor het markeren van sociale grenzen (Lamont en Molnár 2002; Friedman en Kuipers 2013). In deze gevallen leiden cultuurverschillen tot distinctieprocessen: waardeoordelen over de cultuur van anderen die leiden tot sociale afstand. In de volgende twee paragrafen zullen wij deze kwestie onderzoeken aan de hand van ons eigen onderzoek: in hoeverre krijgen cultuurverschillen symbolische betekenis? Ofwel: wanneer, en hoe, hangt klassenverschil in alledaagse cultuur samen met sociale afstand en negatieve beoordeling van anderen?

8.4 Goede humor, slechte smaak

In de laatste jaren van de vorige eeuw deed de eerste auteur onderzoek naar sociale verschillen in gevoel voor humor in Nederland (Kuipers 2001; 2006). Hiervoor werden 70 interviews gehouden onder een zeer diverse groep Nederlanders, en een vragenlijstonderzoek onder een steekproef van 340 personen. Dit onderzoek keek speciaal naar verschillen in de waardering van de mop. De mop is een genre met een relatief lage status dat sterke positieve en negatieve associaties oproept. Dit maakte het een goed beginpunt om sociale tegenstellingen op het spoor te komen. Moppen worden bovendien vooral verteld en gedeeld in alledaagse sociale situaties door ‘gewone mensen’, en niet door professionele humoristen. Zo wierp het onderzoek licht op het gebruik en de waardering van humor in dagelijkse conversatie, met andere woorden de plaats van humor in alledaagse cultuur.

Humorstijl en opleidingsniveau

Ondanks de verwachting dat moppen en humor sociale onderscheidingen zouden blootleggen was het gevonden verschil tussen hoger- en lageropgeleiden in de waardering van moppen, en in het algemeen in gevoel voor humor, een verrassing. Een zoektocht naar gedreven moppeliefhebbers leverde praktisch alleen lageropgeleiden op (wat ook leidde tot een voor sociaalwetenschappelijk onderzoek

zeer ongebruikelijke oververtegenwoordiging van lageropgeleide informanten). Het surveyonderzoek vond bovendien een scherpe tegenstelling langs lijnen van opleiding. Deze tegenstelling was asymmetrisch: hogeropgeleiden oordeelden vaak uitgesproken negatief over de favoriete televisieprogramma's en komieken van lageropgeleiden, zoals André van Duin, Tineke Schouten, of Nederlandse sitcoms. De informanten keurden vaak ook moppen in krasse bewoordingen af als 'plat' of 'simpel'. Iemand zei zelfs: 'Moppen dat is geen humor.' Lageropgeleiden daarentegen kenden in het algemeen de favoriete humoristen en televisieprogramma's van hogeropgeleiden niet of nauwelijks, met uitzondering van de meest bekende, zoals Freek de Jonge of Van Kooten en De Bie. Hun oordeel was vaak eerder onbegrijpend dan negatief: ze zagen er weinig in of het deed hun niks. Ze hadden in het algemeen niet het cultureel kapitaal om de meer ambigue en ironische highbrow humor te begrijpen, maar dit leidde maar zelden tot scherpe afkeuring.

Dit klassenverschil was niet alleen zichtbaar in de waardering voor gestandaardiseerde humor van komieken of op televisie, maar ook in het gebruik en de waardering van humor in het dagelijks leven. Het kwam het duidelijkst naar voren in het antwoord op een vraag die aan iedereen gesteld werd: wil je iemand beschrijven die je persoonlijk kent, met een goed gevoel voor humor? Het antwoord van de lageropgeleiden leek meestal erg op deze beschrijving, van een 38-jarige logistiek medewerkster:

De broer van mijn zwager dat is iemand die heeft echt gevoel voor humor hè. Dat is een moppentapper, vreet altijd van alles uit. Altijd dat je denkt van: hoe haalt-ie het in zijn hoofd. Dat is altijd wat. Altijd, altijd in de weer. Het is altijd altijd ja God lachen, altijd gekkigheid. [...] Hij heeft altijd moppen. En dat zijn altijd weer andere. En ja hij vreet gewoon allerlei dingen uit. Ja ik maak het zelf niet zoveel meer mee omdat ik hem niet zoveel meer zie, maar wat ik vroeger dan wel voor verhalen hoorde als mijn zus daar bijvoorbeeld thuis kwam. Ja het in de maling nemen van iedereen en zijn ouders die dat niet door hebben. En ja altijd in de weer, altijd gek doen, altijd maar ja hij verveelt ook niet echt. Dat is echt iemand dat je denkt van: nou daar kan je de hele dag mee optrekken. Dat is echt ja echt leuk. Gezellig. Altijd vrolijk en altijd ja...

Hogeropgeleiden, daarentegen, gaven meestal ongeveer een antwoord als van deze 56-jarige leraar Nederlands:

Wij hebben een vriendin en die is vaak zeer scherp en die weet soms dingen zeer kort en bondig op een dusdanige manier te beschrijven dat je daar, ja ik weet niet, niet anders kan dan erom moet lachen. Het is een vrouw van negentig die heel geestig kan zijn, geestig. Heel ad rem. Maar daar heeft het toch veel mee te maken, niet zo zeer in de zin van moppen vertellen, maar gewoon het feit dat je ad rem bent en dingen op een manier kunt zeggen dat je denkt, 'oh ja'. Niet zozeer dat je zegt van, lolbroek of zo. Nee.

Voor lageropgeleiden is een goed gevoel voor humor sociaal: iemand met gevoel voor humor is gezellig en probeert anderen aan het lachen te maken, met moppen of 'gekkigheid', maar ook met plagerijen, en 'in de maling nemen'. Dit zijn vaak uitbundige mensen, goede vertellers die zoeken naar de open, zelfs bulderende lach. Voor hogeropgeleiden zit humor in het hoofd: het is geestig, scherp, onverwacht, ad rem. Je 'kan niet anders dan erom lachen'. Deze hogeropgeleide humoristen waren niet noodzakelijk aardig: ze konden zelfs behoorlijk intimiderend zijn. Hun humor is vaak ironisch, de lach van hun publiek klein en ingehouden.

Als deze mensen elkaar tegenkomen is een gedeelde lach verre van vanzelfsprekend: de criteria voor goede en slechte humor lopen zo ver uiteen dat de ontmoeting eerder leidt tot onbegrip, ongemak, zelfs afkeer, dan tot gedeeld plezier. Degenen die zich hier het meest bewust van toonden waren de sociale stijgers in de steekproef: zij leefden 'tussen culturen'. Een informante uit een werkmilieu die zelf gestudeerd had vertelde hoe ongemakkelijk ze zich voelde tussen de moppenvertellende ooms op verjaardagsfeestjes. Een andere informant uit eenzelfde milieu identificeerde zich juist meer met het milieu van herkomst: hij beklagde zich over het gebrek aan humor in het 'steriele' universitaire milieu.

Een andere plek waar de humorstijlen van lager- en hogeropgeleiden met elkaar geconfronteerd worden is de werkvloer. Dit valt niet altijd uit in het voordeel van de hogeropgeleiden. Een timmerman op een scheepswerf in Den Helder vertelde licht meewarig over de nieuwsgierigheid van de directeur over de practical jokes en humoristische bijnamen die de mannen op de werf aan elkaar geven:

Wij hebben allemaal een bijnaam, Taaie Toon en Raggelhout. Ja zo praten wij met elkaar. Dat doen jullie waarschijnlijk niet op de universiteit. Ik heb ook een tijdje in de OR gezeten en dan krijg je ook wel eens met de directeur te maken en toen vielen die bijnamen wel eens per ongeluk hè, en daar wou die alles over weten. Dat vond-ie zo grappig, toen vroeg-ie de lijst van al die bijnamen. Nou die mag je wel hebben joh. Dan kan je toch zien dat er ook aan de top hunkering is naar een beetje verstrooiing.

Een lerares Nederlands vertelde echter met afgrijzen over de vele 'seksistische' en 'racistische' moppen die ze aan had moeten horen tijdens haar vakantiewerk in een kas. Haar bezwaren golden niet alleen de inhoud van de grappen, maar ook de moppen zelf, die ze 'plat' en 'opdringerig' vond.

De verschillen in humorstijlen van lager- en hogeropgeleiden zijn allereerst gelegen in een verschil in communicatiestijl. Lageropgeleiden geven de voorkeur aan uitbundige en directe communicatie, terwijl hogeropgeleiden zoeken naar communicatie die intellectueel, individueel en reflectief is. Maar daaronder zit ook een breder smaakverschil dat samenhangt met de tegenstelling tussen meer toegankelijke populaire cultuur, en een meer highbrow stijl die meer afstand en cultureel kapitaal vereist. Het lageropgeleide ideaal van goede humor is meer collectief en sociaal; daartegenover staat een meer individueel, cerebraal, en daardoor minder 'gezellig' begrip van humor onder hogeropgeleiden.

Asymmetrische sociale oordelen

Dat mensen om zulke verschillende dingen lachen laat zien dat mensen in verschillende werelden leven, maar het wijst ook op doelbewuste distinctie van de zijde van de hogeropgeleiden. Hun standaarden voor goede humor zijn deels een expliciete ontkenning van de voorkeuren van de lageropgeleiden: ingehouden in plaats van uitbundig, scherp in plaats van gezellig, geest in plaats van lichaam. Het citaat van de leraar Nederlands laat deze distinctie ook duidelijk zien in de nadrukkelijke begrenzingszinnen die hij aanbrengt: ‘niet in de zin van moppen vertellen’, ‘niet zozeer dat je zegt van lolbroek’.

De interviews met hogeropgeleiden zaten vol met dergelijke doelbewuste grensafbakening. Zoals gezegd oordeelden hogeropgeleiden vaak scherp over ‘volkse’ humoristen en ‘platte’ televisieprogramma’s. Dit liep regelmatig over in oordelen over de mensen die deze humor leuk vonden. Hoewel dit vaak gepaard ging met ongemak, was het duidelijk dat culturele smaak, in dit geval op het gebied van humor, sterk samenhangt met een oordeel over een persoon. Gevoel voor humor werd vaak aangehaald als indicator voor iemands persoonlijkheid; en gedeelde humor gold als graadmeter voor sociale compatibiliteit. Ofwel: iemand die platte humor waardeert is zelf ook een beetje plat (Friedman en Kuipers 2013). Cultuurverschil is hier een duidelijke symbolische begrenzing: het schept sociale afstand, en vaak klinkt er ook, zij het wat ongemakkelijk, een hiërarchisch onderscheid in door.

Bij lageropgeleiden was dit heel anders. Hier fungeerde gevoel voor humor nauwelijks als *bewuste* markering van sociale grenzen. Zoals gezegd waren zij vaak niet bekend met de favoriete komieken en televisieprogramma’s van de hogeropgeleiden. Ze waren zich bovendien nauwelijks bewust van het feit dat hogeropgeleiden een andere humorstijl hadden, of zelfs neerkeken op ‘volkse’ humor. Er was dus ook geen gevoel van sociale krenking, of een breed gedeeld gevoel dat er een ‘legitieme’ of ‘hoge’ humorstijl was die beter was dan hun eigen smaak of stijl. Voor zover er grenzen werden getrokken, was dit in nogal algemene termen: lageropgeleiden waren in het algemeen trots op hun goede gevoel voor humor en de bijbehorende gezelligheid, en spraken wat meewarig over de ‘ongezellige’ hogeropgeleiden die altijd ‘met hun neus in de boeken zaten’. Ook waren er enkele lageropgeleide informanten die negatief oordeelden over de grofheid van intellectuele cabaretiers als Freek de Jonge of Paul de Leeuw (die ten tijde van het onderzoek een dagelijkse talkshow had). Hoewel humor ook onder lageropgeleiden werd gezien als een belangrijke voorwaarde voor goede sociale verhoudingen, leidde dit nauwelijks tot erkenning, bespreking of markering van sociale grenzen tussen klassen.

Het is veelzeggend dat lageropgeleiden humor wel inzetten om een andere sociale grens te markeren: tussen mannen en vrouwen. Zo werden moppen nadrukkelijk geïdentificeerd als iets voor mannen, golden vrouwen als ‘gevoeliger’ zodat je moest oppassen met ‘harde grappen’, en waren er grappen die je alleen mag maken in mannelijk of vrouwelijk gezelschap. Hier ging bespreking

van gevoel voor humor dus hand in hand met sociale afstand, en vaak ook met hiërarchie ('vrouwen hebben geen humor').

In de praktijk vormt het verschil in humorstijl een begrenzing tussen klassen. Hoger- en lageropgeleiden delen elkaars grappen niet, en dit kan een serieuze belemmering zijn voor soepel sociaal contact. De grenzen 'van bovenaf' worden scherp en bewust getrokken, en gaan samen met harde esthetische oordelen over goede en slechte smaak. Hier hangt cultuurverschil samen met sociale afstand en met culturele hiërarchie – zij het omkleed met excuses en disclaimers. De culturele afstand 'van onderaf' lijkt eerder een onbedoeld neveneffect van gescheiden sociale werelden. Onder lageropgeleiden wordt, als het om humor gaat, sociale afstand tussen klassen nauwelijks gevoeld, en zeker niet bewust gecreëerd.

8.5 Distinctie tegen wil en dank: culturele smaak en sociale grenzen

Dat smaken tussen hoger- en lageropgeleiden sterk verschillen komt ook naar voren in het promotieonderzoek door de tweede auteur (Van den Haak 2014), dat specifiek ging over de vraag in hoeverre smaak en cultuurconsumptie samenhangen met het trekken en herkennen van sociale grenzen. Via diepte-interviews werd achterhaald op welke wijze mensen hun eigen smaak – op het gebied van muziek, theater, beeldende kunst, film en televisiefictie – vergelijken met anderen's smaak. Hiertoe zijn 90 mensen geïnterviewd die zijn geselecteerd via een quotasteekproef, bestaande uit drie geboortecohorten enerzijds en drie statusgroepen anderzijds. Ook werd met evenveel mannen als vrouwen gesproken. De gevonden verschillen tussen hoger- en lageropgeleiden zijn vanzelfsprekend niet absoluut, maar gradueel. Zo hebben veel babyboomers met een opleiding op mbo-niveau zich via het werk alsnog omhoog gewerkt, wat hun smaak en houdingen mede beïnvloedt, maar zijn zij toch als lageropgeleid gecategoriseerd.

Distinctie en antidistinctie door hogeropgeleiden

De smaakverschillen tussen hoger- en lageropgeleiden kwamen in veel gevallen tot uiting in distinctief taalgebruik. Dit betekende dat veel hogeropgeleiden zich niet alleen sterk afzetten tegen bepaalde culturele uitingen – veel Nederlandstalige muziek, soapseries, *De Telegraaf* – maar dat ze ook neerkeken op degenen die van deze uitingen houden. Zo zegt een 44-jarige communicatieadviseur bij een bank over de Toppers: 'Het pakt me niet, ik vind het plat, en ja, ordinair ook vaak. Je associeert het ook snel met het publiek dat daar naartoe gaat, in ieder geval ik wel.' Dit 'andere' publiek werd vaak op generaliserende wijze aangeduid als 'de massa', 'de meerderheid' of 'het gewone volk'. Een vrouw van 60 jaar die zelf in de televisiewereld werkt als coach beweerde bijvoorbeeld: 'Als de kijkcijfers gaan regeren, kijken ze allemaal pulp.' Een dergelijke objectivering van goede en slechte smaak kwam vaker voor. Zo sloot een 53-jarige advocaat zijn filippica tegen Nederlandse zangers als Jan Smit af met de woorden:

Hoe je het ook wendt of keert, of je dat genre nou wel of niet leuk vindt, dat is geen kwaliteit. [...] De gustibus non est disputandum [over smaak valt niet te twisten] zeggen ze geloof ik, maar daar kan je dus wél wat over zeggen.

Het gaat hier niet alleen om distincties tussen traditionele domeinen van hoge en lage cultuur, maar ook om distincties *binnen* klassieke en populaire genres. Complexe cultuuruitingen worden tegenover simpele gezet; originaliteit wordt hoger aangeslagen dan clichés; en als authentiek gewaardeerde artiesten maken betere muziek dan hun commercieel ingestelde collega's. Er werd niet alleen neergekeken op de 'slechte' smaak die mensen hebben, maar ook op het feit dat ze 'goede' smaak ontberen. Een 64-jarige maatschappelijk werkster die in Amsterdam is opgegroeid kon niet aarden toen ze ging werken in een instelling in de kop van Noord-Holland:

Niemand las er een boek, niemand ging ooit naar een tentoonstelling of een film. Ja één van de werkers ging wel eens naar een film, en ik ga altijd met vrienden naar het filmfestival in Rotterdam, dus zij wilde wel even weten wat ik gezien had. En verder: niets, niets, niets. En toen heb ik wel gedacht: mensen wat is het hier arm! Dat vond ik opvallend. [...] Dat komt bij de koffie dan wel aan de orde: 'Wat heb jij gedaan dit weekend?', [dan zei ik:] 'Ik ben naar een museum geweest', [en dan was de reactie:] 'Wat moet je dáár nou doen?'

Dit hiërarchische taalgebruik onder veel hogeropgeleiden werkt overigens ook een andere kant op: veel mensen keken niet alleen neer op bepaalde mensen, maar keken ook op tegen degenen met een 'betere' smaak. Velen schaamden zich enigszins voor (een deel van) hun smaak of voor hun gebrek aan kennis over bijvoorbeeld klassieke muziek (zoals deze zorgmanager van 45: 'Ik kom echt niet heel veel verder dan Mozart en Beethoven en dan houdt het wel een beetje op'). Veel hogeropgeleiden positioneerden zichzelf dus ergens op een culturele ladder, zowel boven als onder andere mensen.

Veel hogeropgeleiden verzetten zich echter tegen dergelijke hiërarchische zienswijzen. Tegen begrippen als 'hoge cultuur', door de interviewer ingebracht, zetten zij zich expliciet af. Enkele kwalificaties die gebezigd werden zijn 'arrogant', 'pretentius' en 'elitair', terwijl het begrip 'lage cultuur' werd verworpen als 'kleinerend', 'discriminerend' en 'gemeen om te zeggen'. Ook verzetten velen zich tegen de culturele distincties door anderen. Zo hekelden zij het vermeende snobisme van bankdirecteuren die wekelijks op de eerste rang van het Concertgebouw zitten zonder verstand te hebben van klassieke muziek en beschuldigden ze de culturele elite van onechtheid, pretenties en interessantdoenerij. Het was volgens hen beter je eigen individuele smaak te ontwikkelen dan je blind bij een groep aan te sluiten, zoals ook deze psychologe van 27 jaar beargumenteert:

Goede smaak is smaak die je voor jezelf kunt uitleggen. Maar dan maakt het niet zoveel uit wat het object is hè, wat je dus mooi vindt, maar als jij er zelf over

na hebt gedacht [...] en je hebt daar je redenen voor, dan vind ik dat al goeie smaak, of 'al', dan vind ik dat goeie smaak. En slechte smaak vind ik dan, ja, mensen die zomaar alles klakkeloos aannemen van 'oh, inderdaad mijn groep vindt dat ik dat schilderij mooi moet vinden, dus [...] dat spreekt mij wel aan. Weet je wel, dus dat je gewoon niet zelf per se nadenkt maar dingen klakkeloos overneemt.

Deze weerstand tegen opzichtige distinctie is op zichzelf echter ook een vorm van distinctie: met het omarmen van de eigen authenticiteit uiten mensen zichzelf moreel superieur aan de 'onechte' meelopers. Ze onderscheiden zich van degenen die zich (te nadrukkelijk) onderscheiden.

Ambivalente houdingen

Het opvallende is nu dat de genoemde hiërarchische en antihiërarchische uitingen vaak door dezelfde mensen werden gedaan. Het waren dus niet zozeer twee groepen mensen die tegenover elkaar stonden, maar eerder twee tegengestelde visies die vaak tezamen voorkomen. Veel – niet alle – mensen waren inconsistent in de loop van een interview, en vaker nog relativeerden ze hun eigen opmerkingen direct. Na iets negatiefs gezegd te hebben over de slechte smaak van anderen, probeerden ze dit direct tegenover de interviewer recht te zetten door te zeggen dat ze het niet zo 'negatief', 'gemeen', 'beledigend', 'denigrerend', 'lullig', 'elitair', 'arrogant' of 'snobistisch' bedoelden als het misschien klonk. Veel hogeropgeleiden uitten zich weliswaar distinctief ten opzichte van lagere klassen, maar voelden zich hier niet prettig bij. Het druist in tegen het egalitaire ideaal van de samenleving dat zij tegelijkertijd koesterden. Ze wilden zichzelf presenteren als een ontwikkeld persoon met een goede smaak, maar ook als een inclusief en open iemand. Ze vertoonden distinctie, maar tegen wil en dank.

Het waren met name de distincties ten opzichte van lageropgeleiden die gerelativeerd werden. Dit gebeurde door mensen die zelf gestegen zijn op de sociale ladder en dus lageropgeleide ouders en (soms) jeugdvrienden hebben, maar ook door mensen die op het werk contact hebben met lageropgeleiden. Zo voelt deze 62-jarige kunstdocente in de zorgsector zich vaak ongemakkelijk als smaak ter sprake komt:

Ja, de meisjes waarmee ik werk, hoe heet het, die hebben vaak – ja, dat is wel heel gemeen om te zeggen – maar die hebben vaak een mbo-opleiding en die vinden dat prachtig om die series te volgen. [Even later gaat het over kunst:] Die zeggen: ja, dat is toch mooi? Weet je wel. Nee, dat is kitsch, weet je wel. Maar ja, dat durf ik dan niet te zeggen, dan zeg ik: nou, het kan ook op een andere manier. Dus ik breng het heel voorzichtig, maar..., want als ik zeg 'het is kitsch', dan beledig ik ze natuurlijk.

De eveneens frequent gemaakte horizontale distincties, ten opzichte van mensen met een vergelijkbaar opleidingsniveau met een ‘slechte smaak’, werden minder gerelativeerd. In hun ogen hebben deze mensen hun smaak ‘zelf gekozen’ en kunnen zij daarvoor dus gemakkelijk bekritiseerd worden, terwijl lageropgeleiden als minder verantwoordelijk voor hun smaak worden gezien. Ze hebben goede smaak immers niet van huis uit meegekregen, noch op school geleerd. Het is niet aanvaardbaar om daar op neer te kijken.

Egalitaire en neutrale lageropgeleiden

Terwijl veel hogeropgeleiden voortdurend bezig waren – al dan niet relativerend – met hun eigen smaak ten opzichte van die van anderen, was dit bij lageropgeleiden veel minder het geval. Sommigen van hen keken weliswaar neer op de smaak van andere lageropgeleiden (bv. liefhebbers van de ‘popzanger’ Jan Smit op de fans van de ‘volkse’ Frans Bauer; zie ook Van den Haak 2011) of verontschuldigten zich voor hun eigen smaak voor de soapserie ‘Goede tijden slechte tijden’, maar het merendeel was nauwelijks met dit soort hiërarchische onderscheiden bezig. Het was dus niet zo dat zij voornamelijk opkeken tegen de smaak van hogeropgeleiden, hoewel de meesten van hen de hoge status van ‘hoge cultuur’ erkennen als er expliciet naar gevraagd werd. Zij drukten zich echter voornamelijk antihiërarchisch of zelfs überhaupt niet hiërarchisch uit.

Om met het antihiërarchische te beginnen, het verzet tegen begrippen als hoge cultuur kwam ook onder lageropgeleiden veel voor, zij het iets minder berekeneerd. Vaker bedienden zij zich expliciet van een individualistisch en egalitair discours. De uitdrukkingen ‘over smaak valt niet te twisten’, ‘smaken verschillen’ en ‘ieder zijn smaak’ waren in deze groep alomtegenwoordig. Dit kan geïnterpreteerd worden als actief verzet tegen het wel degelijk gekende idee dat smaakverschillen een sociale impact hebben. Op een interviewvraag over goede smaak werd afwerend gereageerd (overigens ook door veel hogeropgeleiden) door dit te benoemen als persoonlijk of individueel. Vaak ging dergelijke individualistische taal gepaard met een egalitaire visie op de samenleving an sich. Dit wordt mooi geïllustreerd door een 32-jarige receptioniste die graag meezingt met volkszangers als Peter Beense. Naar aanleiding van een vraag over de mogelijke muzikale smaak van een bankdirecteur zei ze:

Ik kijk niet meer zo gauw tegen iemand op, want het zijn allemaal maar mensen, en de één verdient dan wat meer dan de ander of heeft wat meer verantwoording dan de ander [...]. Maar als mens zijnde, blijft het maar een mens, en dan denk ik: we zijn allemaal hetzelfde, ze moeten zelf ook allemaal slapen, douchen, eten, omkleden, dus dat zal niet anders zijn. Nee daar kijk ik doorheen.

Ook zij onderscheidde zich dus expliciet van degenen die zich onderscheiden.

Daarnaast was er een minderheid van de respondenten die zich niet bediende van hiërarchische taal en zich hier ook niet actief tegen afzette, maar die

louter in neutrale termen over de eigen en anderomans smaak sprak. Deze mensen hadden zo hun voorkeuren en afkeer van bepaalde muziek, films of kunst, maar hechtten hier geen sociaal oordeel aan. Het één is ‘gewoon mooi’, het ander ‘trekt me niet’. Dit betekent niet per se dat zij zichzelf en anderen überhaupt niet classificeerden of hiërarchiseerden, maar dat culturele smaak hierin geen enkele rol speelde. Deze minderheid is in werkelijkheid waarschijnlijk veel groter dan in het onderzoek naar voren kwam. Lageropgeleiden waren ondervertegenwoordigd in de steekproef, en *binnen* deze groep waren degenen die naar eigen zeggen weinig in cultuur geïnteresseerd zijn minder geneigd mee te werken aan een interview hierover.

8.6 Groeiend egalitarisme, blijvende cultuurverschillen

Beide studies laten dus niet alleen zien dat er grote cultuurverschillen zijn tussen hoger- en lageropgeleiden, maar ook dat hogeropgeleiden met een meer hiërarchische en oordelende blik naar cultuurverschillen kijken. Ze verbinden aan de verschillen in alledaagse cultuur en culturele voorkeuren conclusies over personen en sociale groepen. Onder lageropgeleiden is dit minder gebruikelijk. We zien dus een asymmetrisch patroon: boven in de hiërarchie is de culturele kennis breder, zijn de oordelen harder en de grenzen sterker.

De gevonden patronen sluiten aan bij ander onderzoek naar cultuurverschillen tussen sociale klassen en standen in Nederland. Dit is een versnipperd veld: onderzoek naar de culturele praktijken en voorkeuren van hoger- en lageropgeleiden is vaak ‘bijvangst’ bij ander onderzoek, en daardoor weinig systematisch. Ze laten echter een vergelijkbaar patroon zien van weerbarstige en systematische cultuurverschillen, ondanks toenemend egalitarisme en weerstand tegen het expliciet benoemen van klassen- en standsverschil. Een vergelijking tussen onze eigen studies en onderzoek op andere gebieden maakt onderliggende culturele patronen zichtbaar. Gezamenlijk laten deze studies zien dat cultuurverschillen tussen hoger- en lageropgeleiden verder reiken dan humorstijl of culturele smaak.

Smaakverschil en distinctie in egalitaire tijden

Onze studies bouwen voort op onderzoek naar sociale verschillen in culturele smaak, distinctie en cultureel kapitaal. Deze onderzoekstraditie heeft keer op keer laten zien hoe cultuur ‘in enge zin’ in hedendaagse westerse samenlevingen een van de belangrijkste grensmarkeringen tussen klassen vormt (Bourdieu 1984). Hogeropgeleiden benadrukken het belang van cultuuruitingen die niet ‘plat’ zijn – en geven daarmee meteen aan dat zij niet horen bij ‘de massa’ die deze zaken wel waardeert. Smaakoordeel en sociaal oordeel gaan hand in hand. Sinds de jaren zeventig zien sociologen de opkomst van ‘culturele omnivoren’: hogeropgeleiden houden zowel van hoge als van populaire cultuur (Peterson en Simkus 1992; Van Eijck 2001). Ze onderscheiden zich niet louter door de exclusiviteit, maar ook door de breedte van hun smaak, en zijn trots op hun eclecticisme.

Dit eclecticisme heeft overigens wel duidelijke grenzen (Friedman en Kuipers 2013; Van den Haak 2014): vaak cultiveren omnivoren een meer afstandelijke en intellectuele consumptie van populaire cultuur. De ‘esthetische dispositie’ die volgens Bourdieu kenmerkend is voor de appreciatie van hoge cultuur wordt toegepast op populaire cultuurvormen (Van Eijck 2013). Dit zien we goed terug in onze studies. Nederlandse hogeropgeleiden trekken duidelijke grenzen tussen goede en slechte smaak op het terrein van humor, comedy en cabaret: een populaire kunstvorm. Ook in de studie naar culturele hiërarchie maakten informanten onderscheid tussen goede en slechte popmuziek of televisieprogramma’s. Dergelijke verschillen binnen populaire cultuur zijn ook te zien op het gebied van hiphop (Wermuth 2002) en salsa (Bachmayer en Wilterdink 2009). Zelfs *binnen* ‘hoge cultuur’ zijn dergelijke onderscheiden te herkennen: liefhebbers van complexe en vernieuwende hedendaags klassieke muziek onderscheiden zich met hun *acquired taste* expliciet van de (vaak eveneens hoogopgeleide) reguliere Concertgebouwbezoekers (Vermeulen en Van den Haak 2012). Zelfs als hoger- en lageropgeleiden van dezelfde dingen houden, dan uit deze waardering zich daardoor vaak anders. Zo werden de volkszanger André Hazes (Stengs 2010) en het absurdistische vPRO-programma Jiskefet (Kuipers 2006) populair in brede lagen van de bevolking, maar hoger- en lageropgeleiden geven vaak andere redenen voor hun waardering en beleven deze cultuuruitingen op verschillende manieren. Hogeropgeleiden kunnen ‘lage cultuur’ bijvoorbeeld ook waarderen met een ironische of *campy* blik (zie bv. Hermes 1995 over roddelbladen).

Bovenal hechten hogeropgeleiden belang aan een goede en individuele uitleg van de eigen ‘authentieke’ smaak: of je nu trends volgt of ertegenin gaat, iets hoogs of laags waardeert, je moet het kunnen beargumenteren (Michael 2013). Goede smaak is reflexief, beargumenteerd, en daarmee ook individueel: met je smaak geef je aan wie je bent. Lageropgeleiden daarentegen lijken veel minder sociale consequenties te verbinden aan culturele smaak. Voor hen blijft cultuur een domein waarop zij in feite niet kunnen ‘winnen’: zelfs als ze voorkeuren delen met hogeropgeleiden, doen ze het nog *nét* op een andere manier. De bredere smaak verandert niets wezenlijks aan de hierboven beschreven verschillen en mechanismes: de cultuurpatronen veranderen, maar er blijven verschillen.

Weerbarstige cultuurpatronen

Onder deze verschillen in cultuurconsumptie en distinctie liggen bredere verschillen in klassencultuur die zichtbaar zijn in alle domeinen van het dagelijks leven. Een eerste terugkerend thema in onderzoeken naar verschillen tussen klassen en standen is zelfbeheersing en langetermijnvisie. Waar deze eigenschappen gelden als typerend voor de hogeropgeleiden, vertonen lageropgeleiden vaker impulsief en kortetermijngedrag. Dit is bijvoorbeeld een vaak genoemde verklaring voor klassenverschil in schoolsucces. Dat is immers goeddeels gebaseerd op doorzetten, ook als nut of opbrengst niet meteen duidelijk is, en, nog basaler, op het vermogen om lang achter elkaar stil te blijven zitten en geconcentreerd te luisteren

(Paulle 2005; De Regt en Weenink 2005). Ook de eerder genoemde variaties in gezondheid, eetpatronen en lichaamscultuur kunnen in verband worden gebracht met langetermijndiscipline versus meer impulsief kortetermijngedrag (Stokvis 2007; Knoops en Van den Brakel 2010; Stuij en Stokvis 2013). Vandebroeck (2012) vond bijvoorbeeld dat Vlaamse lageropgeleiden niet alleen gemiddeld zwaarder zijn, maar ook minder tevreden over hun lichaam dan hogeropgeleiden. Lageropgeleiden delen de voorkeur voor slanke lichamen, maar blijken minder goed in staat dit ideaal te bereiken. Het onderliggende cultuurverschil in zelfbeheersing en korte- of langetermijngedrag verklaart waarom leerlingen op lagere schooltypen in het algemeen aanzienlijk eerder verdergaande seksuele ervaringen hebben dan leerlingen op hogere schooltypen (De Graaf et al. 2005; Bakker et al. 2009). Je zou zelfdiscipline ook minder vleidend kunnen interpreteren als geremdheid.

Ook de besproken verschillen in cultuurconsumptie zijn gerelateerd aan beheersing. De 'esthetische dispositie' van hogeropgeleiden is in feite ook het uitspreken van esthetisch oordeel. In plaats van een directe waardering op basis van de inhoud of de gevoelde emotie – of het gebrek daaraan – geven hogeropgeleiden de voorkeur aan een meer gedistantieerde waardering voor 'complexe' of 'vernieuwende' culturele uitingen die je moet 'leren waarderen' (Bourdieu 1984; Bachmayer en Wilterdink 2009; Van Eijck 2013). Dit vergt zelfbeheersing: niet te snel oordelen, de eerste geschokte reactie op een harde grap te boven komen om de 'diepere laag' te zien. Bovendien weerspiegelt het langetermijninvestering: de waardering van moderne kunst of 'verantwoorde' popmuziek betekent de geleidelijke opbouw van culturele kennis die nodig is om experiment en vernieuwing op waarde te kunnen schatten, en om een bepaalde cultuuruiting te kunnen 'plaatzen'. Mensen uit lagere sociale milieus daarentegen houden vooral van cultuur die direct prettig, plezierig of leuk is; humor moet gezellig zijn.

Een tweede onderliggend cultuurverschil tussen hoger- en lageropgeleiden waar onderzoekers vaak op wijzen heeft te maken met communicatiestijl en mate van reflexiviteit. Hogeropgeleiden zijn meer dan lageropgeleiden geneigd tot onderhandeling en reflectie, en kunnen langdurig praten over relatief abstracte zaken. De studies van Brands (1992) en Matthys (2010) naar de ervaringen van sociale stijgers beschrijven allebei de vervreemding van hun informanten over het eindeloze gepraat onder hogeropgeleiden. Dit patroon is gemakkelijk te relateren aan scholing. Niet alleen gaat een hogere opleiding voor een belangrijk deel over de ontwikkeling van talige vaardigheden (oordelen, argumenteren, reflecteren), een hogere opleiding betekent ook vaak werk in de 'kletsende klasse' waar veel wordt vergaderd, overlegd, onderhandeld en gepresenteerd. Dergelijke verschillen tussen praten en doen werken door in alledaagse cultuur en daardoor in de organisatie van sociale verhoudingen. De studie van Straver et al. (1994) naar de organisatie van de 'huwelijkse logica' vond een groot contrast tussen de reflexieve, onderhandelende verhoudingen in relaties in de hogere middenklasse, die gepaard gaan met veel *psychobabble*, tegenover meer vastomlijnde routines en rolverdelingen onder lageropgeleiden. In haar studie naar opvoedingscursussen in Rotterdam laat Van den Berg (2013b) treffend zien hoe moeizaam de pogingen

van hulpverleners verlopen om middenklassenormen over het belang van communicatie, onderhandeling en relationele reflexiviteit over te brengen aan hun lageropgeleide (vaak allochtone) cliënten.

Ook dit zien we terug in onze studies naar humor en culturele smaak: hogeropgeleiden praten veel uitgebreider en met een ruimer vocabulaire over zowel hun eigen smaak als over de smaak van anderen, die zij bovendien een sociale betekenis geven. Zeker onder de jongere culturele omnivoren weegt het vermogen om de eigen ‘authentieke’ smaak beargumenteerd te verdedigen vaak zwaarder dan de smaak zelf. Lageropgeleiden vinden gewoon mooi wat ze mooi vinden, zonder daarover conclusies te trekken over zichzelf of anderen.

Een derde breed gerapporteerd cultuurverschil tussen klassen is de sterkere mate van groepsgevoel of gemeenschapszin onder lageropgeleiden, versus een hogere mate van individualisering onder de hogere middenklasse. Dit leidt onder meer tot verschillende opvattingen over relaties: het egalitaire en individuele ethos van hogeropgeleiden tegenover het ideaal van meer onderlinge afhankelijkheid maar daarmee mogelijk ook ongelijkheid bijvoorbeeld tussen mannen, vrouwen en kinderen (Straver 1994; Kuipers 2006; Van den Berg 2013a, b). Het wordt ook in verband gebracht met de grotere sociale cohesie en gemeenschapsgevoel in zogenaamde volksbuurten, versus de meer geïndividualiseerde en minder buurtgebonden netwerken van hogeropgeleiden (Blokland 2003; Van Eijk 2013; Boterman 2012, 2014).

In tegenstelling tot verschillen in zelfbeheersing en reflexiviteit, die al snel leiden tot morele oordelen die uitvallen in het nadeel van de lageropgeleiden, is dit laatste onderscheid wat ambivalent: het is misschien ook wel gezelliger bij de lageropgeleiden. Zo konden lageropgeleiden zich makkelijk laten voorstaan op hun betere gevoel voor humor en meewarig doen over die saaie mensen op de universiteit. Ook de vergelijking tussen de uitbundigheid en sociabiliteit van volkscultuur en populaire genres – met veel gezellige meezingliedjes – valt niet zonder meer in het voordeel uit van het meer verstilde, maar ook geremde en geïndividualiseerde, genieten van klassieke muziek of moderne kunst.

8.7 Conclusie: een groeiende cultuurkloof?

Cultuurverschil of cultuurkloof?

Dit hoofdstuk liet zien dat er systematische en bestendige cultuurverschillen zijn tussen hoger- en lageropgeleiden. De besproken cultuurverschillen lijken misschien frivol en triviaal – humor, muzieksmaak – maar ze hebben serieuze consequenties. Ze leggen een patroon bloot van asymmetrische sociale beoordeling en begrenzing. Hogeropgeleiden hebben vaak negatieve oordelen over de smaken en voorkeuren van lageropgeleiden; lageropgeleiden zijn zich er vaak niet eens van bewust dat cultuur voor hogeropgeleiden zo zwaar weegt in de beoordeling van henzelf en anderen. Deze verschillen in smaak en cultuurconsumptie hangen bovendien samen met onderliggende cultuurverschillen langs lijnen

van opleiding die zich uitstrekken over alle domeinen van het samenleven: van communicatiestijlen tot mate van individualisering. Tot slot zijn deze cultuurverschillen vervlochten met economische, sociale en politieke ongelijkheden, die elkaar daardoor kunnen versterken. Dit leidt niet alleen tot sociale afstand, maar ook tot reproductie en bestending van sociale ongelijkheden.

Wij concluderen op basis hiervan dan ook dat cultuurverschil tussen hoger- en lageropgeleiden samenhangt met sociale afstand. Cultuur fungeert tussen (autochtone) hoger- en lageropgeleiden vaak als markering van sociale grenzen. Dit belemmert sociaal contact. Het dedain voor, of onbekendheid met, ander-mans smaak en belevingswereld bemoeilijkt een gemakkelijke en vanzelfsprekende omgang: gesprekken gaan stroef, vanzelfsprekende aannames worden niet gedeeld. Hoewel cultuur ook een verbindende functie kan hebben, vonden we hier in onze eigen onderzoeken en in die van anderen weinig voorbeelden van.

Nederland is van oudsher een relatief homogeen land met een kleine mate van 'objectieve' diversiteit, zeker onder de autochtone bevolking (Duyvendak en Hurenkamp 2004; Kuipers 2013). Dit heeft zich vertaald in cultuurverschillen tussen klassen, standen, regio's en opleidingsgroepen die weliswaar significant zijn, maar niet onoverbrugbaar. Er zijn in Nederland bijvoorbeeld nauwelijks nog dialecten die niemand verstaat. Dit komt niet alleen door de lange geschiedenis als relatief stabiele natiestaat, maar ook door het ontbreken van een aristocratische bovenlaag met zijn eigen hofcultuur. Nederland is daardoor altijd relatief bourgeois geweest. Culturele homogeniteit werd vooral gedurende de twintigste eeuw actief bevorderd. Via onderwijs, de media en allerhande 'beschavingsoffensieven' (cf. Kuipers 2010) werd de *trickle down* van culturele smaken en stijlen van hogehand aangemoedigd. (Vanaf de jaren zeventig werd deze 'verheffing' echter in toenemende mate als paternalistisch en egalitair weggezet, cf. Tonkens en Uitermark 2006). De tegenstelling tussen hogeropgeleiden en lageropgeleiden is in feite vooral een tegenstelling binnen een zeer brede middenklasse, naast een smalle elite en een relatief kleine groep echte 'armen'.

De relatief beperkte diversiteit is echter van oudsher gecombineerd met scherpe symbolische begrenzing (DiMaggio 1987), niet alleen langs lijnen van stand en klasse, maar ook van religie en regio: de verschillen zijn niet heel groot, maar worden wel diep gevoeld en zwaar aangezet. Dit is ook ingebed in de Nederlandse institutionele structuur. Denk bijvoorbeeld aan de typerende combinatie van een gesegregeerd maar sterk centraal aangestuurd onderwijssysteem, dat zorgt voor sterke sociale scheiding en tegelijkertijd voor standaardisering. Ook de genoemde traditie van 'volksverheffing' is gebaseerd op een nogal paradoxale combinatie van paternalistisch elitisme en een ideaal van gelijkheid (cf. Tonkens en Uitermark 2006). Dit wordt weer gecombineerd met relatief lage inkomensongelijkheid en actieve inkomensnivellering, waardoor sociale verschillen gedempt worden. Je zou dus kunnen zeggen dat de homogeniteit en stabiliteit van Nederland het mogelijk maken om cultuurverschil veel gewicht toe te kennen.

Ons hoofdstuk laat duidelijk zien wat veel Nederlandse hoger- en lageropgeleiden cultureel verbindt: een egalitair ethos. Dit maakt lageropgeleiden relatief

immuun voor culturele hiërarchie. Door zich nadrukkelijk egalitair te presenteren of zelfs te wijzen op het gebrek aan humor van hogeropgeleiden bewaken zij hun zelfrespect. Onder hogeropgeleiden schept het echter verwarring en inconsistentie, omdat het op gespannen voet staat met een meer hiërarchisch ideaal dat ze ook onderschrijven (en dat hen goed uitkomt). Ook dit gelijkheidsdenken is een goed voorbeeld van culturele *trickle down*: het erfgoed van de jaren zestig heeft zich verspreid onder de hele Nederlandse bevolking. Het verzet tegen gezag werd gezaghebbend. Juist de hoger geplaatsten riepen iedereen op zich tegen de autoriteiten te keren. Geen wonder dat het juist de hogeropgeleiden zijn die zich verslikken in de tegenstrijdige eisen van cultureel egalitarisme en culturele waarde, met alle hiërarchische connotaties van dien (cf. Tonkens en Uitermark 2006). De makkelijkste oplossing voor de pijnlijke tegenstelling tussen een egalitaire ideologie en een gelijktijdig geloof in culturele hiërarchie en de superioriteit van de eigen smaak, op een klein en dichtbevolkt oppervlak, is waarschijnlijk vermijding. Ofwel: vergroting van de sociale afstand (zie Kuipers 2010).

Neemt de sociale afstand toe?

De twee hier besproken studies over humor en culturele smaak lijken te wijzen op een vergroting van de culturele kloof tussen hoger- en lageropgeleiden. De relatief soevereine en zelfverzekerde toon waarop hogeropgeleiden in de late jaren negentig ‘platte’ humor afwezen, is vijftien jaar later moeilijk voorstelbaar. De tegenstrijdige manier waarop de hogeropgeleiden in het onderzoek van Van den Haak spraken over culturele hiërarchie, en de nadrukkelijk egalitaire stellingname, lijken misschien op een afname van de afstand te duiden, maar zullen eerder leiden tot afname van contact. Mensen met een andere smaak worden minder expliciet veroordeeld maar eerder vermeden. Onze interviewcitataten laten zien hoe ongemakkelijk contacten tussen hoger- en lageropgeleiden kunnen verlopen. Hoofdstuk 9 laat zien dat contact tussen hoger- en lageropgeleiden relatief zeldzaam is.

Dergelijke sociale vermijding is eerder makkelijker dan moeilijker geworden. De culturele verschuivingen sinds de jaren zestig, zoals individualisering en informalisering (Schnabel 2004; Wouters 2008), hebben geleid tot meer vrijwillige en homogene netwerken en tot afkalving van instituties als familie en kerk, waarin sociale menging kan plaatsvinden. Mensen kunnen zelf kiezen met wie ze omgaan en hierdoor kiezen zij vooral voor mensen die net zijn zoals zij (Duyvendak en Hurenkamp 2004). Zoals gezegd: gescheiden netwerken leiden tot gescheiden werelden. De culturele ontwikkelingen sinds de jaren zestig hebben bovendien geleid tot de verspreiding van een egalitair ethos dat, zoals we zagen, paradoxale consequenties heeft. Lageropgeleiden voelen zich niet geroepen zich te voegen naar de standaarden van hogeropgeleiden; en hogeropgeleiden raken verstrikt in het tegenstrijdige geloof in gelijkheid, en de overtuiging van de waarde van cultuur (Kuipers 2013).

In de afgelopen decennia is het makkelijker, en waarschijnlijk aantrekkelijker, om contact met mensen uit andere sociale lagen te mijden. Recent hebben onderzoekers van zeer uiteenlopende achtergronden gewezen op een stagnatie van de mechanismen die sociaal contact tussen hoger- en lageropgeleiden bevorderen. Zo wezen Bovens en Wille (2011) op afnemende participatie van lageropgeleiden in het politieke domein door de opkomst van wat zij omschrijven als de ‘diplomademocratie’. Tolsma en Wolbers (2010) signaleren het stokken van de sociale stijging, lang een belangrijke motor van sociale menging. Stadssociologen wijzen op toenemende segregatie naar opleidingsniveau en ‘levensstijl’ in buurten en scholen (Blokland 2003; De Voogd 2011; Boterman 2012).

Daarnaast zien we een afkalving van de instituties die sociale afstanden tussen hoger- en lageropgeleiden overbruggen. Allereerst de fragmentatie van het medialandschap en toenemende internationalisering en interactiviteit in media-gebruik. Het belang van media voor het vormen – het mengen of juist het fragmenteren – van cultuur kan nauwelijks overschat worden (zie ook hoofdstuk 10). Deze fragmentatie is deels het gevolg van technologische ontwikkelingen en deels van overheidsbeleid, met name de deregulering en liberalisering van televisie, die een sterk nationaal verbindende rol speelde. Ook mondialisering en migratie spelen een rol: beide leiden tot grotere diversiteit binnen natiestaten. Daardoor nemen ook verschillen tussen autochtone Nederlanders toe, bijvoorbeeld door sterkere oriëntatie op ‘gemonialiseerde’ cultuur, vooral onder hogeropgeleiden, tegenover toenemende afsluiting van buitenaf, die vooral zichtbaar is onder lageropgeleiden.

Het onderwijs, dat gedurende de twintigste eeuw een centrale rol speelde in de bevordering van sociale menging en *trickle down*, lijkt bovendien steeds belangrijker te worden voor de bestending van sociale afstand tussen hoger- en lageropgeleiden. Nederland kent, internationaal gezien, een uitzonderlijk vroege scheiding tussen opleidingsniveaus (Bol en Van de Werfhorst 2011). Dit werd altijd gecompenseerd door een breed scala aan doorstroommogelijkheden (bv. het traject mavo-havo-vwo, deeltijd- en avondopleidingen op hbo en universiteit), bij uitstek trajecten voor sociale stijgers. Doordat juist deze mogelijkheden steeds verder zijn afgesloten, raken de sociale lagen binnen een samenleving al vroeg van elkaar gescheiden en worden grensverkeer en sociale mobiliteit belemmerd.

De toenemende economische onzekerheid en ongelijkheid als gevolg van de mondiale crisis, ten slotte, zet sociale en culturele verschillen op scherp (Kremer et al. 2014; Van de Werfhorst 2014). De reacties op de economische crisis illustreren misschien wel het beste dat cultureel verschil niet altijd dezelfde consequenties heeft: naarmate de situatie penibeler wordt, worden sociaal-culturele (en politieke) verschillen groter – of groter gemaakt. Van de Werfhorst (2014) liet bijvoorbeeld zien dat toenemende economische ongelijkheid leidt tot afkalving van sociaal vertrouwen, niet alleen aan de onderkant van de samenleving, maar – verrassend genoeg – vooral in hogere sociale lagen. Hoewel we geen systematische data hebben, lijken ook culturele verschillen in de afgelopen vijf crisisjaren sterker aangezet te worden.

Culturele verschillen zijn nauw vervlochten met economische, sociale en politieke ongelijkheden. Zoals we zagen vallen culturele verschillen in Nederland vaak samen met verschillen in toegang tot cruciale hulpbronnen, sociale netwerken en zelfs levensverwachting. De rol van cultuur lijkt daarbij relatief onschuldig: het is maar een grapje, of een liedje. Maar in alle geavanceerde samenlevingen zijn stand, klasse en partij onlosmakelijk met elkaar verbonden in de productie en reproductie van sociale ongelijkheden.

Literatuur

- Bachmayer, T. en N. Wilterdink (2009). 'Salsa is klasse. Een onderzoek naar de samenhang tussen de statuskenmerken van Latijns-Amerikaanse immigranten en hun voorkeuren voor verschillende soorten salsamuziek.' In: *Sociologie*, jg. 5, nr. 3, p. 343-375.
- Bakker, F., H. de Graaf, S. de Haas, H. Kedde, H. Kruijjer, en C. Wijzen (2009). *Seksuele gezondheid in Nederland*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Berg, M. van den (2013a). *Mothering the Post-Industrial City: Family and Gender in Urban Regeneration*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Berg, M. van den (2013b). Praten zonder blozen: Vertalingen van 'normale' seks in seksonderwijs voor ouders. In: *Sociologie* jg. 9, nr. 3, p. 203-222.
- Blokland, T. (2003). *Urban Bonds*. Cambridge: Polity.
- Bol, T. en H. van de Werfhorst (2013). Educational systems and the trade-off between labor market allocation and equality of educational opportunity. In: *Comparative Education Review* jg. 57, p. 285-308.
- Boterman, W. (2012). *Residential Practices of Middle Classes in the Field of Parenthood*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Boterman, W. (2014). Gentrification en de terugkeer van middenklassegezinnen naar Amsterdam. In: J. Bakens, H. de Groot, P. Mulder, en C. Pen (red.), *Soort zoekt soort: Clustering en sociaal-economische scheidingslijnen in Nederland*. Den Haag: Platform 31.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Londen: Routledge.
- Bovens, M. en A. Wille (2011). *Diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Brands, J. (1992). *Die hoeft nooit meer wat te leren. Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders*. Nijmegen: SUN.
- Collins, R. (1992). Women and the production of status cultures. In: M. Lamont en M. Fournier (red.), *Cultivating boundaries* (p. 213-231). Chicago: University of Chicago Press.
- DiMaggio, P. (1987). Classification in art. In: *American Sociological Review*, nr. 52, p. 440-455.
- Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.) (2004). *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Eijck, K. van (2001). Social differentiation in musical taste patterns. In: *Social Forces*, jg. 79, nr. 3, p. 1163-1184.
- Eijck, K. van (2013). *Culturele leefstijlen: It ain't what you do, it's the way that you do it* (oratie). Rotterdam: Erasmus University Rotterdam.
- Eijck, K. van, en B. Bargeman (2004). The changing impact of social background on lifestyle: "culturalization" instead of individualization? In: *Poetics*, jg. 32, p. 439-461.
- Eijk, G. van (2013). Hostile to hierarchy? Individuality, equality and moral boundaries in Dutch class talk. In: *Sociology*, jg. 47, nr. 3, p. 526-541.
- Elchardus, M. en J. Siongers (2011). First names as collective identifiers. An empirical analysis of the social meanings of first names. In: *Cultural Sociology*, jg. 5, nr. 3, p. 403-422.
- Elias, N. (2011). *Het civilisatieproces*. Amsterdam: Boom.
- Friedman, S. en G. Kuipers (2013). The divisive power of humour: Comedy, taste and symbolic boundaries. In: *Cultural sociology*, jg. 7, nr. 2, p. 179-195.
- Graaf, H. de, S. Meijer, J. Poelman, en I. Vanwesenbeeck (2005). *Seks onder je 25e*. Delft: Eburon.

- Haak, M. van den (2011). Eén pot nat of niet? Distincties in de Nederlandstalige muziek. In: C. Brinkgreve, M. van den Haak, B. van Heerikhuizen, J. Heilbron en G. Kuipers (red.), *Cultuur en ongelijkheid* (p. 122-135). Diemen: AMB.
- Haak, M. van den (2014). *Disputing about tastes. Practices and perceptions of cultural hierarchy in the Netherlands*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Haan, J. de en W. Knulst (2000). *Het bereik van de kunsten. Een onderzoek naar veranderingen in de belangstelling voor beeldende kunst en podiumkunst sinds de jaren zeventig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hermes, J. (1995). *Reading women's magazines*. Cambridge: Polity Press.
- Houtman, D. (2003). *Class and Politics in Contemporary Social Science: 'Marxism Lite' and Its Blind Spot for Culture*. New York: Aldine de Gruyter.
- Kloosterman, R., N. Notten, J. Tolsma en G. Kraaykamp (2011). The Effects of Parental Reading Socialization and Early School Involvement on Children's Academic Performance: A Panel Study of Primary School Pupils in the Netherlands. In: *European Sociological Review*, jg. 27, nr. 3, p. 291-306.
- Knoops, K. en M. van den Brakel (2010). Rijke mensen leven lang en gezond. In: *rsg* jg. 88, nr. 1, p. 16-25.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Kuipers, G. (2001). *Goede humor, slechte smaak. Nederlanders over moppen*. Amsterdam: Boom.
- Kuipers, G. (2006). *Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke*. Berlijn/New York: Mouton de Gruyter.
- Kuipers, G. (2010). De fiets van Hare Majesteit. In: *Sociologie*, jg. 6, nr. 3, p. 3-25.
- Kuipers, G. (2013). The rise and decline of national habitus: Dutch cycling culture and the shaping of national similarity. In: *European Journal of Social Theory*, jg. 16, nr. 1, p. 17-35.
- Lamont, M. en V. Molnár (2002). The study of boundaries across the social sciences. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 28, p. 167-195.
- Majer, I. (2012). *Modeling and forecasting health expectancy*. Rotterdam: Erasmus University Rotterdam.
- Matthys, M. (2010). *Doorzetters. Een onderzoek naar de betekenis van de arbeidersafkomst voor de levensloop en loopbaan van universitair afgestudeerden*. Amsterdam: Aksant.
- Michael, J. (2013). It's really not hip to be a hipster: Negotiating trends and authenticity in the cultural field. In: *Journal of Consumer Culture*, 25 juni 2013, gedownload via <http://intl-joc.sagepub.com/content/early/2013/06/19/1469540513493206.full.pdf+html>.
- Nagel, I. (2004). *Cultuurdeelname in de levensloop*. Utrecht: ICS.
- Notten, N., G. Kraaykamp, en R. Konig (2011). Mediaoverdracht in het ouderlijk gezin. De gevolgen van ouderlijke mediasocialisatie voor huidige lees- en televisievoorkeuren. In: *Mens&Maatschappij*, jg. 86, p. 181-202.
- Paulle, B. (2005). *Anxiety and intimation in the Bronx and the Bijlmer*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Peterson, R.A. en A. Simkus (1992). How musical tastes mark occupational status groups. In: M. Lamont en M. Fournier (red.), *Cultivating differences. Symbolic boundaries and the making of inequality*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Regt, A. de, en D. Weenink (2005). When negotiation fails: private education as a disciplinary strategy. In: *Journal of Education Policy*, jg. 20, nr. 1, p. 59-80.
- Schnabel, P. (2004). *Individualisering en sociale integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stengs, I. (2010). 'Echt André'. Belichaming en beleving van ruige authenticiteit onder André Hazes-fans. In: *Sociologie*, jg. 6, nr. 2, p. 50-70.
- Stokvis, R. (2007). Mannelijkheid en lichaamsvoeding. In: *Sociologie*, jg. 3, nr. 1, p. 49-63.
- Straver, C., A. van der Heiden en R. van der Vliet (1994). *De huwelijkse logica: huwelijksmodel en inrichting van het samenleven bij arbeiders en anderen*. Leiden: DSWO Press.
- Stuij, M. en R. Stokvis (2013). Habitusvorming: over de socialisatie van sportgedrag. In: *Sociologie*, jg.7, nr. 3, p. 203-222.
- Sullivan, A. (2011). The intergenerational transmission of lifestyles. In: J. Rössel en G. Otte (red.), *Lebensstilforschung. Special edition of Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, jg. 51, p. 196-222.
- Tolsma, J. en M. Wolbers (2010). *Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Tonkens, E. en J. Uitermark (2006). *Handboek moraliseren: burgerschap en ongedeelde moraal*. Amsterdam: Van Gennep.
- Vandebroek, D. (2012). *Harnessing the Flesh. Social Class and Reflexive Embodiment*. Brussel: Vrije Universiteit.
- Vermeulen, L. en M. van den Haak (2012). "Je moet onder aan de ladder beginnen." Distinctie en hiërarchie binnen de klassieke en hedendaagse muziek. In: *Sociologie*, jg. 8, nr. 3, p. 273-296.
- Voogd, J. de (2011). *Bakfietsen en rolluiken*. Utrecht: De Helling.
- Weber, M. (1922). *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Mohr.
- Werfhorst, H. van de (2014). Politieke en sociale gevolgen van inkomensongelijkheid. In: M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went, *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid* (p. 113-132). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Wermuth, M. (2002). *No sell out. De popularisering van een subcultuur*. Amsterdam: Aksant.
- Wouters, C. (2008). *Informalizing: Manieren en emoties sinds 1890*. Amsterdam: Bert Bakker.

9

Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden

BEATE VOLKER, IRIS ANDRIESEN EN HANNEKE POSTHUMUS

9.1 Sociale verschillen overbruggen?

In de vorige hoofdstukken werd uiteengezet dat lager- en hogeropgeleiden de wereld om hen heen op verschillende manieren beleven en waarderen. Door feitelijk contact en de uitwisseling van opvattingen, leert men omgaan met verschillen en ontstaat er wederzijds begrip (zie bv. Allport 1954; Pettigrew en Tropp 2008). Daarom staan in dit hoofdstuk de *contacten* tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus centraal.

Om contacten te kunnen aangaan, moeten mensen elkaar allereerst tegenkomen. Dat wordt lastig als hun werelden gescheiden zijn en ze bijvoorbeeld op verschillende plekken wonen, werken, boodschappen doen en sporten. Dan is er in het dagelijks leven geen gelegenheid meer om iemand met een ander opleidingsniveau te ontmoeten. Of zoals Peter Blau het in zijn beroemde oneliner stelt: *'You cannot marry an Eskimo, if no Eskimo is around'* (Blau 1977: 78). Naast gelegenheden of contexten voor het ontmoeten van anderen spelen uiteraard de voorkeuren die mensen hebben een belangrijke rol: als mensen de gelegenheid hebben met elkaar in contact te komen, kunnen zij kiezen met wie wel of juist niet. Over het algemeen hebben mensen de voorkeur voor anderen die op hen lijken (cf. Homans 1950; McPherson et al. 2001). Ze kunnen dus een voorkeur hebben vooral om te gaan met mensen met een vergelijkbaar opleidingsniveau, waardoor homogene netwerken ontstaan. Echter, ook dan is een noodzakelijke voorwaarde dat mensen elkaar ook daadwerkelijk ontmoeten.

Op basis van een beknopte literatuurstudie beschouwen we in dit hoofdstuk eerst in welke mate hoger- en lageropgeleiden in elkaars buurt wonen, in dezelfde organisatie werken en naar dezelfde school gaan. Menging zegt evenwel nog niet veel over werkelijk contact: men kan immers in een gemengde wijk wonen, maar toch alleen omgaan met buurtbewoners met een vergelijkbaar opleidingsniveau. Daarom analyseren wij de mate waarin hoger- en lageropgeleiden contacten met

elkaar onderhouden en elkaars netwerk lid zijn. Contacten gaan verder dan elkaar kortstondig ontmoeten; het gaat om alle soorten relaties, met vrienden, collega's, burens, familie of kennissen, en om allerlei sociale activiteiten, zoals bij elkaar op bezoek gaan, samen vrije tijd besteden of persoonlijke zaken delen.

We onderzoeken ook of het voor het hebben van contact uitmaakt waar men woont door te analyseren of de samenstelling van de woongemeente invloed heeft op de contacten tussen mensen van verschillende opleidingsniveaus. Als blijkt dat de samenstelling van de omgeving, de context waarin iemand leeft, de contacten die men aangaat beïnvloedt, kan dit uitgangspunten bieden voor beleid om bruggen te slaan tussen verschillende sociale groepen.

9.2 Gelegenheden en voorkeuren voor contact

Voor de Tweede Wereldoorlog hadden slechts 3 à 4 op de 1000 inwoners een diploma van het hoger onderwijs. Dat impliceert dat niet veel mensen in die tijd ook een hogeropgeleide in hun netwerk hadden. In 1960 is het aandeel hogeropgeleiden gestegen tot 2% van de Nederlandse bevolking, waarna deelname aan het hoger onderwijs een enorme vlucht nam: in 2010 behoorde een derde van de Nederlandse bevolking tot de hogeropgeleiden (Elchardus 2012; Herweijer 2010). Door deze groei zal de kans hogeropgeleiden te ontmoeten zijn toegenomen. Verder werd er tot in de jaren vijftig aan kinderen van verschillende sociale achtergronden verschillend onderwijs aangeboden (Jungbluth en Breemans 1984). Zo was de hbs voor kinderen van goeude burgers, terwijl arbeiderskinderen naar de ambachts- of huishoudschool gingen (Reulen en Rosmalen 1994). De doorbreking van het standenonderwijs in de jaren zestig bood kansen voor ontmoetingen tussen voorheen gescheiden groepen. Thans is het aantal hogeropgeleiden nog verder gestegen. Van de eindexamenkandidaten in 2013 deed ongeveer 19% examen vwo, rond 27% havo en 54% vmboexamen (CBS StatLine 2014). Van de hele bevolking tussen 25 en 64 jaar is ongeveer een derde hogeropgeleid.

Hoewel de kans is gestegen dat hoger- en lageropgeleiden deel uitmaken van elkaars netwerken, lijkt er tegelijkertijd een uitsortering langs opleidingslijnen plaats te vinden (vgl. Bovens 2012; Elchardus 2012; Latten 2005). Met name in relaties: 85% van de samenwonende of gehuwde partners heeft (bijna) hetzelfde onderwijsniveau (Boelens en Sinkeldam 1999).

Het onderwijs, de werkvloer en de woonomgeving zijn minder sterk gesegregeerd naar opleidingsniveau. Toch is ook daar de menging van hoger- en lageropgeleiden verre van volledig. Nederlandse gemeenten verschillen sterk in het aandeel hoogopgeleiden: dit varieert tussen de 11% en 54% (De Voogd 2013). In internationaal opzicht is de segregatie echter beperkt: inkomenssegregatie (die samenhangt met opleidingssegregatie) binnen Nederlandse gemeenten is volgens veel onderzoekers relatief klein (o.a. Bolt en Van Kempen 2003; Musterd et al. 2011; PBL 2010). Het Planbureau voor de Leefomgeving (PLB 2010) berekende de inkomenssegregatie voor verschillende steden (Rotterdam, Den Haag, Arnhem, Utrecht en Groningen) in 2005 met een segregatie-index, een maat tussen

o (maximale spreiding tussen een bevolkingsgroep en de overige bevolking van een gebied) en 100 (in een bepaald postcodegebied slechts één bevolkingsgroep). De segregatie-index van de 20% inwoners met de hoogste inkomens blijkt maximaal 32,7 te bedragen en die van de 20% laagste inkomens 23,8; allebei relatief lage indices. De inkomenssegregatie in Nederlandse steden is dus vrij beperkt. Dit heeft onder andere te maken met de relatief sterke verzorgingsstaat en dus relatief beperkte ongelijkheid (zie bv. Groot en De Groot 2014), een omvangrijke en geografisch behoorlijk verspreide sociale huursector, alsmede diversiteit in woningen waardoor mensen met verschillende inkomens toch in eenzelfde postcodegebied wonen.

Ondanks een vergelijkbaar beperkte mate van segregatie rond 2010 is er in de laatste jaren een toename in de woonsegregatie van verschillende opleidingsgroepen te signaleren. Hogeropgeleiden concentreren zich steeds sterker in steden (Van Dijk en Venhorst 2014). Ook zijn er indicaties dat de verschillen binnen steden toenemen. Zo is in Amsterdam de segregatie naar inkomen tussen 2001 en 2010 duidelijk vergroot. Dit lijkt zijn oorsprong te hebben in de groeiende kloof tussen bewoners binnen en buiten de ring (Van Oosteren 2014). Bewoners met een hoog inkomen wonen het liefst nabij andere mensen met een hoog inkomen, en nabij stedelijk erfgoed en de daarbij behorende voorzieningen. Hierdoor concentreren zij zich steeds meer binnen de ring in het centrum (Van Duijn en Rouwendaal 2014). Een andere indicatie voor de groeiende scheiding tussen opleidingsgroepen is de toenemende populariteit van besloten woonvormen: vormen die niet geheel zijn afgesloten (*gated communities*), maar wel begrensd zijn van de omgeving door water, groen of niveauverschillen en een defensieve architectuur – een bouwwijze die contacten ontmoedigt. Naast de behoefte aan overzichtelijkheid, voorspelbaarheid en geborgenheid, wordt de toenemende populariteit namelijk ook gerelateerd aan de wens tot de bescherming van de eigen leefwereld en status (Hamers et al. 2007).

De segregatie in het wonen beïnvloedt ook de segregatie in het onderwijs; omdat veel kinderen dichtbij huis naar school gaan, is segregatie in het onderwijs voor het grootste deel het gevolg van segregatie in woonwijken (Sykes et al. 2011). Maar door de relatief beperkte verschillen in sociaaleconomische positie tussen wijken, zijn scholen in Nederland ook sociaaleconomisch relatief gemengd (Driessen et al. 2003).

Vanwege de relatie tussen woonsegregatie en schoolsegregatie wordt in onderzoek vaak gekeken in welke mate de school een afspiegeling van de wijk is. Doorgaans is de norm voor afspiegeling dat de schoolpopulatie minder dan 20 procentpunten afwijkt van de buurtpopulatie. In een onderzoek naar segregatie in het Amsterdamse basisonderwijs naar opleidingsniveau van de ouders bleek 13% van de scholen (28 van de 203) op dit kenmerk geen afspiegeling van de wijk te vormen (Broekhuizen en Jakobs 2010). 10% van de scholen had veel meer (meer dan 20%) kinderen van laagopgeleide ouders dan op basis van de buurt samenstelling verwacht mag worden. Deze cijfers duiden er op dat naast woonsegregatie ook voorkeuren een rol spelen. Ten eerste blijkt het keuzegedrag van ouders

schoolsegregatie te versterken, omdat met name autochtone en hogeropgeleide ouders ook scholen buiten de directe woonbuurt overwegen voor hun kinderen (Karsten et al. 2003; Zeldenrijk 2010). Daarnaast zijn er aanwijzingen dat sommige scholen segregatie bevorderen door een extra hoge ouderbijdrage, wachtlijsten of toelatingscriteria (Karsten et al 2003).

Veel werkvloeren zijn relatief homogeen in opleidingsniveau (Mollenhorst et al. 2008). In horecabedrijven zijn bijvoorbeeld relatief weinig posities waarvoor een hoog opleidingsniveau is vereist en op ministeries geldt het tegenovergestelde. Zelfs als de werkvloer heterogeen is, is het niet gezegd dat mensen veel in contact komen met collega's met een ander opleidingsniveau. Eerder onderzoek laat zien dat men op het werk vooral steun en advies zoekt bij collega's met dezelfde functie of titel (Ibarra 1995; Brass 1985). Zelfs de contacten van fysici op een universiteit bleken sterk gescheiden naar onderzoeksresultaten, specialisaties en of zij vooral les gaven of onderzoek deden (Blau 1977). Dergelijke scheidslijnen hangen sterk samen met het functie- en het opleidingsniveau.

Samenvattend: er is enige segregatie naar opleidingsniveau in settings zoals buurt, school en werk. Tegelijkertijd is het aantal hogeropgeleiden thans groter dan ooit en nivelleert de verzorgingsstaat ongelijkheden voor een deel. De laatste jaren is echter een toename van segregatie naar inkomen (en dus wellicht ook opleiding) te zien.

9.3 Contacten tussen lager- en hogeropgeleiden

Met de beperkte mate van segregatie zijn er relatief veel gelegenheden waar hoger- en lageropgeleiden met elkaar in contact kunnen komen. Dit hoeft echter niet te betekenen dat men ook contact heeft en met elkaar omgaat: men kan in een naar onderwijsniveau gemengde buurt wonen, maar alleen een praatje maken of op bezoek gaan bij buurtgenoten met een vergelijkbaar opleidingsniveau. We kijken daarom naar de netwerkcontacten tussen hoger- en lageropgeleiden met data uit de *Survey of the Social Networks of the Dutch* (SSND).¹ Dit is een panelonderzoek naar sociale netwerken van bewoners van Nederland. Netwerken omvatten in deze studies alle soorten relaties in het dagelijks leven: dus met familie, vrienden, collega's, burens en kennissen. Netwerken zijn in kaart gebracht en afgebakend met behulp van de *name generator methode* (zie Fischer 1982; Marsden 2011). In deze methode wordt aan de respondenten een aantal vragen over sociale activiteiten voorgelegd, zoals met wie men in de vrije tijd contact heeft, bij wie men op bezoek gaat of met wie men over persoonlijk zaken praat. Vervolgens worden over de genoemde netwerkleden een aantal vragen gesteld. Zo worden de kenmerken van de netwerkleden en die van de relatie tussen respondent en netwerklid in kaart gebracht.

1 Sinds 2000 zijn er drie metingen naar deze netwerken verricht, in 2000, 2007 en 2013 (zie ook Volker en Flap 2002). Voor deze bijdrage gebruiken we de laatste meting.

Tabel 9.1 laat zien dat mensen het vaakst contact hebben met personen met eenzelfde opleidingsniveau²: de aantallen in de diagonale lijn in de tabel zijn dan ook het grootst. Dit geldt het sterkst voor hoogopgeleiden: terwijl 63% van de contacten van hoogopgeleiden eenzelfde opleidingsniveau heeft, is dat bij de midden-groep 43% en bij lageropgeleiden rond 55%. Verder blijken vooral de netwerken van hoger- en lageropgeleiden gescheiden te zijn: slechts 18% van de netwerkleden van lageropgeleiden zijn hoogopgeleid en maar 14% van de netwerkleden van hogeropgeleiden zijn laagopgeleid. In de middencategorie zijn de verschillen het kleinst: rond een derde heeft iemand met een hoge opleiding in zijn of haar netwerk en rond 40% gaat om met iemand met dezelfde opleiding. De sociale sluiting lijkt het grootst te zijn in de hogere opleidingscategorie.

Tabel 9.1

Contacten tussen opleidingsniveaus (in aantallen en in procenten)^a

		opleidingsniveau netwerklid (n = netwerkleden)		
		laag	midden	hoog
opleidingsniveau respondent:	laag (n = 348)	1.307 (55%)	662 (28%)	417 (18%)
	midden (n = 274)	615 (25%)	1.065 (43%)	794 (32%)
	hoog (n = 360)	498 (14%)	870 (24%)	2.332 (63%)

a Horizontaal gepercenteerd. χ^2 1883,9; df4, $p < .000$.

Bron: SSND 2013 (n = 982 respondenten en 8560 relaties)

9.4 Gelegenheden voor contacten

Doen lageropgeleiden hun contacten op andere plekken op dan hogeropgeleiden? We nemen een aantal ontmoetingscontexten onder de loep: school, werk, familie, buurt, vrijetijdsorganisaties, vrienden, en publieke ontmoetingsgelegenheden.

- Om de resultaten overzichtelijk te presenteren, hebben we de opleidingsniveaus samengevat in drie categorieën: laag (basisschool, lbo, vmbo) midden (mavo, havo, mbo, vwo) en hoog (hbo en universiteit). In de data zijn volgens deze indeling rond 30% lager-, 30% middelbaar en 40% hogeropgeleide respondenten.

Tabel 9.2 laat zien dat hoger- en lageropgeleiden hun contacten in andere contexten opdoen. Voor lageropgeleiden is de buurt de belangrijkste context voor het rekruteren van relaties. Via werk, familie en vrienden doet men ook regelmatig relaties op, maar dan gaat het om duidelijk kleinere aantallen. Mensen in de middelste en hoogste opleidingscategorie doen de meeste contacten op het werk op. Daarnaast ontmoeten zij regelmatig mensen in de buurt of via vrienden. Wat verder opvalt is dat familieleden een relatief minder belangrijke bron van contacten vormen voor hogeropgeleiden dan voor lageropgeleiden.

De laatste kolom van tabel 9.2 geeft aan of de gevonden verschillen significant zijn, dus niet te wijten aan toevallige schommelingen. Alleen bij het ontmoeten in vrijetijdclubs en bij vrienden zijn de verschillen tussen opleidingsniveaus niet significant; ze zijn voor alle drie de opleidingsgroepen even belangrijk.

Tabel 9.2

Alledaagse contexten waarin contacten worden opgedaan, naar opleidingsniveau (in procenten van alle respondenten en per opleidingsniveau)^a

Context	opleidingsniveau				verschil significant?
	allen	laag	midden	hoog	
school/opleiding	5	3	5	7	ja
Werk	29	19	31	32	ja
Familie	12	17	13	8	ja
Buurt	27	35	25	25	ja
club/organisatie (sport, muziek, kerk)	11	10	11	12	nee
vrienden (feest, thuis, vakantie)	15	16	15	14	nee
publieke gelegenheid (ook schoolplein)	6	7	7	6	ja

a Leesvoorbeeld: lageropgeleiden doen 3% van hun contacten in de opleiding op, hogeropgeleiden 7%. In totaal hebben mensen gemiddeld 5% van hun huidige netwerkleden tijdens de opleiding leren kennen. De percentages van de kolommen tellen niet op tot 100, omdat soms meer dan één context per netwerklid is genoemd.

Bron: SSND 2013 (n = 1067)

We weten nu waar mensen hun contacten opdoen: vooral op het werk en in de buurt. Maar wie - mensen met welke opleidingsniveaus - ontmoeten ze in welke setting? Tabel 9.3 laat zien in welke drie contexten het vaakst netwerkleden met een bepaald opleidingsniveau worden ontmoet.

Tabel 9.3

De populairste contexten voor het opdoen van netwerkleden met een bepaald opleidingsniveau, naar opleidingsniveau (in rangorde)^a

opleidingsniveau respondent	opleidingsniveau netwerk lid		
	laag	midden	hoog
laag	1. buurt 2. familie 3. vrienden	1. buurt 2. werk 3. vrienden	1. buurt 2. werk 3. vrienden
midden	1. buurt 2. werk 3. familie	1. werk 2. buurt 3. familie	1. werk 2. buurt 3. vrienden
hoog	1. buurt 2. vrienden 3. familie	1. buurt 2. werk 3. vrienden	1. werk 2. buurt 3. vrienden

a Leesvoorbeeld: laagopgeleide respondenten doen contacten met laagopgeleide netwerkleden het vaakst in buurt (1), familie (2) en bij vrienden (3) op. Met midden- en hoogopgeleide netwerkleden doen ze dat vooral in de buurt (1), op het werk (2) en bij vrienden (3).

Bron: SSND 2013 (n = 1067)

Opvallend is dat lageropgeleiden hun netwerkleden vooral in de buurt ontmoeten, ook hun netwerkleden met een universitaire opleiding. Voor de middencategorie is de werksetting belangrijker: mensen met een havo- of mbo-opleiding ontmoeten weliswaar lageropgeleiden in de buurt, maar anderen die gelijk of hoger zijn opgeleid vaker op het werk. Hoogopgeleiden ontmoeten mensen met een lager opleidingsniveau voornamelijk in de buurt en anderen met eenzelfde niveau op het werk. Er blijkt dus een duidelijk patroon te zijn: laagopgeleide mensen vinden hun contacten veel meer in de buurt dan hogeropgeleiden. Opvallend is dat zij ook hogeropgeleiden in de buurt ontmoeten.

9.5 Maakt sociale compositie een verschil?

De buurt blijkt bij uitstek de context waar hoger- en lageropgeleiden contact met elkaar kunnen leggen en dat ook doen. Welke rol speelt de samenstelling van een buurt? Indien de sociale compositie van een buurt invloed heeft op sociale netwerken van bewoners is dit een indicatie voor de kracht van gelegenheden of contexten, ongeacht de preferenties die mensen hebben voor contact met bepaalde anderen. Is het dus zo dat in buurten waar het ‘aanbod’ van mensen met een bepaald opleidingsniveau groter is ook de kans toeneemt dat deze in persoonlijke netwerken voorkomen? Om deze vraag te beantwoorden zijn voor alle gemeenten

in de SSND via gegevens van het CBS het percentage lager-, middelbaar en hogeropgeleiden verzameld en aan de SSND gekoppeld. Omdat data over opleidingsniveau niet per buurt beschikbaar zijn, onderzoeken we deze vraag op gemeenteniveau. Vervolgens is een logistische multilevelanalyse uitgevoerd, waarbij drie niveaus zijn onderscheiden: gemeenten, respondenten en netwerkleden. De kans op een netwerklid met een lage opleiding is geschat in afhankelijkheid van de samenstelling van de gemeente, het opleidingsniveau van de respondent en de meest populaire ontmoetingsplaatsen. Tabel 9.4 geeft een samenvatting van de resultaten.

De analyse laat zien dat de kans op het hebben van contact met iemand met een lage opleiding vooral door het opleidingsniveau van de respondent zelf wordt bepaald: lageropgeleiden hebben veel meer kans op contacten met andere lageropgeleiden. Hoe hoger de respondent is opgeleid, hoe minder vaak deze lageropgeleiden in het netwerk heeft. Technisch gezegd: met iedere trede hoger op de opleidingsschaal van de respondent gaan de odds op het hebben van een laagopgeleid netwerklid met een factor 0,5/0,6 omlaag. Model 2 tot en met 4 laten zien dat de samenstelling van de gemeente de kans op het hebben van een lageropgeleid netwerklid eveneens beïnvloedt. Met iedere procent meer laagopgeleiden in een gemeente nemen de odds op het hebben van een laagopgeleid netwerklid met 4 tot 6% toe; dit geldt voor alle opleidingsniveaus van de bewoners. Anders geformuleerd: voor zowel hoger-, als middel en lageropgeleiden geldt dat als er in hun gemeente meer lageropgeleiden wonen, zij vaker een lageropgeleide in hun netwerk hebben. De twee settings waar men het vaakst netwerkleden ontmoet hebben een tegenovergesteld effect: terwijl de kans op het ontmoeten van een lageropgeleid netwerklid vooral in de buurt groot is, is deze voor het werk juist kleiner. De odds dat men een laagopgeleid netwerklid in de buurt ontmoet is circa 23% groter dan de odds zo iemand in andere contexten tegen te komen. De odds dat men iemand met een hoge of middelhoge opleiding op het werk ontmoet is rond twee keer groter ($0,48^{-1}$) dan in een andere setting. In model 4 is tenslotte gekeken of het effect van de samenstelling van de gemeente voor alle opleidingsniveaus hetzelfde is. Het effect van het percentage lageropgeleiden in een gemeente op de kans om lageropgeleiden in het netwerk te hebben is voor hogeropgeleiden iets kleiner; echter, de interactieterm is op de grens van significantie.

In eerdere modellen is ook gecontroleerd voor leeftijd en sekse van respondent en netwerklid. De effecten hiervan zijn echter klein of geheel afwezig en ze veranderen het geschetste patroon niet. In aanvullende analyses hebben we ook gekeken naar de invloed van werk hebben. Ook dan ontmoeten laagopgeleiden meer mensen, vooral andere laagopgeleiden, in de buurt.

Kortom, de analyse laat zien dat zelfs bij een relatief onzuivere meting van de samenstelling van de context, namelijk op gemeenteniveau, meetbare effecten van de gelegenheidsstructuur te vinden zijn: de aanwezigheid van meer laagopgeleiden in een gemeente verhoogt de kans op het hebben van een laagopgeleid netwerklid. Dit effect vindt bovenop en onafhankelijk van de opleiding van een individuele bewoner van een gemeente plaats. Je zou dus kunnen stellen dat mensen die in alle contexten van hun dagelijkse leven mensen met een verschillende

opleiding tegenkomen hun netwerk ook meer verschillend inrichten. Om Peter Blau nog maar eens te parafraseren: als er meer Eskimo's in de omgeving zijn, trouwen mensen vaker met een Eskimo.

Tabel 9.4

Analyse van de kans op een laagopgeleid netwerklid in afhankelijkheid van samenstelling van de gemeente, opleiding respondent en contexten voor ontmoeting, SSND 2013^{ab}

	model 0	model 1	model 2	model 3	model 4
<i>constante:</i>	-0,81 (0,08)**	-0,72 (0,10)*	-0,49 (0,24)*	-0,46 (0,26)	-0,43 (0,34)
<i>gemeente:</i>					
% laagopgeleiden	---	---	1,04**	1,04**	1,06**
<i>respondent:</i>					
opleiding	---	0,54**	0,52**	0,53**	0,64**
<i>netwerklid:</i>					
ontmoet in buurt	---	--	--	1,23**	1,23**
ontmoet op het werk	---	--	--	0,48**	0,48**
<i>Interactie:</i>					
opleiding respondent * % laagopgeleiden in gemeente		--	--	--	0,99+

a Logistische multilevelanalyse; geschat wordt de kans op een laagopgeleid netwerklid.

b Coëfficiënten zijn exp (B); + = p < .10; * = p < .05; ** = p < .001, -2 loglikelihood is voor model 0: 9644,03; model 1: 8523,7; model 2: 7707,67; model 3: 7281,33; model 4: 7271,99. Gemeentes dragen rond 5% bij aan de variatie in de data.

Bron: CBS-statline en SSND 2013 (N = 45 gemeenten; 1067 respondenten, 8560 netwerkleden)

9.6 Lageropgeleiden meer sterke bindingen, hogeropgeleiden meer zwakke bindingen

We hebben gezien dat hoger- en lageropgeleiden vooral contacten onderhouden met mensen met een vergelijkbaar opleidingsniveau. Wat betekent dit verschil voor de hupbronnen waartoe mensen toegang hebben? Verschillen de netwerken

van verschillende opleidingsgroepen bijvoorbeeld in omvang en reikwijdte, en hebben zij daardoor een andere toegang tot hulpbronnen? We onderzoeken dit met een methode die sociale hulpbronnen in netwerken in kaart brengt, de *position generator* (zie Lin en Dumin 1986). De respondenten in de ssnd kregen een lijst met posities of beroepen voorgelegd met de vraag of zij iemand kennen met zo'n positie of beroep. 'Kennen' betekent dat men een praatje zou kunnen maken indien men elkaar op straat tegenkomt. Wanneer men iemand met een bepaalde positie kent, wordt eveneens gevraagd of dit een familielid, vriend of kennis is. De posities van degenen die men kent, worden in prestigescores uitgedrukt op een schaal van 0 tot 100 waarbij een hogere score meer prestige indiceert. Deze scores worden als een maat voor toegang tot sociale hulpbronnen oftewel sociaal kapitaal beschouwd.

Tabel 9,5 toont grote verschillen tussen de opleidingsniveaus. Mensen in de laagste opleidingscategorie noemen bijna de helft minder posities (6,5) dan mensen in de hoogste categorie (12,6). Ook zien we dat lageropgeleiden een veel hoger aandeel familieleden noemen dan hogeropgeleiden. Terwijl de door hogeropgeleiden genoemde posities ongeveer even vaak door vrienden (29,1%) als familieleden (29,3%) worden bekleed, is dat bij lageropgeleiden voor meer dan de helft (51,9%) een familielid. Dit betekent dat lageropgeleiden niet alleen minder toegang tot hogere posities in de samenleving hebben, maar dat zij ook minder zwakkere bindingen (bv. kennissen) met anderen hebben. Omdat juist zwakke bindingen zorgen voor contacten met andere sociale circuits, alsmede voor informatie en voor sociale inbedding is dit een belangrijke bevinding.

In absolute aantallen hebben lager- en hogeropgeleiden ongeveer evenveel familieleden in hun netwerk (gemiddeld circa 3,7). Het verschil komt tot stand doordat hogeropgeleiden daarnaast meer vrienden en kennissen noemen. Lageropgeleiden hebben weinig toegang tot hulpbronnen via vrienden: gemiddeld wordt er maar circa één vriendschapscontact genoemd (15%). Hogeropgeleiden daarentegen hebben evenveel vrienden als familieleden in hun netwerk en zelfs nog meer kennissen (42%).

Ook wanneer we kijken naar de hoogte en de reikwijdte in prestige van de genoemde posities zien we grote verschillen: laagopgeleiden hebben minder contacten aan de 'top' en daardoor ook een kleinere range van hoog naar laag in prestige van hun contacten. Hogeropgeleiden noemen weliswaar veel mensen met een soortgelijk opleidingsniveau, maar ze kennen ook mensen met een lagere maatschappelijke positie. Dat betekent dat hogeropgeleiden geen geïsoleerd bestaan leiden. Terwijl zij zowel toegang hebben tot de hoogste als lagere sociale lagen, hebben lageropgeleiden voornamelijk toegang tot contacten in de eigen groep.³

3 Een mogelijke vertekening in de data zou kunnen bestaan wanneer lager- en hogeropgeleiden verschillen in hun bereidheid aan te geven of zij een praatje zouden kunnen maken op straat. Het is mogelijk dat hogeropgeleiden verbaal sterker zijn en daarom eerder met mensen praten,

Via welk type contacten heeft men toegang tot de hoogste posities? Voor hoogopgeleiden loopt die het vaakst via kennissen, al is het verschil met familieleden en vrienden niet bijzonder groot (zie tabel 9.6). Voor lageropgeleiden is de toegang via familie vaak duidelijk belangrijker dan die via kennissen of vrienden (vgl. de prestigescore van 62,4 voor familie met die van 50,1 voor vrienden). Kijken we naar het type contacten dat toegang geeft tot de laagste positie, dan zijn dit voor laagopgeleiden het vaakst familieleden en voor hoogopgeleiden kennissen. Dit bevestigt de eerdere bevinding dat lageropgeleiden in een kleinere en meer op familie gerichte wereld leven dan hogeropgeleiden. Verder zien we in tabel 9.6 dat hoogopgeleide respondenten vooral via hun kennissen toegang hebben tot lagere sociale strata.

Tabel 9.5

Toegang tot prestigeposities, naar opleidingsniveau (in gemiddelden, standaarddeviatie tussen haakjes); SSND 2013, n=1067^a

opleiding respondent:	laag	midden	hoog
	M (Std.)	M (Std.)	M (Std.)
netwerkleiden (N)	6,5 (6,5)	10,8 (7,4)	12,6 (6,9)
familie (%)	52	39	29
vrienden (%)	15	25	29
kennissen (%)	33	36	42
hoogste sociaal kapitaal	66,8 (19,0)	76,4 (12,9)	82,7 (7,4)
range sociaal kapitaal	45,5 (22,3)	57,5 (15,6)	60,1 (14,7)
gemiddeld sociaal kapitaal	37,9 (19,9)	43,2 (9,9)	49,6 (9,8)

a Leesvoorbeeld: van de 6,5 netwerkleiden die laagopgeleiden gemiddeld aankruisen behoort 52% tot de familie, 15% zijn vrienden en 33% zijn kennissen. De gemiddelde prestigescore van de netwerkleiden van laagopgeleiden is 37,9 (op een schaal van 0 tot 100) en voor hoogopgeleiden 49,6.

Bron: SSND 2013 (n = 1067)

ongeacht de sociale status van de ander. Echter, als men niet met iemand durft te praten zal men ook niet gauw hulpbronnen via deze relatie kunnen mobiliseren. Het is ook mogelijk dat lageropgeleiden hier meer gêne voelen. Daarnaast zou het kunnen dat hogeropgeleiden vaak lageropgeleiden noemen van wie zij diensten afnemen, zoals een loodgieter of een kapper. Voor hen is dan duidelijk om welke beroepsgroep het gaat; voor de lageropgeleide die de dienst verleent is het beroep van de klant echter helemaal niet zo duidelijk.

Tabel B9.1 in de bijlage geeft het beeld voor de afzonderlijke beroepen. Hier is te zien hoe vaak hoog- en laagopgeleiden mensen met verschillende beroepen kennen. Zo kennen veel meer hoog- dan laagopgeleiden een arts, architect, wetenschapper of rechter. Lageropgeleiden kennen vaker een vrachtwagenchauffeur of een productiemedewerker. Sommige beroepen integreren de verschillende opleidingsgroepen: een kapper wordt door alle drie niveaus redelijk vaak genoemd, net als een bouwvakker of een mechanicus. Tot slot zijn er posities die door geen van de groepen vaak genoemd worden, zoals een vakbonds lid of een slager.

Tabel 9.6

Verschillen in toegang tot sociaal kapitaal via familie, vrienden en kennissen, naar opleidingsniveau (gemiddelde scores, standaarddeviatie tussen haakjes); SSND 2013, n=1067^a

	hoogste toegang via...			laagste toegang via...		
	familie	vrienden	kennissen	familie	vrienden	kennissen
opleiding respondent	M (Std.)	M (Std.)	M (Std.)	M (Std.)	M (Std.)	M (Std.)
laag	62,4 (20,3)	50,1 (22,2)	57,5 (20,8)	24,7 (13,2)	31,6 (18,4)	28,8 (16,1)
midden	66,9 (17,9)	64,2 (18,3)	66,1 (19,7)	27,6 (16,0)	32,5 (17,9)	28,5 (16,1)
hoog	72,2 (14,4)	73,1 (15,4)	73,4 (15,9)	36,6 (19,5)	38,7 (14,1)	30,0 (16,9)

a Leesvoorbeeld: laagopgeleiden hebben toegang tot hogere prestigescores (op een schaal van 0 tot 100) via familie (max. gem. 62,4) dan via vrienden (max. gem. 50,1) en kennissen (max. gem. 57,5). Hogeropgeleiden hebben via familie, vrienden en kennissen toegang tot vergelijkbare prestigescores: resp. max. gem. 72,2; 73,1; 73,4.

Bron: SSND 2013 (n = 1067)

9.7 Conclusie

In eerdere hoofdstukken is aangetoond dat de houdingen en manieren van leven van lager- en hogeropgeleiden duidelijk uiteenlopen. In dit hoofdstuk hebben we bekeken of ook de netwerken van hoger- en lageropgeleiden gescheiden zijn. Dit is relevant omdat door onderling contact opvattingen kunnen worden uitgewisseld en men beter kan leren omgaan met verschillen.

Inderdaad leven hoger- en lageropgeleiden in relatief gescheiden werelden: zij hebben veel vaker contact met mensen met een vergelijkbaar opleidingsniveau dan met elkaar. Hoger- en lageropgeleiden hebben het minst contact met elkaar. Als dat contact er wel is, hebben zij elkaar relatief vaak in de buurt ontmoet. De buurt en het werk, maar ook vrienden en familie, blijken belangrijke ontmoetingscontexten. Opvallend is dat lageropgeleiden contacten vaker in de

buurt opdoen dan hogeropgeleiden. Voor hogeropgeleiden is het werk juist de belangrijkste ontmoetingsplek. In dit opzicht is de wereld van lageropgeleiden ook geografisch kleiner: ze hebben hun netwerkleden vaker in de buurt ontmoet.

De samenstelling van gemeenten beïnvloedt de mate waarin hoger- en lageropgeleiden contacten met elkaar hebben. Indien er meer mensen met een lage opleiding in een bepaalde gemeente wonen hebben mensen ook in hun netwerk eerder lageropgeleiden. Ontmoetingsgelegenheden maken dus verschil, hoewel het effect van individuele kenmerken sterker is: ook al zijn er veel laagopgeleiden in een gemeente, dan nog gaan hoogopgeleiden eerder met elkaar dan met laagopgeleiden om. Echter, het effect van 'aanbod', van gelegenheden, is wellicht groter dan hier gevonden: we hebben immers alleen gegevens op gemeenteniveau kunnen gebruiken en dat is een relatief grote schaal voor het meten van context-effecten.

Zoals gezegd zijn naast gelegenheden ook preferenties van belang. Een korte literatuurstudie naar de ontmoetingskansen die verschillende contexten bieden wijst erop dat hogeropgeleiden beter in staat zijn preferenties te realiseren (Bottero 2007; Bourdieu 1984). We hebben in onze analyse geen preferenties gemeten, maar er bestaan hierover twee algemene hypothesen: mensen gaan het liefst met 'eigen soort' om (McPherson et al. 2010) en mensen gaan liever om met iemand met meer status (Laumann 1972). Beide hypothesen hebben echter hetzelfde gevolg: de sluiting van sociale lagen. Wij hebben een dergelijke sluiting vooral aan de top gezien. Hogeropgeleiden kiezen elkaar nog vaker als netwerkklid dan lageropgeleiden. Tegelijkertijd hebben hogeropgeleiden ook meer toegang tot andere sociale cirkels, zo bleek uit de analyse over de toegang tot sociale posities. Hoewel de mensen met wie hogeropgeleiden regelmatig omgaan vaak ook hoogopgeleid zijn, kennen zij ook mensen met lagere posities. Dit ligt anders voor lageropgeleiden: zij hebben voornamelijk toegang tot contacten in de eigen groep en dan vooral in de familie. Opvallend is verder dat lageropgeleiden beduidend minder kennissen noemen dan hogeropgeleiden. Kennissen zijn in vergelijking met vrienden en familieleden zwakke bindingen. Via zwakke bindingen komen echter nieuwe bindingen in het netwerk tot stand; zwakke bindingen zijn tevens belangrijk voor integratie omdat ze meer vertakt zijn en verder reiken door de verschillende sociale lagen. Indien men vooral sterke bindingen (en vooral met soortgelijken) onderhoudt is de cohesie in de samenleving laag – er zijn dan nauwelijks bruggen tot andere sociale werelden. Dit betekent ook dat er nauwelijks uitwisseling van ideeën, meningen of houdingen plaatsvindt tussen verschillende sociale groepen.

De sociale wereld van lageropgeleiden laat zich typeren als relatief klein en gesloten, terwijl hogeropgeleiden in een grotere en globalere sociale wereld leven. Ten eerste zagen we dat de netwerken van lageropgeleiden veel minder omvangrijk zijn dan die van hogeropgeleiden: zij kennen minder mensen. Daarnaast zijn lageropgeleiden in hun contacten meer gericht op de buurt en hun familie. Dit betekent dat contacten zich meer lokaal afspelen.

Een mogelijke verklaring voor deze netwerkverschillen is dat lageropgeleiden minder participeren, minder vaak een betaalde baan hebben en minder

te besteden hebben. De beperktere en meer lokale wereld van laagopgeleiden is daarmee geen keuze, maar wellicht het gevolg van een verschil aan mogelijkheden. Het vergroten van een sociale wereld brengt immers ook kosten met zich mee, zoals reiskosten om verre vrienden te bezoeken of om naar het werk te forenzen. Indien men de sociale werelden van hoger- en lageropgeleiden dichter bij elkaar wil brengen zou men waarschijnlijk het best kunnen beginnen bij de woonbuurt: buurten zijn – hoewel vaak homogeen samengesteld – een belangrijke sociale mixer. Wil men scheidslijnen tussen lager- en hogeropgeleiden verzachten zou men daarom gemengd wonen en gemeenschappelijke buurtactiviteiten moeten stimuleren. Ook al zijn de effecten van aanbod, van contexten, klein, ze zijn er en bieden een kans voor beleid.

Deze conclusie plaatst eerdere bevindingen naar de wenselijkheid van sociale menging in wijken (bv. Blokland-Potters 1998; Ostendorf et al. 2001; Musterd 2003; Uitermark 2006) in een ander perspectief, ook al is vergelijking lastig omdat die onderzoeken zich meer richtten op menging van etnische achtergronden en niet van opleidingsniveaus. Daarnaast wordt menging vaak bestudeerd in relatie tot uitkomsten zoals sociale stijging of kansen op werk, en niet in relatie tot feitelijk contact. Ongeacht deze verschillen blijft het opmerkelijk dat deze eerdere studies er consistent op wijzen dat menging vooral onwenselijke effecten heeft. Een mogelijke verklaring is dat daarin uitsluitend naar de invloed van de buurt en niet van meerdere contexten is gekeken. Vergeleken met andere contexten blijkt de buurt de plek waar sociale menging het vaakst plaatsvindt en tot netwerkcontacten leidt. Werk, familie en vrijetijdclubs zijn nog geslotener en selectiever dan de buurt. Het is zaak om nader te onderzoeken hoe deze bevinding zich precies verhoudt tot eerder onderzoek naar menging van mensen met verschillende etnische achtergronden. Ook zal men moeten nagaan wat de gevolgen zijn van menging met betrekking tot andere sociaal relevante kenmerken zoals leeftijd of gezinssamenstelling. Bij een verdere vergrijzing en toename van alleenstaanden kunnen ook deze kenmerken in relevantie toenemen. Toekomstig onderzoek zal zich daarom niet alleen op een bepaald kenmerk moeten richten: om gevolgen van nabijheid en keuzeprocessen te begrijpen en te verklaren is het van belang de relevante sociale dimensies, zoals opleiding, leeftijd en etniciteit in diverse alle-daagse contexten simultaan te bestuderen.

Literatuur

- Allport, G. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, MA: Perseus Books.
- Blau, P. (1977). *Inequality and Heterogeneity*. New York: Free Press.
- Blokland-Potters, T. (1998). *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Boelens, A. en I. Sinkeldam (1999). Onderwijsniveau van paren. In: *CBS Webmagazine*, 15 februari 1999. [<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/1999/1999-0187-wm.htm>]
- Bolt, G. en R. van Kempen (2003). Escaping Poverty Neighbourhoods in the Netherlands. In: *Housing, Theory and Society*, jg. 20, nr. 4, p. 209–222.
- Bottero, W. (2007). Social Inequality and Interaction. In: *Sociology Compass*, nr. 1/2, p. 814–831.
- Bourdieu, P. (1984[1979]). *Distinction*. Londen: Routledge.
- Bovens, M. (2012). *Opleiding als scheidslijn. Van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken* (oratie). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Brass, D.J. (1985). Men's and women's networks: a study of interaction patterns and influence in an organization. In: *Academic Management Journal*, nr. 28, p. 327–343.
- Broekhuizen, J. en E. Jakobs (2010). *Stand van zaken segregatie basisonderwijs. Schooljaar 2009/2010*. Amsterdam: Dienst Onderzoek en Statistiek.
- CBS statline (2014) <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=80122NED&D1=0&D2=0&D3=0-2&D4=0-1,3-4&D5=0&D6=0&D7=0&D8=1&HDR=G5,G6,G1,G4,G2,T&STB=G3,G7&VW=T>
- Dijk, J. van, en V. Venhorst (2014). Kunnen gemeenten afgestudeerden voor de eigen arbeids- en woningmarkt behouden? In: J. Bakens, H.L.F. de Groot, P. Mulder en C.J. Pen, *Soort zoekt soort. Clustering en sociaal-economische scheidslijnen in Nederland*. Den Haag: Platform 31 en Vrije Universiteit.
- Driessen, G., J. Doesburgh, G. Ledoux, I. van der Veen en M. Vergeer (2003). *Sociale integratie in het primair onderwijs*. Nijmegen: ITS.
- Duijn, M. van, en J. Rouwendaal (2014). Locatiekeuze van hogere inkomens: de rol van stedelijk erfgoed en soortgenoten. In: J. Bakens, H.L.F. de Groot, P. Mulder en C.J. Pen, *Soort zoekt soort. Clustering en sociaal-economische scheidslijnen in Nederland*. Den Haag: Platform 31 en Vrije Universiteit.
- Elchardus, M. (2012). Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn. In: *De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving*. Essaybundel. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Fischer, C.S. (1982). *To dwell among friends. Personal networks in town and city*. Chicago: Chicago University Press.
- Groot, S. en H. de Groot (2014). Soortgenoten tegen wil en dank? Het effect van clustering op productiviteit van werknemers. In: J. Bakens, H.L.F. de Groot, P. Mulder en C.J. Pen, *Soort zoekt soort. Clustering en sociaal-economische scheidslijnen in Nederland*. Den Haag: Platform 31 en Vrije Universiteit.
- Herweijer, L. (2010). Generaties in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. In: A. van den Broek, R. Bronneman en V. Veldheer, *Wisseling van de wacht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Hamers, D., K. Nabielek, S. Schluchter en M. van Middelkoop (2007). *Afgeschermdde woondomeinen in Nederland*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Homans, G.C. (1950). *The Human Group*. New York: Harcourt Brace.
- Ibarra, H. (1995). Race, opportunity and diversity of social circles in managerial networks. In: *Academic Management Review*, nr. 38, p. 673-703.
- Jungbluth, P. en A. Breemans (1984). Ongelijkheidsreproductie door differentiatie. Het zoekgeraakte ideaal van de eenheidsschool. In: *Comenius*, nr. 14, p. 188-211.
- Karsten, S., G. Ledoux, J. Roeleveld, C. Felix en D. Elshof (2003). School choice and ethnic segregation. In: *Educational Policy*, jg. 17, nr. 4, p. 452-47.
- Latten, J.J. (2005). *Zwanger van segregatie. Een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie?* (oratie). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Laumann, E.O. (1972). *Bonds of Pluralism. The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York: Wiley.
- Lin, N. en M. Dumin (1986). Access to occupation through social ties. In: *Social Networks*, jg. 8, nr. 4, p. 365-385.
- Marsden, P. (2011). Survey methods for network data. In: J. Scott en P. Carrington (red.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis* (p. 370-388). New York: Sage Publications.
- McPherson, M., L. Smith-Lovin en J.M. Cook (2001). Birds of a feather: Homophily in Social Networks. In: *Annual Review of Sociology*, nr. 27, p. 415-444.
- Mollenhorst, G., B. Volker en H. Flap (2008). Social contexts and core discussion networks: using a choice-constraint approach to study similarity in intimate relationships. In: *Social Forces*, jg. 86, nr. 3, p. 937-965.
- Musterd, S. (2003). Segregation and integration: a contested relationship. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, jg. 29, nr. 4, p. 623-641.
- Musterd, S., S. de Vos, M. Das en J. Latten (2011). Neighbourhood composition and economic prospects: a longitudinal study in The Netherlands. In: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, jg. 103, nr. 1, p. 85-100.
- Oosteren, C. van (2014). De keerzijde van een florerende Amsterdamse economie. In: J. Bakens, H.L.F. de Groot, P. Mulder en C.J. Pen, *Soort zoekt soort. Clustering en sociaal-economische scheidlijnen in Nederland*. Den Haag: Platform 31 en Vrije Universiteit.
- Ostendorf, W., S. Musterd en S. de Vos (2001). Social mix and neighborhood effect. In: *Housing studies*, jg. 16, nr. 3, p. 371-380.
- PBL (2010). *Nieuwbouw, verhuizingen en segregatie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Pettigrew, T.F. en L.R. Tropp (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. In: *European Journal of Social Psychology*, jg. 38, nr. 6, p. 922-935.
- Reulen, J. en P. Rosmalen (1994). *Het Voortgezet Onderwijs in Nederland. Ontwikkelingen, structuren en regelingen*. Tilburg: Remmers.
- Sykes, B., H. Kuyper en S. Musterd (2011). Meervoudige segregatie. In: J. Dronkers (red.), *Goede bedoelingen in het onderwijs. Kansen en missers*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Uitermark, J. (2006). *Niet verspreiden, maar vooruit: Over het beperkte nu van sociale menging bij het oplossen van stedelijke problemen*. Lezing, Nijmegen, Osmosecollege Lux.
- Voogd, J. de (2013). *Nieuwe scheidlijnen op de kaart*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Volker, B. & H. Flap (2002). *The Survey of the Social Network of the Dutch. Data and Codebook.*

Utrecht: Utrecht University.

Zeldenrijk, D. (2010). *Je voelt het gewoon.* Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.

Bijlage Tabel B9.1

Toegang tot diverse sociale posities voor mensen met verschillende opleidingen (in procenten), SSND 2013, n=1067^a

	lageropgeleiden	middengroep	hogeropgeleiden
arts	19,1	36,9	56,8
kok	28,9	38,4	40,0
architect	13,2	25,2	43,0
rechter	5,1	11,7	26,6
bouwwakker	48,6	57,5	52,2
directeur	19,6	33,0	51,7
leraar	36,4	52,5	71,5
mechanicus	31,6	41,5	45,9
makelaar	12,8	23,8	31,2
vakbond	6,5	10,6	13,9
advocaat	18,1	32,8	54,9
loodgieter	28,3	32,6	54,9
boekhouder	35,9	56,8	60,9
wetenschapper	11,3	27,4	61,1
beleidsmedewerker	16,4	35,8	65,0
kunstenaar	24,0	43,6	60,9
hypotheker	10,9	20,6	16,6
politieagent	26,3	39,0	41,6
secretaresse	37,4	53,0	59,2
verzekeringsmedewerker	16,4	25,5	28,2
slager	15,0	18,8	14,1
verpleegkundige	45,3	68,1	70,1
boer	31,2	44,0	43,7
vrachtwagenchauffeur	36,9	43,7	32,7
postbode	17,6	25,2	19,6
machinist	10,6	17,8	9,8
verkoper	36,0	58,1	46,7
productiemedewerker	25,9	31,2	23,6
schoonmaker	27,3	32,0	28,0
kapper	35,2	47,9	40,7

a Leesvoorbeeld: rond 57% van de hogeropgeleiden kent een arts, van de lageropgeleiden is dit circa 19% en voor de middengroep 37%.

Bron: SSND 2013 (n = 1067)

10

Gescheiden media? Sociaal-culturele verschillen in mediaconsumptie

LINDA BOS, SANNE KRUIKEMEIER EN CLAES DE VREESE

10.1 Gaat Nederland de Verenigde Staten achterna?

De Verenigde Staten is een diep verdeelde natie. De *cultural war* uit hoofdstuk 2 tussen conservatieven en liberalen wordt nog eens aangewakkerd door een sterk partijdig mediasysteem. Conservatief Amerika kijkt naar Fox en luistert naar Rush Limbaugh en geestverwanten, liberaal Amerika kijkt naar MSNBC en leest de New York Times. De twee groepen mediagebruikers krijgen daardoor elk een ander beeld van de werkelijkheid voorgeschoteld. Gezien de recente veranderingen in ons medialandschap is het de vraag of Nederland ook deze kant op gaat.

Vanuit democratisch oogpunt is een van de belangrijkste functies van massamedia het informeren van burgers over politieke ontwikkelingen en gebeurtenissen. Aangezien het overgrote merendeel van burgers niet dagelijks direct in aanraking komt met de politiek, vormen de media *de* centrale schakel tussen de burger en de politiek. Het is dan ook van groot belang te begrijpen welke burgers welke politieke informatie kiezen of negeren. Wanneer burgers enkel worden blootgesteld aan media waarvan de inhoud overeenkomt met hun 'eigen' voorkeuren en werkelijkheid, zullen zij niet geïnformeerd worden over een 'andere' werkelijkheid. Het is dan niet ondenkbaar dat er een situatie ontstaat waarin, bijvoorbeeld, hogeropgeleiden wel geïnformeerd zijn en lageropgeleiden niet. Of, parallel aan de Amerikaanse situatie, links Nederland een ander beeld heeft van de (politieke) werkelijkheid dan rechts Nederland.

Centraal in dit hoofdstuk staat de vraag of er sociaal-culturele verschillen zijn in het gebruik van media en wat hiervan de gevolgen zijn. We bespreken allereerst recente inzichten uit de wetenschappelijke literatuur: wie kiest welke mediakanalen en nieuwsbronnen, en waarom? Welke betekenis hebben deze keuzes? Het centrale begrip dat hierbij gebruikt wordt is *selectieve blootstelling*. Verderop kijken we naar de Nederlandse situatie: het veranderde medialandschap en trends in mediagebruik.

Het zwaartepunt ligt bij de vraag *wie welke* online, offline en traditionele nieuwsbronnen gebruikt en op welke kanalen. We kijken naar verschillende ‘selectiekenmerken’: opleiding als belangrijkste, maar ook politieke voorkeur. We kijken tenslotte naar ‘clusters’ van mediagebruikers: bestaan er typen die van elkaar te onderscheiden zijn in het gebruik van specifieke media, zoals we in de vs zien? En lopen deze typen ook langs de sociaal-culturele scheidslijnen die behandeld zijn in deze bundel? Met andere woorden: zijn er gescheiden leefwerelden in mediagebruik? We beantwoorden deze vraag met surveydata die zijn verzameld in de aanloop naar de Europese verkiezingen van 2014 (De Vreese et al. 2014).

10.2 Selectieve mediablootstelling

Het principe

Het idee dat mensen verschillende media- en informatiebronnen kiezen op basis van bestaande voorkeuren is niet nieuw. Selectieve blootstelling is een bekend begrip in zowel de communicatiewetenschap als de psychologie. Hiermee wordt verwezen naar het proces waarbij zowel informatie als informatiebronnen worden uitgezocht op basis van bestaande perspectieven, voorkeuren, opvattingen en gedachten. Volgens dit principe wordt de nieuwe informatie ‘gewogen’. Informatie die goed aansluit bij bestaande ideeën wordt geaccepteerd, terwijl tegenstrijdige informatie wordt genegeerd. Dat laatste wordt in de literatuur ook wel ‘cognitieve dissonantiereductie’ genoemd, waarbij informatie wordt geselecteerd of geherinterpreteerd zodat het past binnen bestaande opvattingen.

Selectieve blootstelling bevat dus twee elementen. Enerzijds worden informatiebronnen uitgezocht die aansluiten bij bestaande overtuigingen en anderzijds wordt de inhoud van deze bronnen geïnterpreteerd en selectief overgenomen. Selectieve blootstelling leidt dan ook eerder tot een bevestiging, eventueel zelfs versterking, van bestaande opvattingen dan tot onderwerping aan een diversiteit van standpunten.

We zijn geïnteresseerd in dit proces als het gaat om politieke informatie, en in het bijzonder in de selectie van nieuws- en informatiebronnen. In deze context is kennis over de onderliggende oorzaken van selectie, de patronen van gemaakte keuzes en de gevolgen van groot belang. Blootstelling aan verschillende standpunten raakt immers aan de kwaliteit van de democratie. In het vervolg spreken we daarom over *politieke* selectieve blootstelling (PSB).

De gevolgen van politieke selectieve blootstelling

Politieke selectieve blootstelling is in de internationale literatuur een hot topic. Het begint met de intrinsieke voorkeuren van burgers: gaan die uit naar entertainment of naar nieuws en actualiteiten? Prior (2007) stelt dat deze ‘relatieve entertainmentvoorkeur’ al een eerste scheidslijn oplevert, namelijk tussen burgers

die in een divers medialandschap nieuws vermijden (en de voorkeur geven aan entertainment) en burgers die juist nieuws en informatie opzoeken.

Stroud (2008) beschrijft hoe Amerikanen hun mediagebruik, vooral voor politieke informatie, in lijn brengen met hun bestaande opvattingen. Zij laat zien dat de keuze voor zowel kranten, radioprogramma's, televisienieuws als internetbronnen gerelateerd is aan politieke voorkeuren, en leidt tot mediagebruik dat georganiseerd is volgens politieke scheidslijnen. Stroud (2011) gebruikt de term 'niche nieuws' om aan te geven hoe nieuws niet een 'bindend' genre of format is dat door verschillende groepen wordt bekeken, maar een format dat juist door specifieke groepen gezocht wordt. Een beetje op de spits gedreven ontstaat een beeld waarin een groot deel van de bevolking ervoor kiest geen nieuws te consumeren, terwijl de rest dat doet in lijn met ideologische opvattingen, zodat conservatief Amerika zijn nieuws leest op NewsMax.com, terwijl liberaal Amerika surft naar de Huffington Post.

Uit de literatuur blijkt dat er politieke scheidslijnen zijn in mediagebruik, wat zich uit in PSB. Wat hiervan de *consequenties* zijn, is niet geheel duidelijk. In een deel van de literatuur wordt gesuggereerd dat PSB hoe dan ook tot polarisatie leidt. Enerzijds leidt de afwezigheid van nieuwsgebruik tot een grotere afstand van het politieke proces en tot polarisatie tussen betrokken en niet betrokken burgers. Arceneaux en Johnson (2013) vinden bijvoorbeeld dat meer keuzevrijheid er met name toe leidt dat sommigen politieke informatie negeren. En anderzijds zorgt de selectie van nieuws dat aansluit bij bestaande opvattingen tot bevestiging van politieke ideeën en vervolgens tot verdere polarisatie langs politieke scheidslijnen (Lelkes et al. 2014). Prior (2013) betoogt daarnaast dat meer keuze tussen media ook tot gevolg heeft gehad dat er minder niet geïnteresseerde, niet 'partijdige' kiezers zijn en dat verkiezingen daardoor partijpoliteker zijn geworden. Hij vindt echter geen bewijs voor een causaal verband tussen meer partijdige media-inhoud en meer gepolariseerde opvattingen. Maar er zijn ook onderzoeken die in een andere richting wijzen. Zo laat een recente studie van Messing en Westwood (2012) zien dat het doorsturen en aanbevelen van informatie op sociale media juist kan leiden tot informatie zien en lezen die niet per se past binnen bestaande gedachten.

Er zijn dus veel aanwijzingen voor PSB, maar de literatuur heeft geen eenduidig antwoord op de vraag wat de gevolgen zijn. Daarnaast richt de, voornamelijk Amerikaanse, literatuur zich met name op *politieke* scheidslijnen in mediagebruik. Wij kijken echter naar de Nederlandse situatie en zijn ook geïnteresseerd in andere sociale verschillen. Uit onderzoek naar de *uses and gratifications* van mediagebruik blijkt bijvoorbeeld dat opleiding een belangrijke voorspeller is voor de keuze van media. Hogeropgeleiden hebben vaker andere wensen (*gratifications*) dan lageropgeleiden. Hogeropgeleiden willen zich vaker informeren, terwijl lageropgeleiden vaker een voorkeur hebben voor entertainment. In paragraaf 10.3 kijken we binnen de landsgrenzen allereerst naar de aanbodzijde en beschrijven het veranderde Nederlandse medialandschap. Daarna zoomen we in op ontwikkelingen en trends in mediagebruik.

10.3 Ontwikkelingen in het Nederlandse medialandschap

Selectieve blootstelling in een veranderend medialandschap

Het Nederlandse medialandschap is lange tijd gekenmerkt geweest door duidelijke maatschappelijke verschillen. Ten tijde van de verzuiling had elke maatschappelijke groepering, en elke woonplaats, zijn eigen krant (Bakker en Scholten 2011). Radio was voor de Tweede Wereldoorlog op dezelfde wijze verzuild. Omroepen zoals de KRO, VARA en de NCRV gebruikten radio om hun levensbeschouwelijke of politieke ideeën uit te dragen. Ook na de oorlog keerde de verzuilde situatie in eerste instantie terug. Televisie-uitzendingen werden vanaf midden jaren vijftig georganiseerd volgens het verzuilde systeem. In de tweede helft van de jaren zestig zette, onder invloed van emancipatie, secularisering en democratisering, de ontzuiling in. Ook in het medialandschap vervaagden de ‘verzuilde’ scheidslijnen. Door professionalisering van de journalistiek vonden journalisten het niet meer vanzelfsprekend de zuilen te volgen (Bakker en Scholten 2011; Broeders en Van de Donk 2004). In die periode groeide ook het aantal televisieaansluitingen en zenduren sterk. Eind jaren tachtig werden nieuwe commerciële radiostations en televisiezenders opgericht en het Nederlandse publiek kreeg toegang tot nieuwe kanalen. In de afgelopen jaren is het aanbod en de flexibiliteit van mediaconsumptie door digitalisering en nieuwe platforms sterk toegenomen. Met name deze grotere keuzevrijheid in een gevarieerd medialandschap zou gevolgen kunnen hebben voor de scheidslijnen die we onderzoeken.

Mediagebruik – nieuwe scheidslijnen?

Om te onderzoeken of het gebruik van media in Nederland is veranderd door het bredere aanbod kijken we allereerst naar trends. Hoeveel mensen kijken televisie, luisteren radio, surfen op het internet en lezen een krant? Wie zijn die mensen? En wat willen zij zien? Het is de vraag *wie* gebruikt *wat* en *hoe vaak*? Zo willen we achterhalen of er nieuwe scheidslijnen zijn in het gebruik van verschillende soorten media. We maken onderscheid tussen het soort *kanaal* (offline televisie en krant, online nieuws) en het soort *bron* (specifieke krant, televisieprogramma of website). We kijken hiervoor eerst naar bestaande kennis.

Uit de literatuur weten we dat media een centrale rol in onze levens hebben. Het meest recente tijdsbestedingsrapport (Sonck et al. 2014) laat zien dat Nederlanders gemiddeld zo'n 3,5 uur per dag primair met media bezig zijn. Als we daar het passieve mediagebruik (mediagebruik als nevenactiviteit) bij optellen, dan is mediaconsumptie een van de belangrijkste activiteiten in ons dagelijks leven. Die consumptie kan variëren van radio luisteren op de achtergrond, tot de krant lezen, televisie kijken, surfen op internet, gamen en informatie zoeken.

Het percentage Nederlanders dat dagelijks of wekelijks een krant openslaat is de afgelopen jaren echter flink gedaald (Huysmans en De Haan 2010). Eerder onderzoek bevestigt deze trend, en de betaalde oplage van Nederlandse kranten

daalt jaarlijks (Bakker en Scholten 2011). De dalende oplage kan echter gerelativeerd worden. In vergelijking met andere volkeren lezen Nederlanders nog steeds relatief vaak de krant. Dagelijks worden er 3,4 miljoen betaalde kranten verspreid en 1,2 miljoen gratis kranten uitgedeeld (Bakker en Scholten 2011). De populairste krant in Nederland is De Telegraaf, met een oplage van 649.000 in 2010. Daarna volgen het Algemeen Dagblad (443.000), de Volkskrant (262.000) en NRC Handelsblad (201.000; Bakker en Scholten 2011). Eerder onderzoek toonde geen duidelijke scheidslijnen aan bij krantenlezers: krantenlezers zijn voornamelijk zowel lager- als hogeropgeleid (Huysmans en De Haan 2010).¹ Wel weten we dat kranten vaak een politieke kleur hebben: de Volkskrant is links-progressief, het NRC is links-liberaal en het Algemeen Dagblad is iets rechtser (Brants en Bos 2014). Dit heeft uiteraard zijn weerslag op de lezerspublieken.

Televisie is het populairste medium (Wonneberger 2011).² Nederlanders kijken zeer veel televisie en dit lijkt alleen maar toe te nemen; van gemiddeld 13 uur per week in 2006 tot 14 uur in 2011. Er wordt ook steeds vaker (uitgesteld) televisie gekeken via mobiele apparaten (SKO 2013a). Hoewel televisie kijken via andere apparaten dan de klassieke beeldbuis buitengewoon populair is, kijken de meeste Nederlanders televisie via het ouderwetse toestel (Cloin 2013). Daarnaast zijn er duidelijke scheidslijnen in televisieconsumptie aanwezig. Televisiekijkers hebben vaker een laag of gemiddeld opleidingsniveau (Cloin 2013).³

Ten slotte zou men, de specifieke kanalen overstijgend, onderscheid kunnen maken tussen media die meer *soft* of *populair* nieuws brengen en media die meer *hard* of *serieus* nieuws brengen. 'Hard' nieuws is sociaal relevant en wordt gebracht op diepgaande wijze met een rationele, onpersoonlijke, niet-emotionele toon. 'Soft' nieuws is meer gericht op incidenten, persoonlijkheden en entertainment en wordt gebracht op een dramatische en sensationele toon (Baum 2003; Patterson 2000). Uit recent onderzoek weten we dat met name de lageropgeleiden en minder politiek geïnteresseerden, en ook de iets rechtser kiezers vaker kiezen voor meer populaire nieuwsprogramma's als Hart van Nederland en Editie NL, terwijl hogeropgeleiden, politiek geïnteresseerde en de linksere kiezers eerder naar Netwerk, nova en Buitenhof kijken (Boukes en Boomgaarden, nog te verschijnen).

1 Krantenlezers zijn over het algemeen wel ouder.

2 Een derde medium is de radio. Het radiogebruik daalt (Bakker en Scholten 2011) en naar de radio luisteren is vooral een 'nevenactiviteit'. Dat doen we vooral op het werk, in de auto of tijdens huishoudelijk werk (Huysmans en De Haan 2010). Actief naar de radio luisteren doen maar weinig mensen (Cloin 2013). Er is geen wetenschappelijke kennis over scheidslijnen in het luisteren naar de radio met informatieve doeleinden.

3 Vooral ouderen en mannen kijken vaker televisie.

Opkomst internet en digitalisering – recente ontwikkelingen

Sinds de publieke beschikbaarheid van het internet eind jaren negentig is er veel veranderd. Met name de populariteit van online platformen als Facebook, YouTube en Twitter in de tweede helft van de jaren nul heeft een grote invloed gehad op de dagelijkse mediaconsumptie. In geen ander land dan Nederland hebben zo veel burgers toegang tot (hogesnelheid)internet en maken zo veel burgers gebruik van sociale media (Trilling 2013; Van den Bighelaar en Akkermans 2013).

Gelet op deze populariteit is er in de literatuur veel optimisme over de mogelijkheden van het internet: internet maakt informatie op *elk moment* van de dag toegankelijk voor *veel* mensen. Het nieuws kan overal gevolgd worden via bijvoorbeeld een mobiele telefoon en programma's kunnen op willekeurige momenten worden teruggekeken. Er zijn echter ook zorgen. Onderzoekers waarschuwden in het begin van de eenentwintigste eeuw dat er een digitale kloof zou ontstaan tussen burgers *met* toegang tot en vaardigheden voor internet en burgers *zonder* toegang en vaardigheden (Van Dijk 2003). De angst voor een digitale kloof bleek, in Nederland, in de loop van de jaren nul onterecht. Tegenwoordig hebben de meeste Nederlanders immers toegang tot het internet. Toch lijkt er wel degelijk een digitale *politieke* kloof te zijn. Onderzoek laat zien dat vooral reeds politiek geëngageerde burgers gebruik maken van het internet voor politieke doeleinden (Bakker 2013). Het lijkt erop dat specifieke persoonskenmerken (politieke interesse, maar ook opleiding) ervoor zorgen dat bepaalde mensen wel en andere juist niet online media gebruiken voor politieke doeleinden. Deze nieuwe (of juist oude) scheidslijnen lijken dus ook te voorspellen wie voor het internet kiest.

Een andere grote zorg die vaak wordt geuit is gerelateerd aan het veelbesproken Amerikaanse fenomeen *psb*. De zorg is dat door de digitalisering, die het mogelijk maakt programma's terug te kijken en online kranten te lezen, en de opkomst van het internet, en daarmee sociale media en online nieuws, burgers enkel kiezen voor media die overeenkomen met hun politieke opvattingen en steeds minder per toeval worden blootgesteld aan nieuws en informatie. Het wordt immers steeds eenvoudiger voor individuele burgers om zelf informatie te selecteren en te negeren. Deze zelfselecterende burgers komen dan minder in aanraking met uiteenlopende informatie en verschillende standpunten. In hoeverre deze zorgen terecht zijn, is in de Nederlandse context nog niet onderzocht en staat daarom in dit hoofdstuk centraal.

10.4 Onderzoeksofzet

Verwachtingen mediagebruik in Nederland

We onderzoeken of er inderdaad sprake is van scheidslijnen in gebruik van mediakanalen en nieuwsbronnen. Hierbij leggen we de nadruk op scheidslijnen aan de hand van opleiding en politieke partijvoorkeur.

We beginnen met de basale vraag wat de gebruikspatronen zijn van mediakanalen en nieuwsbronnen. We verwachten dat televisie het populairste medium is, gevolgd door internet, met, vanwege de dalende verkoopcijfers, de krant als hekkensluiter.

Uit bovenstaande literatuurstudie blijkt dat het moeilijk is specifieke verwachtingen te formuleren over scheidslijnen naar opleidingsniveau. Het meeste onderzoek op dit gebied, binnen de Nederlandse context althans, richt zich op verschillen in gebruik van mediakanalen en maakt geen onderscheid in verschillende soorten nieuwsbronnen. Zo worden kranten door zowel lager- als hogeropgeleiden gelezen (Huysmans en De Haan 2010), is televisie populairder onder lageropgeleiden, terwijl hogeropgeleiden juist vaker gebruik maken van online politieke en nieuwsmedia. Wat betreft scheidslijnen in het gebruik van (nieuws) bronnen zijn er weinig duidelijke aanknopingspunten, maar men kan verwachten dat de meer 'harde' nieuwsbronnen, zoals de serieuzere kranten *NRC Handelsblad* en de *Volkskrant* of het *NOS Journaal* en de diverse actualiteitenprogramma's, meer worden gelezen en bekeken door hogeropgeleiden (Bakker en Scholten 2011; Boukes en Boomgaarden, nog te verschijnen). Omgekeerd kijken lageropgeleiden vaker naar populairder nieuwsprogramma's als *Hart van Nederland* en lezen ze vaker een populaire krant als *De Telegraaf* of *Algemeen Dagblad*.

Over scheidslijnen naar politieke voorkeur is weinig bekend. Ten aanzien van verschillen in gebruik van mediakanalen hebben we geen specifieke verwachtingen, terwijl we van verschillen in het gebruik van nieuwsbronnen kunnen verwachten dat 'linkse' krantenlezers eerder een links-progressieve krant als de *Volkskrant* lezen, terwijl 'rechtse' kiezers eerder een 'rechtse' krant zullen lezen, zoals *De Telegraaf* of *Algemeen Dagblad*. *NRC Handelsblad* verenigt met zijn links-liberale signatuur allicht meerdere kiezers aan linker- en rechterzijde (Brants en Bos 2014). De studie van Boukes en Boomgaarden indiceert dat linksere kiezers meer gebruikmaken van serieuze nieuwsbronnen met meer *hard* nieuws, terwijl rechtse kiezers zich meer aangetrokken voelen tot populaire nieuwsbronnen met meer *soft* nieuws. Verder is uit onderzoek weinig bekend over politieke zelfselectie in de Nederlandse context.

Tenslotte zullen we ook onderzoeken of er clusters zijn in het gebruik van nieuwsbronnen. Dat wil zeggen: kunnen we groepen burgers met een specifiek (politiek en sociaal) profiel onderscheiden als we kijken naar hun mediagebruik? Hierbij biedt de internationale literatuur enkele handvatten. Zo vinden Arceneaux en Johnson (2013) dat meer keuzevrijheid er met name toe leidt dat er burgers zijn die politieke informatie negeren. Zij zijn vooral geïnteresseerd in entertainment (Prior 2007). We kunnen dus verwachten een cluster van mediaconsumenten te vinden dat amper of geen nieuws of actualiteiten consumeert. Daarnaast roept de Amerikaanse literatuur de vraag op of we ook in Nederland burgers met een 'links' mediadieet vinden en burgers met een 'rechts' mediadieet, waarbij de twee diëten elkaar uitsluiten. Dat wil zeggen: is het zo dat *Telegraaf*-lezers zich niet alleen onderscheiden van *Volkskrant*-lezers door hun krantenkeuze, maar ook

door hun keuze voor andere nieuwsbronnen? Ten slotte vragen we ons naar aanleiding van het onderzoek van Bakker (2013) af of we inderdaad een digitale politieke kloof vinden tussen online en offline nieuwsgebruikers.

Methode

Om scheidslijnen in het gebruik van zowel kanalen als nieuwsbronnen te onderzoeken maken we gebruik van de dataset European Election Campaign Study 2014 (EECS; N = 2833), verzameld in de aanloop naar de Europese verkiezingen van mei 2014 (De Vreese et al. 2014). Het gaat om de eerste golf (verzameld in december 2013) van een langer lopende panelstudie, waarin zowel variabelen in achtergronden als in mediagebruik zijn opgenomen.⁴ Alle respondenten is gevraagd hoeveel dagen per gewone week zij gebruikmaken van meerdere specifieke media. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen kanalen (offline en online) en nieuwsbronnen. Met andere woorden, aan respondenten is gevraagd hoe vaak zij televisieprogramma's kijken, kranten lezen en online media raadplegen. We gebruiken deze dataset omdat de mediavariabelen per programma, krant en outlet gemeten zijn. Dit is veel fijnmaziger dan een indicatie van algemeen mediagebruik.⁵

10.5 Mediagebruik in Nederland: resultaten

Algemeen mediagebruik

Figuur 10.1 toont het gebruik van de verschillende nieuwsmedia over de hele dataset, in gemiddeld aantal dagen per week.

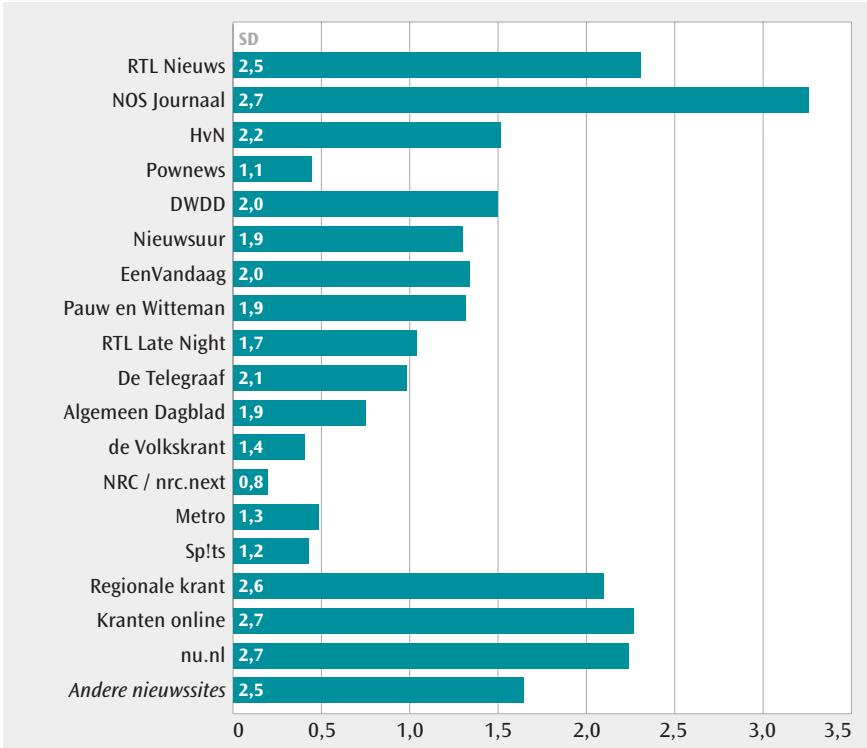
We zien dat nieuwsprogramma's als RTL Nieuws en NOS Journaal zeer veel bekeken worden en actualiteitenprogramma's en kranten, met uitzondering van de regionale, veel minder. Bovendien wordt duidelijk dat men ook veel nieuws op internet consumeert: met name websites van kranten en nu.nl doen niet onder voor het televisienieuws op RTL. Deze bevindingen komen overeen met onze verwachtingen.

Als we kijken naar het aantal dagen dat deze media gebruikt worden dan zien we dat het NOS Journaal er uitspringt: bijna 75% van de respondenten kijkt minimaal één dag per week naar het nieuws op de publieke omroep, en 24% kijkt

-
- 4 Voor deze eerste golf zijn 3646 respondenten uit het panel van TNS NIPO uitgenodigd (responsratio 77,7%). De steekproef is getrokken uit het NIPO-panel van ruim 200.000 Nederlandse huishoudens. In de steekproef is 49,2% man, de gemiddelde leeftijd is 49 jaar ($SD = 17$), 4,6% heeft alleen lagere school, 16,4% heeft lbo/vbo/vmbo/mb01, 5,1% heeft mavo/3 jaar havo/vwo/vmbo (theoretische en gemengde leerweg), 35,4% mbo2, -3, -4 of mbo oude structuur, 4,7% havo/vwo bovenbouw, 23% hbo-/wo-propedeuse of -kandidaats en 10,9% hbo-/wo-master of -doctoraal.
 - 5 Wij zijn ons bewust van de nadelen van de zelfrapportage van mediagebruik. Prior (2009) heeft aangetoond dat die kan leiden tot inflatie van schattingen van mediagebruik.

Figuur 10.1

Gebruik van nieuwsbronnen, Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, 2014
(in gemiddeld aantal dagen per week)^a

a Kolommen geven gemiddeld aantal dagen per week weer dat het medium gebruikt wordt. De standaarddeviatie (spreiding van het gebruik van elke nieuwsbron rond het gemiddelde) staat weergegeven achter het medium.

Bron: EECs 2014

elke dag. RTL Nieuws wordt weliswaar minder bekeken, maar toch kijkt ruim 60% minimaal één keer per week. Hart van Nederland is het minst populair met ruim 46% reguliere kijkers die minimaal eens per week naar dit nieuwsprogramma kijken. Ter vergelijking: naar De Wereld Draait Door wordt meer gekeken. Ruim 49% van de steekproef kijkt hier regelmatig naar. In het algemeen kijkt zo'n 40% regelmatig naar de opgenomen actualiteitenprogramma's, al kijken de meesten maar één dag in de week.

Kranten zijn veel minder populair. Zoals ook uit figuur 10.1 blijkt wordt de regionale krant het beste gelezen (door ruim 55% van de respondenten) en volgt De Telegraaf op grote afstand (ruim 22% leest deze krant regelmatig). Deze wordt daarentegen weer meer gelezen dan de gratis dagbladen Metro en Sp!ts. De Volkskrant en NRC/nrc.next hebben een nog veel beperkter publiek.

Ook de nieuwsconsumptie op internet is van grote betekenis. Met name nu.nl en de websites van traditionele kranten worden goed bekeken, beide door iets meer dan de helft van de respondenten. Ook andere niet gespecificeerde nieuwswebsites zijn relatief populair. Opvallend is bovendien dat een aanzienlijk deel van de gebruikers (meer dan 10%) deze websites dagelijks bezoekt.

Deze getallen maken duidelijk dat sommige nieuwsbronnen meer in trek zijn dan andere en dat er ook grote groepen mediaconsumenten zijn die bepaalde bronnen niet gebruiken, aangezien bijvoorbeeld 25% van de steekproef nooit naar het meest populaire NOS Journaal kijkt. Daarnaast blijkt dat het internet een grote rol speelt. Online nieuwswebsites worden veelvuldig bezocht. De volgende vraag die wij ons dan ook stellen is hoe de publieken van deze media er uitzien.

Scheidslijnen in mediagebruik

Als we per nieuwsbron de scheidslijnen onder de loep nemen en onderzoeken in hoeverre er verschillen zijn in opleiding en politieke voorkeur onder de gebruikers, vallen enkele zaken op.⁶

In tabel 10.1 zijn we per opleidingscategorie nagegaan welke nieuwsbronnen het meest gebruikt worden. De lageropgeleiden blijken met name nieuws- en actualiteitenprogramma's te volgen op de commerciële omroepen en meer populaire kranten te lezen. De middelbaar opgeleiden hebben een voorkeur voor dezelfde media, maar consumeren daarnaast ook online nieuws. De hogeropgeleiden lezen vaker de meer serieuze kranten en kijken vaker naar de actualiteitenrubriek Nieuwsuur. Daarnaast volgen zij, net als de middelbaar opgeleiden, vaker nieuws online.

Als we dit terugkoppelen naar onze verwachtingen zien we inderdaad dat kranten worden gelezen door zowel lager- als hogeropgeleiden, maar dat televisie populairder is onder lageropgeleiden, terwijl hogeropgeleiden juist meer gebruikmaken van online media. Daarnaast zien we, zoals verwacht, dat lageropgeleiden vaker kiezen voor meer populaire nieuwsbronnen, terwijl hogeropgeleiden de serieuze bronnen verkiezen. De middelbaar opgeleiden combineren de gebruikspatronen van de andere twee groepen.

6 Wij keken ook naar verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen leeftijdscategorieën. Hieruit bleek dat mannen iets vaker kijken naar het NOS Journaal en vrouwen eerder RTL Nieuws en Hart van Nederland prefereren. Mannen kijken vaker naar Nieuwsuur en PowNews, en vrouwen naar RTL Late Night; mannen volgen vaker nieuws online. De jongste mediaconsumenten gebruiken met name gratis media, zoals Metro en nu.nl. Ook maken zij meer gebruik van sociale media voor politieke doeleinden dan de ouderen. Oudere jongeren kijken vaker naar het nieuws, terwijl ouderen daarnaast ook naar nieuwsprogramma's en actualiteitenprogramma's kijken. Jongeren volgen met name nu.nl, terwijl ouderen eerder op websites van kranten kijken als ze online nieuws volgen. De oudere jongeren doen beide.

Tabel 10.1

Gebruik van nieuwsbronnen, naar opleiding^a, Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, 2014

lageropgeleiden	middenopgeleiden	hogeropgeleiden
De Telegraaf	De Telegraaf	NRC Handelsblad
Algemeen Dagblad	Algemeen Dagblad	nrc.next
Sp!ts	Sp!ts	de Volkskrant
RTL Nieuws	RTL Nieuws	Nieuwsuur
Hart van Nederland	Hart van Nederland	websites van kranten
RTL Late Night	RTL Late Night	nu.nl
	websites van kranten	
	nu.nl	

a Vermeld zijn nieuwsbronnen die in die categorie significant meer worden bekeken dan in een of meerdere andere categorieën.

Bron: EECS 2014

Tabel 10.2

Gebruik van nieuwsbronnen, naar partijvoorkeur^a, Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, 2014

PVV	VVD	D66 & GroenLinks	PvdA
Telegraaf	Telegraaf	NRC Handelsblad	Volkskrant
Hart van Nederland	NRC Handelsblad	DWDD	DWDD
PowNews			
RTL Late Night			

a Vermeld zijn nieuwsbronnen die in die categorie significant meer worden bekeken dan in een of meerdere andere categorieën.

Bron: EECS 2014

We kijken ook of partijvoorkeur verband houdt met de keuze van media.⁷ Uit tabel 10.2 blijkt dat PVV-kiezers vaker De Telegraaf lezen, naar het commerciële nieuwsprogramma Hart van Nederland kijken en actualiteitenprogramma's kijken op de commerciële zender RTL en bij de 'rechtse' omroep PowNed. VVD'ers

7 Respondenten is gevraagd op welke partij zij zouden stemmen als er vandaag verkiezingen zouden zijn.

lezen ook vaker De Telegraaf, maar ook de kwaliteitskrant NRC Handelsblad. Deze laatste krant wordt ook veel gelezen door liberale D66- en GroenLinks-kiezers. Deze linkse kiezers kijken ook graag naar De Wereld Draait Door, net als de PvdA-kiezers, die daarnaast vaker de Volkskrant lezen dan andere kiezers.

Profielen in mediagebruik

Om te onderzoeken of er profielen zijn in mediagebruik, maken we gebruik van een latente profielenanalyse (LPA).⁸ Die geeft aan dat vier groepen onderscheiden konden worden in de data.⁹ Tabel 10.3 geeft het mediagebruik per profiel weer.

De eerste groep mediaconsumenten, de *minimalisten*, gebruikt de minste media, maar maakt wel het grootste deel van de steekproef uit (66%).¹⁰ Zij kijken het minst (gemiddeld minder dan eens per week) naar actualiteitenprogramma's, lezen eigenlijk nauwelijks een krant, maar kijken wel gemiddeld twee dagen in de week RTL Nieuws of het NOS Journaal en volgen even zo vaak het nieuws online via nu.nl of websites van kranten. Hoewel minimalisten het minst nieuws en actualiteiten consumeren kunnen we niet stellen dat ze nieuws volledig ontwijken. We vinden dus geen cluster mediagebruikers dat nieuwsbronnen negeert en alleen entertainment consumeert, zoals we zien in de Amerikaanse literatuur.

De tweede groep mediagebruikers is een stuk kleiner (22% van de steekproef) en kan gekenmerkt worden als *publiek nieuwsliefhebbers*. Het NOS Journaal wordt maar eens per week gemist. Ook kijken zij het meest naar actualiteitenprogramma's; naar Nieuwsuur en EenVandaag zelfs gemiddeld om de dag. Zij lezen gemiddeld eens per week De Telegraaf of het Algemeen Dagblad.

De derde groep is klein (6,7% van de steekproef) en onderscheidt zich door het vaakst van alle groepen naar het nieuws op de commerciële zenders te kijken. Ook vallen zij op door hun veelvuldig gebruik van gratis kranten (gemiddeld lezen zij Sp!ts en Metro vier dagen in de week) en door het feit dat zij van de vier groepen het meest De Telegraaf lezen. Wij noemen deze groep de *populair nieuwsliefhebbers*.

De laatste, ook kleine groep mediagebruikers (6% van de steekproef) definiëren we als *omnivoren*. Zij gebruiken alle nieuws- en actualiteitsmedia

8 Mediagebruik is gemeten op schalen van 0 (nooit) tot 7 (zeven dagen per week).

9 Hoewel Bayesian Information Criterion (BIC) lager werd bij toevoeging van meer profielen, gaf de Lo-Mendell-Rubinlikelihood ratio test bij vijf groepen aan dat oplossing met vier groepen de voorkeur genoot. BIC is bij vier groepen 205698,545 en de Lo-Mendell-Rubinlikelihood ratio test (LMR LRT) is bij vijf groepen 2915,260 ($p = 0,240$). De eerste test (BIC) geeft aan welk van de opeenvolgende modellen het meest *parsimonious*, c.q. spaarzaam is, en de LMR LRT vergelijkt opeenvolgende modellen en toetst of een model met minder clusters/profielen beter bij de data past dan het huidige model. In deze analyse bleek dat het model met vier profielen significant beter bij de data paste dan een model met vijf profielen (Vermunt en Magidson 2002).

10 Opvallend is dat wanneer meer profielen werden toegevoegd aan de analyse deze grote groep altijd intact bleef.

minimaal één keer in de week. Daarnaast onderscheiden zij zich van de andere groepen door de Volkskrant en NRC of NRC.next te lezen. Tenslotte kijken ze relatief vaak naar het NOS Journaal en maken zij het meest gebruik van online media. We zien dus, zoals verwacht, een groep mediagebruikers die zich onderscheidt door ‘linkse’ of ‘serieuze’ kranten te lezen. Echter, het gehele dieet van deze groep mediaconsumenten kan niet als ‘links’ bestempeld worden, aangezien zij ook De Telegraaf lezen. Wel kijken ze het minst naar het meer door pvv-kiezers bekeken Hart van Nederland en RTL Late Night.

Tabel 10.3

Mediagebruik per profiel, Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, 2014 (in gemiddeld aantal keer per week)^a

	minimalisten	publiek nieuws- liefhebbers	populair nieuws- liefhebbers	omnivoren
medium				
RTL Nieuws	2,2	2,8	2,8	1,7
NOS Journaal	2,3	5,8	3,4	4,7
Hart van Nederland	1,5	1,7	2,0	0,8
PowNews	0,3	0,9	0,8	0,6
DWDD	1,1	2,5	1,8	2,5
Nieuwsuur	0,5	3,5	1,3	2,6
EenVandaag	0,5	3,7	1,3	2,2
Pauw en Witteman	0,6	3,4	1,4	2,5
RTL Late Night	0,9	1,4	1,3	0,9
De Telegraaf	0,8	1,3	1,4	1,2
Algemeen Dagblad	0,6	1,1	1,2	1,3
de Volkskrant	0,5	0,1	0,3	5,7
NRC / nrc.next	0,1	0,3	0,3	0,9
Metro	0,2	0,2	4,3	0,7
Splts	0,2	0,2	3,7	0,7
regionale krant	1,7	3,3	2,0	2,4
nieuwssites van kranten	1,9	3,1	2,4	3,3
nu.nl	2,2	2,3	2,4	2,8
andere nieuwssites	1,4	2,1	1,9	2,5

a Vetgedrukte getallen geven een hogere mate van gebruik aan dan gemiddeld.

Bron: EECS 2014

In tabel 10.3 vallen ook andere patronen op. Ten eerste gebruiken respondenten met alle profielen minimaal twee keer per week online media, wat niet duidt op een kloof tussen online en offline mediagebruikers. Hetzelfde geldt voor het

kijken naar RTL Nieuws en het NOS Journaal. Met name het NOS Journaal valt op. Uit figuur 10.1 bleek al dat dit gemiddeld de meest gebruikte nieuwsbron is. In tabel 10.3 is te zien dat het NOS Journaal in elk mediadiet een centrale rol speelt: het wordt altijd meer bekeken dan de andere twee nieuwsprogramma's en staat in elk diet in de top drie van meest gebruikte bronnen. Andere nieuwsbronnen zijn veel meer onderscheidend. Zo kijken publiek nieuwsliefhebbers en omnivoren veel naar actualiteitenprogramma's als Nieuwsuur en EenVandaag, en minimalisten en populair nieuwsliefhebbers veel minder. Eigenlijk lezen alleen omnivoren de Volkskrant en NRC. Andersom worden Metro en Sp!ts voornamelijk gelezen door populair nieuwsliefhebbers en amper in de andere groepen.

We weten nu hoe de verschillende mediadiëten eruit zien, maar nog niet wie de gebruikers zijn van de mediadiëten. Daarom bekijken we in een volgende stap wat de mediaconsumenten met de verschillende mediadiëten karakteriseert. En, om specifieker te zijn, of het zo is dat de consumptiepatronen van elkaar worden onderscheiden door sociale scheidslijnen.

Tabel 10.4 geeft de resultaten weer van drie multinomiale logistische regressieanalyses waarbij het lidmaatschap van elke groep wordt voorspeld aan de hand van allereerst sociale scheidslijnen (model A), vervolgens sociaal-culturele scheidslijnen (model B)¹¹ en tenslotte de invloed van partijvoorkeur (model C). De groep minimalisten is in deze analyse de referentiecategorie.

Model A toont aan dat de groepen verschillen in sociale achtergrond. Vergeleken met de minimalisten zijn zowel publiek nieuwsliefhebbers als omnivoren zowel ouder als hogeropgeleid, al geldt dat voor de omnivoren sterker. De populair nieuwsliefhebbers verschillen op een andere manier van de minimalisten: zij zijn vaker vrouw en juist lageropgeleid. We zien dus qua *sociaal* profiel wel vier specifieke clusters.

Model B kijkt naar de impact van sociaal-culturele achtergrondkenmerken en toont aan dat publiek nieuwsliefhebbers, vergeleken met minimalisten, meer geïnteresseerd zijn in politiek.¹² Dit geldt ook voor de populair nieuwsliefhebbers, maar in mindere mate. Voor de omnivoren geldt dit het sterkst, en zij zijn ook de mediaconsumenten met een meer kosmopolitische inslag (pro-Europa¹³ en

11 Hierbij wordt ook gecontroleerd voor interesse in de politiek, aangezien dat een belangrijke voorspeller is voor mediagebruik.

12 Gemeten met de vraag: 'Hoe geïnteresseerd bent u in het volgende thema: politiek?' Schaal van 1 (helemaal niet geïnteresseerd) tot 7 (heel geïnteresseerd).

13 Het gemiddelde van dertien stellingen over Europa, zoals 'de EU zou één land moeten worden', 'een burger zijn van de EU betekent veel voor mij' of 'de EU koestert vrede en stabiliteit'. Respondenten konden hun mening geven op een 7-punts Likertschaal. De schaal is intern consistent (Cronbach's alpha 0.97) heeft een gemiddelde van 3.08 en een standaarddeviatie van 1.07. Voor deze analyse maken we geen onderscheid tussen verschillende dimensies van EU-attitudes (Boomgaarden et al. 2011).

Tabel 10.4

Voorspellers van mediaprofielen, multinomiale regressieanalyse met minimalisten als referentiecategorie (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a, Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, 2014

	model A			model B			model C		
	publieknieuws- liefhebbers	populairnieuws- liefhebbers	omnivoren	publieknieuws- liefhebbers	populairnieuws- liefhebbers	omnivoren	publieknieuws- liefhebbers	populairnieuws- liefhebbers	omnivoren
geslacht	-0,2	-0,4*	0,3	-0,0	-0,3*	-0,1	-0,0	-0,3	-0,2
leeftijd	0,1***	0,0	0,0***	-0,1***	-0,0*	0,0***	0,1***	-0,0*	0,0***
opleiding	0,1***	-0,1**	0,6***	0,0	-0,1**	0,4***	0,0	-0,1*	0,3***
interesse in politiek				0,4***	0,2***	0,5***	0,4***	0,2***	0,5***
pro- immigratie				0,0	-0,1	0,3**	-0,0	-0,1	0,2*
pro-Europa				-0,0	-0,1	0,3***	-0,0	-0,1	0,2*
VVD							-0,1	-0,0	-0,4
PvdA							-0,1	0,8*	0,9**
PVV							-0,2	0,8**	-1,7*
SP							-0,1	0,3	0,5
CDA							-0,2	0,0	-0,3
D66							-0,0	0,3	0,0
CU							-0,3	-0,5	-0,4
GL							-0,2	0,8	1,1*
SGP							-0,9	-0,5	-0,9
PvdD							-0,1	0,5	0,7
50Plus							-0,1	1,1**	-1,5
niet- stemmers							-0,1	0,5	0,9
constante	-4,8***	-0,9*	-7,0***	-6,0***	-0,7	-10,0***	-5,9***	-1,5**	-9,1***
pseudo verklaarde variantie		11%			16%			17%	

a * = $p > 0,05$, ** = $p > 0,01$, *** = $p > 0,001$. Leesvoorbeeld: model A, kolom omnivoren, leeftijd en opleiding hebben een significant positief effect, wat betekent dat ouderen en hogeropgeleiden oververtegenwoordigd zijn in deze groep.

Bron: EECS 2014

pro-immigratie¹⁴). Dat de sociaal-culturele indicatoren geen invloed hebben op de andere twee mediadiëten is een indicatie dat deze inclusief zijn, wat zou kunnen aantonen dat kosmopolieten en nationalisten elkaar ontmoeten op publieke media. Daarnaast bestaan er twee scheidslijnen: de minimalisten zijn veel minder geïnteresseerd in de politiek dan de mediaconsumenten die meer media gebruiken en de minimalisten en omnivoren verschillen onderling sterk in hun houding tegenover immigranten.

Model C, ten slotte, kijkt of de groepen ook van elkaar verschillen in politieke voorkeur, waarbij de respondenten die geen voorkeur hebben de referentiecategorie zijn. Publiek nieuwsliefhebbers blijken in politieke voorkeur niet te verschillen van minimalisten, maar populair nieuwsliefhebbers en omnivoren wel. Populair nieuwsliefhebbers stemmen vaker PvdA, PVV en 50Plus. Onder omnivoren vinden we ook meer PvdA-ers, maar zijn PVV-kiezers juist ondervertegenwoordigd. Daarnaast bevinden zich veel GroenLinks-kiezers onder deze media-junkies. De resultaten tonen niet duidelijk een rechts cluster aan, gezien de PvdA-kiezers die vaak een populair nieuwsgebruiksprofiel hebben. Het omnivorenprofiel zou men wel als enigszins links kunnen bestempelen.

10.6 Conclusie

Met vrees voor de kwaliteit van het publieke debat wordt vaak naar de vs gekeken, waar de politieke scheidslijn tussen de conservatieven en de liberalen groter dan ooit is (Iyengar et al. 2014). De naast elkaar bestaande *public spheres* zijn mede aanleiding tot de verlamming van het Amerikaanse politieke systeem. We hebben onderzocht of we in Nederland ook deze kant op gaan. Kent Nederland inderdaad scheidslijnen in gebruik van mediakanalen en nieuwsbronnen? En volgen deze scheidslijnen verschillen in opleiding en politieke partijvoorkeur? We concluderen dat er in Nederland zeker sprake is van selectieve blootstelling en scheidslijnen in het mediagebruik. Tegelijk stellen we vast dat de omvang van de scheidslijnen, vooralsnog, veel kleiner is dan in de vs.

Sinds de ontzuiling is het medialandschap zeer divers geworden, waardoor het makkelijker dan ooit is om veel media te gebruiken zonder in aanraking te komen met politieke informatie, zoals het ook veel makkelijker is geworden om politieke informatie te selecteren die past bij reeds bestaande opvattingen (politieke selectieve blootstelling). We zien inderdaad verschillende profielen in mediagebruik, die duiden op selectieve blootstelling en die wellicht wijzen op een nieuwe periode van verkokering.

14 'Pro-immigratie' bestaat uit vijf stellingen over migranten, zoals 'immigranten zijn een bedreiging voor de veiligheid van de Nederlandse bevolking' en 'immigratie is goed voor de Nederlandse arbeidsmarkt', gemeten op een 7-punts Likertschaal. De schaal is intern consistent (Cronbachs alpha 0,81), heeft een gemiddelde van 3,78 en een standaarddeviatie van 1,01.

We vatten de hoofdpunten uit de empirische analyse kort samen.

Ten eerste zien we dat kranten worden gelezen door zowel lager- als hogeropgeleiden, maar dat televisie populairder is onder lageropgeleiden, terwijl hogeropgeleiden juist meer gebruikmaken van online media. Daarnaast zien we dat lageropgeleiden vaker kiezen voor meer populaire nieuwsbronnen, terwijl hogeropgeleiden de serieuzere bronnen verkiezen.

Ten tweede zien we dat kiezers van verschillende partijen weinig verschillen in hun voorkeur voor nieuwsbronnen. In lijn met onze verwachtingen prefereren linkse kiezers de Volkskrant en De Wereld Draait Door, en rechtse kiezers De Telegraaf en PowNed.

Ten derde kunnen we vier profielen in mediagebruik onderscheiden: de grootste groep zijn de minimalisten (66%), gevolgd door publiek nieuwsliefhebbers (22%) en de twee kleinere (6-7%) groepen populair nieuwsliefhebbers en omnivoren. Vergeleken met de minimalisten zijn publiek nieuwsliefhebbers en omnivoren zowel ouder als hogeropgeleid. De populair nieuwsliefhebbers zijn vaker vrouw en lageropgeleid. De minimalisten zijn veel minder geïnteresseerd in politiek dan de consumenten die meer media gebruiken. Ten slotte zien we dat publiek nieuwsliefhebbers in politieke voorkeuren niet verschillen van minimalisten, maar populair nieuwsliefhebbers en omnivoren wel. Populair nieuwsliefhebbers stemmen vaker PvdA, PVV of 50Plus. Onder omnivoren vinden we ook meer PvdA-ers en GroenLinks-kiezers en juist minder PVV-kiezers.

We vinden dus niet een groep burgers die politieke informatie *helemaal* negeert. Ook minimalisten (de grootste groep) gebruiken politieke nieuwsmedia, zij het beperkt. Wij interpreteren deze groep als een soort *quasi-monitorial citizen*. De *monitorial citizen* is geïntroduceerd door Schudson (1998), die suggereerde dat er in de VS een groep burgers bestaat die wel politiek geïnteresseerd is maar slechts sporadisch nieuws consumeert omdat ze ook andere interesses hebben. In onze data blinken de minimalisten niet uit qua interesse in de politiek, maar ze gebruiken nieuwsmedia wel om af en toe een overzicht te krijgen van politiek nieuws.

Evenmin treffen we twee volstrekt gescheiden ideologische kampen met bijbehorende mediadiëten, zoals in de VS (Stroud 2011). Wel zien we dat de linksere kiezers een grotere voorkeur hebben voor een uitgebreid mediadiet, en rechtsere kiezers een grotere voorkeur voor commercieel of populair nieuws.

Een opvallend resultaat uit de empirische analyse is dat het NOS Journaal niet alleen de meest bekeken nieuwsrubriek is, maar ook de vaakst gebruikte nieuwsbron voor individuen binnen de verschillende profielen. Dit is een groot verschil met de VS, waar de publieke omroep een marginale rol speelt in het bereik van de Amerikaanse bevolking. In Nederland zie we juist dat de publieke nieuwsvoorziening veel gebruikt wordt en ook de, bijna enige, rubriek is die in ieder van de profielen terugkomt. Het NOS Journaal speelt daarom een bindende rol in een versnipperd medialandschap met een overvloed aan keuze. Deze observatie is ook met oog op de toekomst belangrijk. Een sterke publieke omroep, met vooral

een sterke publieke nieuwsvoorziening, is een belangrijke factor in het vermijden van een Amerikaanse situatie waarin de publieke sfeer geen gedeelde ruimte meer is, maar juist naast elkaar bestaande ruimtes.

Literatuur

- Arceneaux, K. en M. Johnson (2013). *Changing Minds or Changing Channels? Partisan News in an Age of Choice*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bakker, T.P. (2013). *Citizens as political participants: The myth of the active online audience?* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Bakker, P. en O. Scholten (2011). *Communicatiekaart van Nederland - Overzicht van media en communicatie*. Alphen aan de Rijn: Kluwer.
- Baum, M.A. (2003). *Soft News Goes to War: Public Opinion and American Foreign Policy in the New Media Age*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bighelaar, S. van den, en M. Akkermans (2013). *Gebruik en gebruikers van sociale media*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Boomgaarden, H.G., A. Schuck, M. Elenbaas en C.H. de Vreese (2011). Mapping EU attitudes: Conceptual and empirical dimensions of Euroskepticism and EU support. In: *European Union Politics*, jg. 12, nr. 2, p. 241-266.
- Boukes, M. en H.G. Boomgaarden (nog te verschijnen). Soft news with Hard Consequences? Introducing a Nuanced Measure of Soft Versus Hard News Exposure and Its Relationship With Political Cynicism. In: *Communication Research* (doi: 10.1177/0093650214537520).
- Brants, K.L.K. en L. Bos (2014). Dagbladen in de marge van de medialogica. In: Ph. van Praag en K.L.K. Brants (red.), *Media, Macht & Politiek*. Diemen: AMB.
- Broeders, D. en W. van de Donk (2004). Macht of onmacht van de media? Enkele kanttekeningen bij een actueel debat. In: E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat* (WRR Verkenningen nr. 4). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Cloin, M. (red.) (2013). *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijk, J.A.G.M. van (2003). *De digitale kloof wordt dieper: van ongelijkheid in bezit naar ongelijkheid in vaardigheden en gebruik van ICT*. Den Haag / Amsterdam: SQM en Infodrome.
- Huysmans, F. en J. de Haan (2010). *Alle kanalen staan open; digitalisering van het mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Iyengar, S., G. Sood en Y. Lelkes (2012). Affect, not ideology a social identity perspective on polarization. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 76, nr. 3, p. 405-431.
- Lelkes, Y., G. Sood, S. Iyengar (2014). *The hostile audience: Selective exposure to partisan sources and affective polarization*. Paper gepresenteerd op de International Communication Association Conference, Seattle, juni.
- Messing, S. en S.J. Westwood (2012). Selective exposure in the age of social media: Endorsements trump partisan source affiliation when selecting news online. In: *Communication Research*, online pre publicatie: <http://crx.sagepub.com/content/early/2013/01/09/0093650212466406>.
- Patterson, T.E. (2000). *Doing Well and Doing Good: How Soft News and Critical Journalism Are Shrinking the News Audience and Weakening Democracy – And What News Outlets Can Do About It*. Cambridge, MA: Joan Shorenstein Center on Media, Politics and Public Policy.
- Prior, M. (2007). *Post-Broadcast Democracy. How Media Choice Increases Inequality in Political Involvement and Polarizes Elections*. Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Prior, M. (2009). The Immensely Inflated News Audience: Assessing Bias in Self-Reported News Exposure. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 73, nr. 1, p. 130-143.

- Prior, M. (2013). Media and political polarization. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 16, p. 101-127.
- Schudson, M. (1998). *The Good Citizen*. New York: Free Press.
- sko (2013a). *TV in Nederland 2013*. Amsterdam: Stichting Kijkonderzoek.
- Sonck, N., S. Pennekamp en F. Kok (red.) (2014). *Media:tijd2014*. Amsterdam / Den Haag: NLO / NOM / SKO / SCP.
- Stroud, N.J. (2008). Media Use and Political Predispositions: Revisiting the Concept of Selective Exposure. In: *Political Behavior*, jg. 30, nr. 3, p. 341-366.
- Stroud, N.J. (2011). *Niche News: The Politics of News Choice*. New York: Oxford University Press.
- Trilling, D. (2013). *Following the news. Patterns of online and offline news consumption*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Vermunt, J.K. en J. Magidson (2002). Latent class cluster analysis. In: J.A. Hagnaars en A.L. McCutcheon (red.), *Applied latent class analysis* (p. 89-106). Cambridge: Cambridge University Press.
- Vreese, C.H. de, R. Azrout en J. Moller (2014). *Documentation European Election Campaign Study*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Wonneberger, A. (2011). *Coping with diversity: exposure to public-affairs TV in a changing viewing environment*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Auteurs

Iris Andriessen doet bij het Sociaal en Cultureel Planbureau onderzoek naar de integratie van etnische minderheden en vooral naar discriminatie van niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt. Hierin past zij ook experimentele methoden toe, zoals in de studies *Liever Mark dan Mohammed?* en *Op Achterstand*, waarin vergelijkbare, fictieve kandidaten solliciteerden op bestaande vacatures. Niet-westerse migranten bleken daarin minder kans te maken dan autochtone Nederlanders met hetzelfde cv. E-mail: i.andriessen@scp.nl.

Linda Bos is universitair docent politieke communicatie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde in 2012 op de rol van de media in de perceptie van rechtspopulistische leiders. Zij doet onderzoek naar de mate van populisme in media-inhoud in longitudinaal perspectief en experimenteel onderzoek naar de invloed van deze populistische media-inhoud op de voorkeur van populistische partijen. Daarnaast verdiept zij zich in verkiezingscampagnes en de invloed van media-inhoud op de publieke opinie en op electoraal gedrag. E-mail: l.bos@uva.nl.

Mark Bovens is lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Utrecht. Bij de WRR is hij medeverantwoordelijk voor de projectlijn Maatschappelijke scheidslijnen. Recente publicaties waar hij aan bijdroeg zijn *Hoe ongelijk is Nederland?* en *Diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie*. In 2012 hield hij zijn oratie *Opleiding als scheidslijn?* voor de Van Doornleerstoel aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. E-mail: m.bovens@uu.nl.

Paul Dekker, politicoloog, is hoofd van de onderzoekssector Participatie, Cultuur en Leefomgeving van het Sociaal en Cultureel Planbureau en hoogleraar civil society aan de Universiteit van Tilburg. Hij doet onderzoek naar de publieke opinie en naar sociale en politieke houdingen en participatie. Recente coproducties van hem zijn *Religion and civil society in Europe*, *Burgermacht op eigen kracht?* en *Burgerperspectieven 2014* | 3. E-mail: p.dekker@scp.nl.

Iris Glas volgt de tweejarige Research Master Political Science and Public Administration aan de Universiteit Leiden. Voor haar stage bij het Sociaal en Cultureel Planbureau werkte ze mee aan hoofdstuk 6 van deze verkenning. Haar onderzoeksinteresse gaat uit naar lokale politiek, representatie en politieke participatie. E-mail: a.iris.glas@gmail.com.

Marcel van den Haak is cultuursocioloog. Hij promoveerde in 2014 op een studie naar praktijken en percepties van culturele hiërarchie, gebaseerd op interviews met 90 Nederlanders. Hij houdt zich bezig met distinctieprocessen op allerlei culturele terreinen, van muziek tot eten. Hij publiceerde onder andere over cultuureducatie in het voortgezet onderwijs, cultuur op televisie, opinies over Nederlandstalige muziek en distincties in hedendaagse klassieke muziek. E-mail: m.a.vandenhaak@uva.nl.

Willem de Koster is universitair hoofddocent aan de afdeling sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij doet onder meer onderzoek naar de achtergronden en gevolgen van cultureel onbehagen en conflict in hedendaagse westerse landen. Met subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek zal hij zich de komende jaren concentreren op buurtverschillen in angst voor criminaliteit. Zie ook www.willemdekoster.nl. E-mail: dekoster@fsw.eur.nl.

Hanspeter Kriesi is hoogleraar vergelijkende politicologie aan het European University Institute in Florence. Hij doet onderzoek naar de transformatie van West-Europese partijstelsels als gevolg van globalisering en de opkomst van nationalistische partijen, de politisering van het proces van Europese eenwording door de financiële en eurocrisis, en het vertrouwen van Europese burgers in de democratie. Hij is co-auteur van recente publicaties zoals *Democracy: An Ongoing Challenge*, *Democracy in the age of globalization and mediatization* en *Political Conflict in Western Europe*. E-mail: hanspeter.kriesi@eui.eu.

Sanne Kruijkemeijer is universitair docent politieke communicatie aan de Universiteit van Amsterdam. In 2014 verscheen haar proefschrift *Getting connected: The effects of online political communication on citizens' political involvement*. Haar huidige onderzoek concentreert zich op online communicatie in een politieke context. E-mail: s.kruijkemeijer@uva.nl.

Giselinde Kuipers is hoogleraar cultuursociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij onderzoekt humor, media, schoonheid, culturele globalisering en culturele industrie, vaak vanuit een internationaal vergelijkend perspectief. Ze schreef *Good Humor, Bad Taste: A Sociology of the Joke*. Van 2009 tot 2012 was zij Norbert Eliashoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij werkt nu aan een vergelijkend onderzoek naar schoonheidsidealen in Europa, met een subsidie van de European Research Council. E-mail: g.m.m.kuipers@uva.nl.

Hanneke Posthumus, socioloog en sociaal geograaf, werkte tot september 2014 voor de onderzoekssector Participatie, Cultuur en Leefomgeving van het Sociaal en Cultureel Planbureau en als docent sociologie aan de Universiteit Utrecht. Zij deed onder meer onderzoek naar leefbaarheid, het maatschappelijk

middenveld en de publieke opinie. Momenteel werkt zij bij het Centraal Bureau voor de Statistiek als statistisch onderzoeker bij het Centrum voor Beleid. E-mail: h.posthumus@cbs.nl.

Josje den Ridder, politicoloog, werkt bij de onderzoekssector Participatie, Cultuur en Leefomgeving van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Ze houdt zich voornamelijk bezig met het Continu Onderzoek Burgerperspectieven, een onderzoek naar de publieke opinie over politiek en maatschappij. Daarnaast publiceert ze over maatschappelijke en politieke participatie, partijen en partijleden. E-mail: j.den.ridder@scp.nl.

Bram Spruyt is docent aan de Vrije Universiteit Brussel en lid van de onderzoeksgroep TOR. Hij promoveerde op onderzoek naar de perceptie van opleidingsverschillen en opleidingsgebonden groepsidentiteit. Zijn belangrijkste onderzoeksinteresses zijn de publieke opinie, onderwijs en de reproductie van sociale ongelijkheden. Hij is actief in de Vlaamse Vereniging voor Sociologie en redactielid van diverse wetenschappelijke tijdschriften. E-mail: bram.spruyt@vub.ac.be.

Will Tiemeijer, neerlandicus, is senior-onderzoeker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Hij onderzoekt thema's op het snijvlak van psychologie, politiek en openbaar bestuur. In 2006 promoveerde hij aan de Universiteit van Tilburg op het proefschrift *Het geheim van de burger: over staat en opinieonderzoek*. E-mail: tiemeijer@wrr.nl.

Beate Volker is hoogleraar sociologie aan de Universiteit Utrecht. Ze leidt het onderzoeksprogramma naar sociaal kapitaal en netwerken. Zij heeft onderzoek gedaan naar buurten en buurtrelaties, netwerken in organisaties en vriendschappen in de huidige, jachtige tijden. Zie ook www.uu.nl/medewerkers/bvolker. E-mail: b.volker@uu.nl.

Claes de Vreese is hoogleraar politieke communicatie aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich onder meer op de effecten van politiek nieuws en nieuwsmidia op *framing* en op publieke opinie, vooral als het gaat over houdingen tegenover Europa. Hij was hoofdredacteur van het *International Journal of Public Opinion* en is thans hoofdredacteur van *Political Communication*. Zie ook www.claesdevreese.com. E-mail: c.h.devreese@uva.nl.

Jeroen van der Waal is universitair hoofddocent aan de afdeling sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn onderzoek richt zich voornamelijk op het verklaren van klasse- en statusverschillen in waardeoriëntaties, stemgedrag en gezondheid in hedendaagse westerse samenlevingen. Zie ook www.jeroenvanderwaal.nl. E-mail: jeroenvanderwaal@gmail.com.

Publicaties van het SCP en de WRR op behandelde terreinen

SCP (zie ook: www.scp.nl):

Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Mariëlle Cloin en Evert Pommer (red.) (2011). *De sociale staat van Nederland 2011*. ISBN 978 90 377 0558 4.

Paul Dekker en Josje den Ridder met René Gude (2014). *Burgerperspectieven 2014* | 3. ISBN 978 90 377 0653 6.

Joep de Hart (2005). *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*. ISBN 978 90 377 0248 4.

Cok Vrooman, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland – Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

WRR (zie ook: www.wrr.nl):

Monique Kremer, Mark Bovens, Erik Schrijvers & Robert Went (red.) (2014). *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*. WRR verkenning 28. Amsterdam: AUP. ISBN 978 90 8964 820 4.

Jan Willem Holtslag, Monique Kremer en Erik Schrijvers (red.) (2012). *In betere banen: De toekomst van arbeidsmigratie in de Europese Unie*. Den Haag: WRR. ISBN 978 90 901 860 4.

Identificatie met Nederland, WRR-rapport nr. 79, Amsterdam: AUP. ISBN 978 90 5356 428 8.

Tweedeling in perspectief, WRR-rapport nr. 50 (1996). Den Haag: WRR/Sdu. ISBN 978 90 399 1274 4.

